

У К Р А Ї Н С Ь К А К Л А С И К А

Михайло Коцюбинський

КОНІ НЕ ВИННІ

У Р Р А Ї Н С Ъ Р А К Л А С И Р А

Михайло
Коцюбинський

КОНІ НЕ ВИННІ

Повість, оповідання

Харків
«Фоліо»
2006

НА ВІРУ

ПОВІСТЬ

I

Гнат сидів у корчмі за столом, підперши голову рукою. На столі перед ним стояла пляшка з двома-трьома чарками недопитої мутної сивухи. Невелика чарка з грубого зеленого скла лежала перекинута коло жидівського калача. Гнат частував сусіда Івана; але Івана хтось покликав, і Гнат лишивсь один.

В корчмі було мирно, як щонеділі. В дверях раз у раз з'являлись постаті чоловіків у довгих свитах та високих шапках, парубків в коротких чугаїнах, гарних поясах та брилях. Молодиці, одягнені в червоні та сині спідниці гарячої барви, в коротенькі байові «гвавтики», маяли розкішними кінцями квітчастих хусток та побрязкували разками коралів. Йшли пити до корчми, йшли і по горілку, ховаючи пляшки в рукав або за пазуху. Шинкар й не вилазив з свого загра-тованого дерев'яними ґратками «ванькирчика». Він усе то-чив з барильця та подавав половинчики, кватирки, пів-ока, ока. Піт великими краплями котився на його руді вуса, і він обтирав його рукавом сорочки, поглядаючи на гостей хитрими сірими очима.

В корчмі було душно і висіла імла. Попід стіною, за столом, сиділо кілька чоловіків та кругловида гладка жінка. Чарка кружляла по черзі, бесіда переходила в крик, рухи ставали жвавішими, обличчя горіли. Гладка молодиця обмахувала червоне лице червоною хусточкою і приязно осміхалася на всі боки. Деякі чоловіки смоктали люльки, і дим здіймався догори синіми струмочками. Запах горілки, змішавшись з важким духом бакуну, наскрізь прочадив чорні стіни корчми. Несказаний гомін широкими хвилями вилі-тав з корчми крізь відчинені двері та вибиту шибку в вікні. І чого не було в тому гомоні? І гучна людська гутірка, і жалібний голос пісні, і плач п'яної баби, і писк жидівської дитини. Бадьористі звуки скрипки та цимбалів долітали до

корчми з-за стіни, де хлопці наймали музики дівчатам, і змішувались з празниковим п'яним галасом.

А Гнат сидів, підперши голову рукою, і нічого не чув. Він дивився на стовп сонячного проміння, що, прoderшись крізь вікно, ліг на стіні чотирма золотими плямами. Сонячне проміння пригадало йому один щасливий день в його житті. Се було торік, в такий самий веселий майовий день. Він стояв у садку під яблунею, вкритою білим цвітом, і говорив з любою дівчиною. Вона осміхалась до його, казала, що любить його... «Піду за тебе, присилай старостів...» З радощів він мало не збожеволів. Та й як його не радіти, коли світ зразу покращав: і сонце веселіше засяяло, і пахощі з садків покотились хвилями, і озимина нічогенько показує на сей рік, і сусіда Іван справді добрячий чоловік, — отак, хрін його знає, за що й посварилися... Щастя не зміщувалось у серці, щастя розривало груди! Та чи довго ж тішився він тим щастям? От прийшло лихо і, мов корова язиком, злизало щастя!.. Така вже його доля... щербата, мовляв. Кажуть, діти щасливі; дитина не знає біди, не знає лиха. Пусте! Скільки сягає його пам'ять в час дитинства — усе не вбачає він себе щасливим. Вже на сьомому році почав він помагати батькові в господарстві. Далеко ще до світа, а вже батько будить вставати — худобу пасти чи в поле йти орати, за погонича. Господи, як не хочеться лишати нагрітого місця, як тяжко розлучатися з солодким ранішнім сном! Та суворе батькове слово мов водою холодною обіллє і прожене сон... А в полі добре, як сухо та тепло. Але в дощ, у негоду, в осінній холод змокне, було, що й ниточки сухої не знайдеш на спині, сяде десь під кушем, та кланцає зубами з холоду, та мориться голодом, бо що то за їжа — хліб з цибулею! А мало його побили й батько, й мати, вернувшись з корчми п'яні або роз'ятрені гірким бідунням? Та що про те згадувати! Найгірш зробили, що померли, лишивши його на дев'ятому році сиротою... Віддали його до пана в економію товар пасти. Що вже тоді назнушались з його досхочу, що наштовхалися! Правда, недовго пас він худобу: на зиму звелів пан узяти хлопця до двору, в поміч льокаєві. Було, забагнеться панам погожої води — льокай і посилає його до криниці. Тягне він здорову, важку баддю, повну води, а в очах аж позеленіє від великої натуги... Руки й ноги тремтять, духу з грудей не можна добути... А слухати треба, бо льокай якраз нагодує

товчениками! І кожне мало право наляяти його, нехтувати їм, бо він сирота, мужиченя... Ще тоді, порівнюючи життя панів та мужиків, він глибоко пересвідчився, що Бог не дав долі мужикам, що для мужиків нема щастя на землі. Ріс він, росло і дужчало з ним те пересвідчення. І справді, де те мужицьке щастя, в чім воно? Не зазнаєш того щастя дитиною, не зазнаєш його й вирісши... Рано вставати, цілий день працювати тяжко на спеці, у поросі, моритися голодом на пісній страві та лягати натомленому без вечері, бо не було кому зварити, бо всі були на роботі, — ото мужицька доля. А в голові як зав'язано, поночі; нічого мужик не знає, не відає, що діється на світі, як запобігти лихові, як заслужити кращу долю... Шукає він часом тої долі на дні чарки, та й там знаходить одно лиш лихо! А серце, хоч б'ється в мужицьких грудях, таки бажає щастя, таки рветься до кращого життя, живе надією!..

Раз — він вже парубкував тоді — йому здалося, що він розв'язав оту життєву загадку. От якби мати вірну дружину, тиху, сумирну, щоб перед нею можна було розкрити своє серце, показати, що там наболіло, запеклося, що труїть чоловіка; щоб вона пожалувала і своїм тихим, приязним словом, мов рукою, зняла всю вагу з серця. Тоді і сухар смачний, тоді і праця неважка! Шматок хліба з водою, аби, серце, з тобою! Відтоді думка про вірну, тиху дружину скрашала його безталання. Одружиться він, візьме жінку по думці, і горе навіки потоне в хвилях родинного щастя! Аби дівчину нагледіти. І він наглянув дівчину зовсім несподівано. Він косив ячмінь, вона плоскінь брала. Ниви їх були поруч. Дівчина співала якусь пісню. Йому сподобався голос дівчини, і він подумав, що добре було б слухати таку пісню в хаті довгого зимового вечора. Вони розговорилися. Вона розказала йому, що називається Настею, що сидить далеко від його на другому кутку з своєю старою матір'ю Явдохою. Йому вподобались здорові сиві очі, що тихо сяли з-під довгих вій та широких, як покоси, руських брів. І личко було гарне — трохи довгасте, але повне, з повними червоними устами. Сміялись лише очі та уста: підіймуться догори куточки червоних уст — і коло них набіжать дві коротенькі зморшки. Обличчя зоставалось спокійним та сумовитим. Настя якось зразу припала йому до серця. Він не почував уже себе таким самотнім, як перше, наче з'явилась у його яка близька родина. Він почав ходити за нею слідком. Де

Настя — там і Гнат. Жнуть на лану пшеницю — він поносить та поскладає в полукіпки її снопи. Копають в пана буряки — він своїми буряками досипає її мірниці. Йому так любо брати на себе її працю, попільжити їй чим змога. Усе частіше постерігав він, що в серці його ворухиться кохання, тихе, приязне кохання, що воно обхоплює цілу його істоту. І він не пручався від того нового чуття, він залюбки, охоче віддавався йому, радів їм. Йому здавалось, що досі він не був цілою людиною, іно половиною, що він знайшов другу половину свою і через те починає жити новим, повним життям. Уявити собі життя без Насті він не міг, не вмів...

А Настя усе була добра, тиха, сумирна. Багато говорити вона не любила. Усе слухає, що говорять другі, і всміхається очима та куточками уст. Але як скаже слово, то так і влетить ластівкою те слово до серця і, мов крильцями, розмає тугу. Тиха, як ягниця, ніжна, як голубка. Гнат почав ходити до їх хати. Ходили й другі парубки. Межи ними був здоровий та веселий парубок Петро. Не раз стискалося Гнатове серце, не раз зсувалися тонкі брови, коли безжурний Петро гнув всілякі жарти, вигадки, весело, по-дитячи сміявся. Настя охоче слухала жартів говіркового Петра і часом навіть забувала на Гната. З природи мовчазна, вона залюбки слухала веселу та гарну бесіду. Досада брала Гната, що він не похопиться бистрим словом, як Петро. З тої досади Гнат ставав ще мовчазнішим. Тільки в серці збиралась ненависть до Петра та жаль до Насті. Але скаже Настя ласкаве слово, вийде до його під яблуню — і він знов лине щасливою думкою в будучину. Настя, здається, любила його, але якось не важилась сказати йому рішуче слово. Що, було, не питає він: «Підеш за мене? присилати старостів?» — вона в одно: «А я знаю?.. Я тебе й так люблю...» Вже й подруга Настина, весела чорна Олександра, сміючись, каже: «Оце, Господи! нявчить, наче кицька замліла! Та ти кажи, чи підеш за його, чи не підеш, а то водить парубка — ні собі, ні людям!..» Аж ось одного майового веселого дня сказала Настя, стоячи під яблунею: «Піду за тебе, присилай старостів!» Він не тямився з радощів. Третього дня після тої розмови Гнат з старостами йшов до Явдошиної хати.

Добре пам'ятає він, як колотилось його серце, коли старости взялися за клямку і відчинили двері. В хаті стояв гомін. Петро з старостами сидів на лаві. Стара Явдоха часту-

вала гостей горілкою й бажала дочці та Петрові щасливої долі. Настя стояла коло печі, підперши голову рукою. Гнат зрозумів усе і враз почув, що всередині в його щось обірвалось, кров попливла з тіла, і він похолов, як мрець. В голові путалися питання: «як? що? за віщо?» Старости щось говорили, він навіть не розібрав гаразд, про що, мабуть, потішали його; далі взяли під руки та, мов п'яного, вивели з хати. Несподіване лихо приголомшило Гната. Йому все здавалось, що він спить, що йому приснився важкий сон, і він силкувався прокинутись. Холодний вечір трохи прохолодив Гната; перша його думка була побачити Настю та дізнатись від неї, що се таке сталося, що вона робить з ним. Він схопився й побіг до Явдошиної оселі. В Явдошиній хаті було темно. На білій стіні чорніли маленькі вікна. Гнат став під вікном і почав висвистувати пісню, на яку Настя завжди виходила. Та двері не одчинялись, хата стояла німа, як домовина. Гнат десять, сто разів висвистував ту ж пісню, щораз голосніше, думаючи, що Настя не чує. А хата все німувала та дивилась на нього чорними вікнами, наче череп очима-ямами. Кілька разів здавалось йому, що він виразно чує, як заскрипіли двері, стукнув засув, засовгали по сінях босі ноги. Серце тоді переставало битись, і, спинивши дух у грудях, Гнат весь обертався в увагу... Але сінешні двері щільно приставали до одвірка, а навкруги була німа, мертва тиша. Гнат важко переводив дух, підходив до вікна, під котрим спала Настя, та хотів стукати в вікно. Він спершу тихенько стукнув в шибку, далі дужче і дужче... Широко розкриті очі пильно дивились на двері, ухо пожадливо ловило кождий згук в нічній тиші і все одурювало сполохане та роз'ятрене серце. Двері не відчинялись. Нетерплячка брала Гната. Він гриз би вікно, гриз би скло, раму. Він головою висадив би вікно та вліз би у хату, щоб хоч на хвилинку побачити Настю... Часом серед такої гарячки вся енергія його спадала, і якийсь голос говорив в нім: «Навіщо?.. Кінець! Дійшов до краю!» Але за хвилинку надія побачити Настю, почути від неї, що все, що його мучить, — сон, мара, обхоплювала цілу його істоту, і він знов уперто ходив під вікнами та чекав, чекав... Повний місяць освічував бліде обличчя з тонким чорним вусом, широко розкриті, блискучі очі та розкуйовджене волосся. Якби хто глянув на його в ту пору, то, певно, подумав би, що то упир прийшов з того світу і от-от щезне, лише заспівають треті півні...

Вже над світом, коли східний край неба спалахнув полум'ям і свіже повітря виповнилось чудовою гармонією пташиного співу, Гнат, коливаючись, мов п'яний, поплентався додому.

В полудне прийшла до Гната його тітка Мотря. Вона вже все знала. Їй так було жаль бідного Гната! Скривдили бідного сироту вороженьки лихії, бодай їм долі не було! Дання якесь дали парубкові, вчарували, а тепер знущаються! А все той циган — Олександра. Як узяла вговорювати Настю, як взяла вмовляти: «А він, сестрице, нероба, а він ледащо: змалечку служив у дворі за льокая, звик на легкім хлібі. Ти будеш бідувати з ним, сестрице, бо він незугарен господарювати. До того ще сумовитий, невеселий... Ні поради, ні розваги. От Петро — багатир, хазяйська дитина, не тинявся по наймах... Ще до того веселий, моторний і з лиця гарний, хоч води напийся. За таким чоловіком не знатиме жінка біди. А ввійде до хати — то й хату звеселить...» А старе луб'я Явдоха й собі за Петром тягне, тим що багатир. Так заморочили бідну Настю, що вона вже й каже: «Хто перший пришло старостів, за того й піду». А Олександра й переказала Петрові, щоб поспішався, коли хоче дівчину взяти... Проте Гнат не такий дурний, щоб журитись за Настею. Сього цвіту по всьому світу! Є! Він візьме ще крашу та багатшу!..

Кожне тітчине слово гострим ножем поверталось у серці Гнатовому. То він, Гнат, нероба, він, що так тяжко працював у своїм житті, що за роботою не знав просвітку? Він ледащо? Добре. Той нероба, той ледащо пішло старостів до Олександри. На злість Насті посватається.

Побачимо, з чим тая розлучниця відправить його старостів! Пожалкуеш, Насте, та пізно! Годі каютись по смерті! І він заслав старостів до Олександри. Олександра подала рушники. Одної неділі справляли весілля Настине з Петром, другої вінчали Гната.

По весіллі Гнат став наче спокійнішим. Він чув, що йому треба рятуватись, щоб не пропасти з туги, що весь його рятунок в праці. Йому легше ставало, коли він працював. За роботою він менш бував у хаті, рідше бачив жінку, менш говорив до неї. Вона була для нього чужою людиною, завжала йому. Часом мине цілий тиждень, а вони й словом не перекинуться, мов німі. Нетерплячка брала палку Олександру. Що се справді за вигадки? Чи довго так буде? Вона не

наймичка йому, щоб тільки годити, а він і головою не кивне, і словом не обізветься, аж хата пустою дише! Ні, годі! Вже в неї накіпіло коло серця! І вона ставила обід перед Гнатом так, що миска аж гула і от-от не розліталась на череп'я, а ложка летіла під стіл. Вона шукала сварки. Гнат зсував тонкі брови й поглядав на жінку спідлоба. З природи нечепурна, неохайна, Олександра зовсім опустила руки. Хай все іде прахом! Хата по три дні стояла неметена, страва тхнула недоглядом, хліб був глевкий, а на господиню гидко й глянути: сорочка чорна, спідниця задрипана. Вони почали сваритись. В серці у Гната накіпала ненависть до нелюбої жінки, нехить до своєї хати. І навіщо він оженився! Так, він зробив на злість, але не Насті, а собі. І оце те мальоване щастя, що мало скрасити його вбоге життя, яке пестив він у мріях парубочих?.. Гнат почав учаштати до корчми. В корчмі за чаркою він забував своє лихо.

Раз він зустрів Настю. Чоловіка її взято у москалі, і вона лишилась московкою. Спершу Гнат хотів утекти: йому було ніяково, соромно навіть. Але якось зовсім несподівано він з гірким жалем почав оповідати їй про своє життя, про свою долю, дорікати їй, нащо вона запропастила його вік молодий.

Вона плакала. Вона й досі не знає, як се сталося. Так десь воно мало бути. Адже і їй жаль, що вони розлучились: вона не бідила б так гірко без чоловіка, як тепер, коли Петра взяли у москалі.

Гнат виявив перед Настею все, що так довго гнітило його серце, труїло його життя, і йому наче легше стало на серці. Але та стріча розбуркала в йому спомини давнього щастя, розжевріла вгамоване кохання. Гнат знов почав стежити за Настею.

Незабаром прийшла звістка, що Петро помер. Настя лишилась молодою вдовою. Відтоді в неділю чи в свято, чи так видалась вільна година — Гнат щезав з хати, а куми-жалібниці, жалкуючи за Олександрою, плескали, що Гнат ходить до Насті. Олександра все знала і сварилась з чоловіком. У хаті в них було пекло. Гнат втікав до корчми. От і тепер сидить він у корчмі, підперши голову рукою, і ціле його безталання стає йому перед очі...

З другої світлиці почувся пискливий плач дитини. Гнат потер чоло рукою, неначе прокинувся з важкого сну, і глянув у відхилені до світлиці двері. Груба Берчиха гойдала

дитину в колиці і плела панчошу. Розпатлана, в заяложеній спідниці та засиненому шматтю жидівка нагадала Гнатові його нечепурну жінку. Гнат аж сплюнув з огидження. Достоту Берчиха! Ні, він не може жити з нею! Так йому вже остогидло, так остогидло, хоч з мосту та в воду! Тонкі брови Гнатові зсунулись, аж тінь впала на очі. Важкий кулак рішуче стукнув по столі; чарка покотилась, черкнулась об пляшку і жалібно задзвеніла. Гнат вийшов з корчми.

Вечоріло. Блакитне небо наче оперезалось широким рожевим поясом. Цвіли яблуні; тихе повітря дихало чудовими пахощами. В останньому промені сонця грала дрібненька мушва і, мов сітка, мигтіла перед очима. Гули хрущі та літали, як кулі. Висипала на вулицю дівтора і збудила тишу криком та дзвінким сміхом. Греблею йшла череда і, здіймаючи куряву, ревла та мекала. Курява стелилась по гладкому, як дзеркало, ставку і купалась в хвилях рожевого світла.

Гнат перейшов греблю і подався у вуличку. В вуличці було темно та вогко. Високі крислаті верби зеленою банею нависли над вуличкою. Від криниці ровом дзюрив струмочок. Коло воріт молодиці чекали на череду, щоб вилучити ягнят. Гнат постояв трохи з тіткою Мотрею, котра й собі вийшла проти череди. Тітка Мотря оповідала, як їй було добре за покійником третім чоловіком і як вона тепер бідує, не маючи де голови прихилити на старості літ... Смерклось. Гнат побачив світло в своїй хаті і подався до воріт.

II

Олександра давно вже зварила вечерю і чекала чоловіка. Бараболя з юшкою задубіла в холодній печі, а Гната не було. Олександра кипіла. Господи, що се за життя?! Краще б вона сивим волосом світила, ніж мала втопити свою долю, віддаючись за Гната! Правда, якимось не дуже хапались хлопці сватати її, мабуть, тим, що вона сама липла до них, але, може б, і посватав який людяний! А то є чоловік — і нема чоловіка. Ані заговорить любо, ані присунеться близько, як чоловік до жінки. Іно важким духом дихає. А ще та гадина люта, розлучниця ота, Настя, колишня її подруга! Водить його за собою, мов теля на налігачі... Ні, годі терпіти! Терпцю не стає! Вона кине чоловікові у вічі слово правди,

а тоді — про неї — нехай або вб'є, або вона сама покине його до лиха!

Олександра з нервовим поспіхом бігала по хаті, сама не знаючи, що робить. То вона разів кілька переставляла з місця на місце хліб на столі, то брала віник, щоб замітати, й кидала його серед хати; то, метнувшись до жердки, шукала чогось межи одежею. Довга тінь від її високої, сухої, як дошка, постаті лігала по стінах, лізла аж на стелю. Чорне обличчя Олександрине збіліло; з-під високих, веселкою, брів світилися гострі чорні очі; в очах мигтіла блискавка. Ніздрі довгого тонкого носа хвилювались, тонкі уста нервово тремтіли. Вона була навіть гарна — палка, гнівна, енергічна...

Гнат увійшов у хату.

Олександра з презирством, наче зачіпаючи, глянула на чоловіка. Гнат не постеріг того зневажливого погляду. Він почепив на кілок шапку, роздягся й закинув на жердку свиту. Йому хотілось їсти. Він сів за стіл, відрізав скибку хліба і грубо посолив її.

— Вечеряти!

Олександра з незвичайним поспіхом вхопила з мисника миску, аж та загула в руках, насипала холодної страви й поставила перед Гнатом так енергічно, що він аж глянув на неї спідлоба. Гнат постеріг, що сорочка на ній була чорна, заяложена і здавалась ще чорнішою при новій празниковій спідниці. Гнат сьорбнув страви. Юшка була холодна, бараболя тверда.

— Задубіла, — промовив він крізь зуби, відсуваючи миску.

Олександра скочила, мов опечена, й блиснула на Гната очима.

— Задубіла! Бодай вже ти задубів, як маєш сидіти десь у чорта в зубах! Терпіла, терпіла, а далі й терпцю не стає!.. Де се видано? Що се за чоловік? До хати його й псами не заженеш! Прийде неділя — він не сидить вдома, а вештається десь по шинках з полюбовницею... а ти сиди, туманій та чекай його з вечерею! Ні, не діждеш сього!.. Годі!..

— Цить, Берчихо!..

Стіл аж йойкнув під кулаком Гнатовим, миска плигнула по столі й хлюпнула на скатірку мутною юшкою.

— Ба не буду мовчати! — Олександра прискочила до чоловіка, махаючи перед його лицем ложкою. Вона має право

сказати йому слово правди! Вона йому жінка, а не наймичка. А він який їй чоловік? Він гірш ворога лютого! Йому не вгодиш: переступи — зле; недоступи — зле; все бісом дивиться! Вона не чула ще від нього приязного слова, не мала поради! І так вже їй остогидло, так остобісіло, до живих печінок дійшло! Вона буде мовчати, а він бігатиме по чужих молодицях, а він буде любитися з тою биркою, з тою слинявою Настею, бодай вони почезли разом до мари, може б, їй розвиднілося тоді хоч трохи!..

— Мовчи, бо битиму! — Гнат крикнув, і шибка задречала в вікні. Він вийшов з-за стола. О, се вже чорт його зна, що таке! Се вже баба неабияк зноровилася! То він не каже бісовій личині, що вона нехлюя, не хазяйка, що вона не годна страви зварити, хліба спекти! Хіба він не знає, хто розлучив його з Настею, набрехав на його? Хіба він не бачить, що вона гзиться з парубками, мов дівка розбещена? Він усе знає! Хай же наважиться сказати хоч слово, тоді знатиме, чому в Тростянці гребінці! Ох, битиме ж він її, битиме, як жиди гамана!

— Ба брешеш, ба не вдариш, побила б тебе лиха година!

Олександра скочила до Гната і вдарила кулаком в кулак. Гната взяла злість. Він замахнувся рукою і збив очіпок їй з голови. Кічка розкрутилась, і розкішне чорне волосся хвилию впало на плечі. М'яке, тепле волосся роздратовало Гната. Він узяв пасмо волосся, замотав його на руку і сіпнув. Олександра дико скрикнула. Той крик ще більше розлютив Гната. Не тямлячи себе, кинувся він на Олександрю. За хвилину дві істоти злились в одну дивовижну, з чотирма руками, чотирма ногами. Істота та якось незвичайно, конвульсійно ворушилась, і не можна було розібрати тих рухів при нерівнім, блимаючим світлі керосинової лампочки. Гнат кинув Олександрю на землю, змісив її ногами. Вона зірвалася з долівки і, розкудлана, перелякана, з плачем та криком вибігла в двері.

— Геть з моєї хати! — ревно Гнат.

Він стояв блідий, з широко розкритими очима і важко дихав.

— Геть, щоб духу твого не було тут!..

Гнат метнувся до жінчиної скрині. Він вхопив її за вухо, щоб викинути за Олександрю. Але скриня була важка. Гнат шарпнув за віко, і віко відскочило, аж залізна клямка

забряжчала. В роз'ятренні, не тямлячи себе, почав він викидати жінчине добро у відчинені до сіней двері. З свистом летів сувій полотна і через всю хату стелився білою стежкою. Червона манійова спідниця, блиснувши до світла гарячою барвою, лягла коло ослона. Летіли, мов змії, рушники та чіплялись на дверях. Брязнуло до землі намисто й розкотилось по куточках. Здоровий клубок ниток скоро-скоро покотився по білій стежці з полотна і переплигнув через поріг у сіни. Кукла льону, зачепившись за мисник, повисла там, мов русалчине волосся. Гнат кидав шмаття, одержу з такою силою, що по хаті віяв вітер, аж полум'я лампочки вигиналось довгим язиком та чаділо. Від нерівного світла тіні на стінах тремтіли. Випорожнивши скриню, він шарпнув її так, що вона аж загула. Гнат озирнувся навкруги. В хаті було пусто й сумно. Олександрі не було. Він плюнуv спересердя і вийшов з хати, не причинивши навіть дверей.

Була чудова майова ніч. В вуличці було темно, аж чорно. Крізь чорну баню верхівття де-не-де продерся срібний промінь місяця і ліг на чорну землю срібною плямою. Вийшовши з вулички, Гнат неначе впірнув у море білого світла. Те біле, трохи блакитне світло тихо лилось згори, а зачарована земля неначе купалась в фантастичному сяйві. Гнат подався до ставка й сів під вербою на росяній траві. Він глянув на ставок і не пізнав його. Ні, то не ставок, то друге небо з місяцем, з зорями. Дві блакитні бані зіллялись в одну величезну кулю, оперезану чудовим поясом темно-зелених дерев, білих хат, чорних тинів. Одна хата догори стріхою, друга — униз, одно дерево догори віттям, друге — униз. Два місяці неначе осміхаються один до одного. Зорі тихо тремтять вгорі і долі... А в садках солодко дрімають окутані місячним сяйвом стрункі тополі, широковіті липи, крислаті яблуні, і лише інколи, немов крізь сон, тихесенько зітхне деревина молодим листом. По сріблястій землі лягли довгі чорні тіні... Тихо. І земля, і вода, і повітря — все послуло. Однак та нічна тиша повна всякими згуками. Разно цокотять жаби по тім боці ставка. Тьохкає, аж розлягається, в садку соловейко. Десь далеко в селі гавкають собаки... На леваді форкає коняка і брязкає залізним путем...

Гнат сидів на березі під вербою. Нічний холод трохи прохолодив його та втихомирив розбурхані нерви. Але на серці в його було погано. Він інстинктивно чув, що зчинив

недобре діло, та думка не ставила сього перед ним ясно. На хвилинку йому жаль стало Олександри, й промайнула думка про згоду, але набігла друга думка і, мов дужча хвиля, розбила першу. Ні, він не хоче жити з нею, він не може жити з нелюбою! Нехай роблять з ним що хочуть, нехай його судять, як знають, а він не пустить її до хати. Краще об стіну головою. Вона йому гидка, осоружна; вона отруїла йому життя, розлучивши з милою, вона труїла його цілий рік непокірливою вдачею, неохайністю, лінощами... Відколи він оженився — і в господарстві йому не ведеться. Спромігся на коні, підгодував — думка продати та заробити — як раз утратив. Купив другі, знов підгодував і знов утратив, за сим разом ще більше. Купив двох кабанців, доглядав, годував їх — такі ситі були. Та що? Зрання не схотіли їсти, а ввечері одубіли. Або з тим телям?! Яке там теля — таки добрий назимок був. Се було зимою. Надворі була страшенна хуртовина. Вітер вив, мов дикий звір, і, змітаючи цілі кучугури снігу, підіймав їх догори, до білих хмар, що низько повисли над землею. Трудно було потрапити до воріт. Рвачкий вітер бив у лице, снігом заліплював очі та, здавалось, хотів підхопити догори, щоб потому кинути в холодний сніг. Гнат виніс теляті їсти. В хлівці його не було. Гнат обійшов весь двір, заглядав по всіх закутках — теляти нема. Гната взяла тривога. Ану ж де замерзне, дурне, під тином? Він підперезався, насунув на очі шапку і, взявши в руки кийок, пішов на вулицю. Ноги стрягли у снігових заметах, вітер бив у лице з такою силою, що Гнат не міг дихнути. Він відвертався від вітру, щоб перевести дух. Гнат обійшов село — теляти не було. Змучений, впрілий, вернувся він додому без телички... На другий день казали люди, що вовки розірвали в лісі якесь теля. Гната немов що торкнуло. Він пішов у ліс і скоро знайшов у рові голову свого теляти з налігачем на шії... Ах, він уявляв собі, він на свої очі бачить криваву драму в лісі. Холодний вітер свище межі голим цупким деревом. Обліплене снігом, стоїть по коліна в снігу теля і, витягши морду, жалібно мукає проти вітру. З-за ярка, повного снігу, дивляться на нього блискучими, мов жарина, очима два вовки. Вони неначе змовились: один ліг в ярку догори черевом, а другий, крадучись та присідаючи до землі, обминув теля ззаду і погнав його на ярк. Теля жадібно мекнуло, задерло хвіст і, нерівно стрибаючи, побігло просто на вовка. Вовк лежав і чигав.

Теля надбігло та з розгону скочило на вовка. Вовк ухопив його впоперек і розпоров йому живіт. Теля впало. Надбіг другий вовк і з живого ще теляти вирвав шматок м'яса. Вовки їли, гарчали та скалили один до одного зуби...

Гнатові аж мороз пішов поза спину. А і справді стало холодніше в повітрі. Над ставком знявся білий туман та, мов серпанком, оповив краєвид. Пахло вогкістю. Гнат встав і пішов додому. З вікон лилось світло, але двері були зачинені. В хаті було поприбирано, все стояло на своїм місці. Гнат глянув у куток і догадався, хто зробив лад у хаті. На лаві під образами солодко спала тітка Мотря, хрупучи носом. Гнат погасив світло і ліг спати.

* * *

Сонце вже зійшло, скісне проміння його, прoderшись кризь вікно до лави, розбудило Гната. Він глянув на тітку, що поралась коло печі, і сів на лавку, протираючи очі. Він ніяк не міг второпати, звідки взялась тут тітка, що вона тут робить. За хвилинку Гнат згадав вчорайший вечір. Тітка кришила буряк і лише постерегла, що Гнат прокинувся, голосно заторохтіла грубим голосом. Але ж він і спить! Вона думала, що він вже не встане! Най він мовчить, нічого не каже: вона вже все знає. Саме тоді, як знялася межі ними колотнеча, вона стояла на подвір'ї і все чула. Або ж не варт бити? Там-то, матінко, нечупара, там-то ледащо! Всі молодичі дивують, як він терпів їй, не вбив її досі до мари. Побігла до батька. Не бійсь, прибіжить! А як не вернеться, то чоловік потрапить на поясі привести до хати, як торік Клим свою Варвару! Повіялась, а посуда стоїть лоском немита. Вона, Мотря, своїми руками мусила всьому лад дати, хоч як було треба піти на поденне. Мотря довго говорила, жаліючись на своє гірке бідування. Її басовий голос грізно гучав в хаті, неначе там хто лаявся.

Гнат слухав чи не слухав. Йому якось ніяково було з тіткою, хотілось зостатись на самоті. По обіді Гнат узяв сокиру та подався на подвір'я лагодити пліт. Незабаром на перелазі з'явилась низенька постать чоловіка з сивою колючою бородою. Гнат впізнав тестя і став, очікуючи. Старий підійшов ближче.

— Здоров, синку! Що там скоїлося вчора межі вами, що Олександра прибігла до нас, мов несамовита?

— Та що скоїлося... от, тату, дали мені жінку, тепер візьміть її собі, бо я з нею не житиму...

— Овва! не вихоплюйся, синку, з нерозумним словом, бо назад ніяково вертатися. Чому ж се так?

— Бо вона мені не до вподоби... вона мені гидка!

— А ти ж чом, синку, не розпитав стежки у свого серця та заблукав до нашої хати? Хіба тебе хто силував? Га? Ні, тепер вже годі! По смерті нема каяття!

— Як собі хочете, а ми вкупі не будемо!..

Гнат розказав тестеві, як вони жили з Олександрю. Старого брала злість. Здурів зять, чи яке лихо? Не буду з нею жити та й не буду. Ну, вдарив там жінку, повчив її трохи, та й годі! Діло звичайне. А погиркались — помиритися та й жити як слід, як Бог приказав.

— Ви, тату, краще не втручайтеся в се діло, бо нічого з сього не вийде!..

Як то не втручатися? Адже вона йому дочка! Може, й в його серце болить за своєю дитиною. Старий сердився. Він говорив скоро та прискав слиною, наче сукно мочив. А якби зять схотів загубити свою жінку, то батько повинен ще коліном у яму пхати? Е, ні, вибачай! Дарма, що він старий, а ще нікому не дасть на поталу дитини!.. Показались десь діти, чи який хрін? Одно затялося, каже, що не буде вкупі жити, а друге й собі тієї співає... Межи ними й дідько лисий не розбере справи!.. Старий Максим плюнув спересердя та й подався до воріт, бубонячи щось під ніс.

Другого дня увечері до Гнатової хати вступив Максим з кумом Гаврилом, старим, поважним чоловіком. Вони вговорювали Гната помиритися з жінкою та жити з нею в злагоді. Гнат і слухати не хотів. «Я її не люблю», — твердив він в одно. Гнат не пив навіть горілки, яку приніс тесть. Максима брала нетерплячка. Йому аж руки свербіли до бійки, а слина так і летіла з рота за кожним словом. Але кум спиняв його, зацитькував. Максим кричав на цілу хату. О! він знайде спосіб на упертість зятя! Він піде до старшини, на суд!.. Най добрі люди розсудять, чи годиться кидати жінку, ламати те, що піп зв'язав...

Гнат був спокійний. Про нього! Най йому голову стинають, не те що судять, а він не житиме з жінкою...

Максим вилаявся, хрюпнув дверима і пішов з хати. За ним поплентавсь й кум.

В середу рано Гнат найняв підводу і одіслав Олександрі її скриню.

В неділю смерком, коли Гнат вніс сухого ломаччя та заходивсь розпалювати на вечерю, у хату не вбіг, а просто влетів десятник. Ні вуси, ні борода не хотіли рости на його темному, як юхт, обличчі. Замість них висіли якісь клаптики темного волосся. Вся невелика фігура його була розтріпана, виявляла переляк, неначе він тільки що вирвався з рук якого страховища. Руда шапка не прикривала гаразд розкуданого волосся, і воно лізло з-під шапки та крізь дірки в шапці. Крізь витерті рукави пошарпаної свитки світилися лікті. В руці тримав він на знак поваги довгий ціпок. Староста з шинку післав його до Гната, і він біг, як навіжений, бо в корчмі чекав його чоловік з пів-оком.

Десятник забелькотів щось так прудко, що Гнат не зразу второпав.

— Прийшла бомага до шинку... той, до старости... загадують, щоб завтра зрання безпремінно прийшли до корчми... той, як його... у волость... Діло єсть... Глядіть, не гайтеся...

Він нащось потрусив бородою і так швидко, як увійшов, щез з хати.

«Мабуть, на суд! Про мене, хай судять», — подумав Гнат.

Сонце вже високо стояло на небі, коли Гнат подався у дорогу. До волості було добрих вісім верстов. Гнат думав прийти туди на пізній обід. Вітер підпихав Гната у плечі, хвилював зелені ниви, збивав куряву по дорозі. Було трохи холодно. Гнат йшов і думав про суд. Він задавав собі питання від старшини й відповідав на ті питання. Він міркував, що казатимуть тесть, Олександра, лагодив їм свою відповідь. Гнат не постеріг, коли дійшов до лісу. Починався чагарник з кущами ліщини, а за ним, мов стіна, стояв густий грабовий ліс. Тут, на узліссі, розкіш була вітрові. Орлом налітав він на зелену ліщину, обіймав її, мов козак дівчину, а ліщина, соромлячись, відхиляла від нього свої віти і мов шепотіла круглим м'яким листом: «Пусти! не чіпай, осоружний!» Високі дерева на краю лісу махали до вітру віттям, немов зачіпали його. Гнат увійшов у ліс. Йому схотілось спочити; він ліг на траву і озирнувся навкруги.

Темно в лісі. Молода струнка яворина, вкривши коріння оксамитовим мохом, високо сягає рябеньким стовбуром,

щоб зеленим верховіттям осміхнутись до блакитного неба, скупатись в золотому промінні, цікавим оком споглянути на широкий чудовий краєвид, розмовитись з вольним вітром... Тихо в лісі: повітря не дихне, ніщо не шеберхне, жадна рослинка не схилиться, не злякає маленької комашки. Мов усе послуло, мов зачароване. Зате горою йде гучна розмова вітру з лісовим верховіттям. Ось чутно, як несе вітер якусь новину з далекого лісу, що синіє за горбочком. Здалека чутно глухий гомін, він наближається, дужчає, охоплює верховіття, і здається, що кожне дерево кожним листочком шепотить якесь чарівне слово, а ті слова, зливаючись в чудову гармонію лісового шепотіння, хвилию котяться далі, завмираючи в просторі... За першою хвилию котиться друга, третя...

Мелодійний шелест листя, чарівна краса молодого лісу навіяли на Гната солодкий смуток. Він нагадав Настю. Йому навіть привиділось з-за зеленого віття лагідне обличчя милої з повними устами та великими сивими очима. Серце його знов забагло кохання, того тихого раю, про який він так довго марив. Гнат лежав, а солодкі мрії колихали його серце... Враз він схопився й сів. В голові у нього, мов блискавка, промайнула нова думка. Думка та вразила його незвичайною простотою. Він так конче зробити. Він убагає Настю сидіти з ним на віру... Адже не він один сидітиме на віру! Адже в їх селі можна налічити більш десяти хат, де чоловік та жінка нешлюбні! Аби вірно кохались!..

Лице в Гната розжеврілось, очі неначе побільшали і дивились кудись далеко, минаючи дерева, на устах під чорним вусом грала усмішка. Згадавши, чого він тут, Гнат важко зітхнув. «Коли б швидше кінець!» — голосно промовив він, рушаючи в дорогу. Цілу дорогу Гнат думав про Настю. Розпалена уява малювала йому картини тихого, незакаламученого щастя...

Ще здалеку впізнав Гнат чималий будинок під зеленим залізним дахом, з пооббиваними дошем стінами. То була волость. Кілька молодих акацій цвіли перед вікнами, кидаючи густу тінь на ганок. На східцях ганку, в холодку, сиділи люди й про щось гомоніли. Остеронь стояв чийсь віз. Розгнуздані коні, інколи форкаючи, тихо хрумали обрік.

Гнат наблизився і вгледів тестя. Старий Максим щось розказував чоловікам. Олександра сиділа оддалік та скубла

китицю білого цвіту акації. У волості казали Гнатові поче-кати; він примостився під частоколом в холодку і закурив цигарку. Тесть розмовляв з людьми, а сам усе поглядав, очікуючи, чи не підійде Гнат, не заговорить до його. Але Гнат і не дивився в той бік, де сидів тесть. Максим думав, як би зачепити зятя, як би зняти з ним розмову. Він глянув на свою люльку і підійшов до Гната.

— Здоров, синку! А дай-но вогню люльку закурити.

Гнат мовчки подав свою цигарку.

— Ну, зятю, що ж буде з нашою справою? — почав Максим.

— А що буде?.. Нічого не буде!

— І нащо нам гризтися та судитися? Хата — покришка; навіщо виволікати звідти сміття, навіщо показувати його прилюдно?

— Не я виволікаю, не я показую, не мені й сором буде!

— От краще помиріться з Олександрою та живіть, як люди, у згоді! Не крайте мого серця на старість, не вкорочуйте мого віку, бо він і так не довгий... — Старий мало не плавав.

— Оце, Господи! — вискочила з-за ганку Олександра. — Нявчать до нього, як кіт до сала! Довго я вам казатиму, що не хочу з ним жити? Не діжде він, щоб я ступила на його поріг! Я краще кози доїтиму жидам, а не буду їсти його хліба! Я йому не жінка!..

Олександра говорила з завзяттям, наче сварилася. Чоловіки замовкли і звернули увагу на ту сцену. Саме тоді вийшов з канцелярії десятник; він покликав Максима та Гната з жінкою до старшини.

В просторій кімнаті з чотирма вікнами стояв посередині стіл, застелений червоним сукном. Сукно було аж рябе від чорних плям з чорнила. На столі були розкидані папери; вони лежали малими й великими купами. Папери були скрізь: і на столі, і на полицях, і навіть стіни були обліплені ними. За столом три писарчуки, зігнувшись у дугу, скрипіли перами. На ослонах, попід стіною, сиділи чоловіки та жінки, очікуючи черги. Старшина, здоровий гарний чоловік, стояв біля стола та все засукував рукави своєї зацібноютої на гапки свитки, неначе збиравсь до якоїсь роботи. Рудий писар у парусиновому куцику та вишиваній сорочці стояв коло нього і щось говорив, показуючи пальцем на

папері. Старшина наглянув Максима; він зморщився, наче людина, що з нетерплячкою відривається від дуже пильного діла.

— А, се ви, куме Максиме! А де ж ваші діти?

Гнат з Олександрю неспокійно порушилися на місці. Максим вклонився і з поспіхом задріботів:

— От вони, старшино! Оце зять, а то дочка... Я вже до вас, старшино, як до Бога! Розсудить їх, як ваша ласка, по правді... Я вже здаюся на ваше слово, як розсудите, так і буде...

Старшина засукав рукави, погладив довгого вуса і грізно глянув на Гната.

— Отакее-то діло! Ти Гнат Музика?

— Я.

— То ти, голубе, виганяєш жінку з хати та чиниш сварку, забуваючи на закон та Бога? Га?

Гнат мовчав і нервово теревив шапку. Він збілів на виду.

— Чи тобі позакладало, голубе, що ти не відказуєш, коли тебе питає старшина? Чом ти не живеш з жінкою, кажу? Га?

— Я...я з нею не можу жити... вона мені не до любові...

— О-го-го! Зможеш, голубе, як ми тобі піддамо охоти!.. Нема такої статті у законі, щоб чоловік жінку виганяв з хати. Такее-то діло!

Писарчуки, почувши цікаву розмову, повскакували з-за стола і, позакладавши пера за вуха, стали за плечима в старшини. Вони моргали один до другого та показували пальцями на Олександрю. Погана усмішка розповзалась по їх жовтих, з остудою обличчях.

Олександра подалась на два ступені наперед і вклонилась старшині, бгаючи в руках червону хусточку.

— Господин старшино! Краще мені з мосту та в воду, ніж з ним жити!.. Він мене побив, побила б його святая п'ятниця... Він любиться з молодицями... я доведу, що він ходить до тої слинявої Насті...

Паничі захихикали і, щоб вдержатись, позакривали роти кулаками.

— Цить! Заторохтіла, як порожняк по дорозі! Чуєш, зараз мені погодься з жінкою, — обернувсь старшина до Гната, — щоб мені не було межі вами незгоди! В мене нема довго! Раз-два — і кінець! Такее-то діло!

— Як хочете, старшино, я з нею не буду жити! — сказав Гнат.

— І я з ним! — підхопила Олександра.

— Побачимо! Гей, десятник!

На поклик той вбіг, розпихаючи людей, десятник.

— Дай-но їм лопатки, най вдень лагодять окопи навколо волості, а увечері зачинити їх вкупі в холодну, може, вони там скоріше поєднаються! Та настелити соломи в холодній, щоб було їм м'якенько!

Писарці пхикнули в кулак, але не могли вдержатись, і гучний регіт залунав по хаті.

Збентежених Гната та Олександру повели з волості.

— Отакеє-то діло, куме! — обернувся старшина до Максима, засукуючи рукави. — В мене усе скоро! Побачиш, до завтра, як голубки, густимуть твої діти. А в холодній, як у коморі, ніхто не заважатиме.

Писарці скалили жовті зуби та реготались, аж поки рудий писар не grimнув на них. Тоді вони метнулись до стола, повиймали з-за вух пера і зашкрябали в паперах.

Максим дякував старшині, але йому було трохи ніяково. Він не сподівався такого суду. «А може, й справді буде лучче, — подумав він, — може, вони скоріше дійдуть до згоди, як їх звести докупи»...

Десятник завів Олександру та Гната на город і дав їм лопатки. Вони зайняли постать і почали копати рів. Десятник, осміхаючись під вусом, подався у волость. Олександра стала клясти чоловікові; вона плакала та примовляла крізь сльози: де та смерть її заподілася, що не прийде до неї при лихій годині? Чом мати не втопила її малою, купаючи у ночвах, чом її грім не вбив або земля не запалася під нею, коли вона стояла під вінцем? Ні, захвала її від смерті якась мара та й встромила чоловікові, тій загубі, що через його мусить вона нині таке терпіти!.. Прибита, пригнічена пригодами енергія Гнатової вирвалася на волю, неначе річка, розірвавши греблю, і межі чоловіком та жінкою знов почалась би бійка, коли б цікава писарка не покликала Олександру до пекарні — розпитати про її недолю.

Зіставшись на самоті, Гнат трохи втихомирився. Він скупчив свою розбурхану енергію і наважився мовчати. Він перебуде біду, він переможе її терпінням та завзяттям. Чорна земля шугала з Гнатової лопати на окіп, а він копав та копав, не розгинаючись.

Олександра повернула з пекарні трохи веселіша. Вона також узялась до копання, але більше стояла та розглядалась. Вони мовчали.

Увечері повів їх десятник у холодну. Холодна була під волостю, у землі. В холодній було темно, вогко і холодно. Чорні стіни невеликої кімнатки були аж слизькі від цвілі. Мокра глина де-не-де відвалилась, і липова замість біліла, як ребра кістяка. В кутку коло дверей стояв кадіб з капусти; важкий дух гнилої капусти виповняв повітря. На цегляній долівці лежали кружки від кадоба та купа мокрої мерви¹. Гнат глянув навкруги спідлоба, вибрав сухішу мерву і ліг на ній, відвернувшись до стіни. Олександра знайшла триногого ослончика, приставила його до стіни і сіла. В холодній стало тихо, як у домовині. Трохи згодом від вікна почулося шепотіння й тихий сміх. Олександра глянула на вікно: з-за ґрат виглядали обличчя писарчуків. Писарці показували пальцями на Олександрю, шептали щось один до одного, сміялись. Гнат лежав нерухомо, наче нічого не чув. Паничі подумали, що він спить, і почали зачіпати Олександрю масними жартами. Дедалі ставали вони сміливішими та реготались вже наголос, незважаючи на Гната. Олександра спершу мовчала, а далі й собі вкидала до жартів слівце, скося поглядаючи на Гната. Але Гнат лежав, як мертвий. Олександра присунулась до вікна. Коло вікна почались жарти, регіт, розмова...

Гнат усе чув і кипів. Він силкувався звернути свою увагу в інший бік. «Чорт із нею! Хай гзиться, стидка! Краще думатиму про свою Настю... або хоч про хазайство, що так лишилось, без догляду...» Але вухо мимохіть ловило якесь слово розмови, і на серці в Гната ставало так погано, прикро, болісно... Він затулив вуха і так лежав, аж поки не заснув.

На другий день знов узяли їх до роботи, знов копати окопи. Вони копали, не обзиваючись й словом один до одного. В полудне приїхав старшина. Він звелів покликати Гната та Олександрю. І Гнат, і Олександра рішуче відповіли «ні», коли старшина спитав їх, чи житимуть вони тепер укупі. Старшина розсердився. Вони затялися — і він не з клочья. Най же копають окопи, коли охота, та ночу-

¹ Мерва — потерта, непридатна солома. — *Ред.* (Тут і далі пояснення, позначені словом *Ред.*, — редакційні, інші — авторські).

ють у холодній. І окопи копали, і в холодній ночували, а згоди не було між ними. Вони були неначе чужі. На третій день старшина покликав їх до себе. Вони стояли на своєму; їх ніхто не присилує жити вкупі. Старшина пильно глянув на їх.

— А йдіть ви собі на всі чотири вітри, бо, їй же богу, битиму! — крикнув він. — Отакеє-то діло! Що ти вдієш з запеклим?..

Гнатові та Олександрі не треба було казати сього удруге: вони вийшли з волості і подались різними шляхами додому.

III

Був чудовий ранок. Свіжа рослинність блищала під блакитним небом проти сонця. Зеленою левадою побігла стежечка аж до ставка. Стежною йшов Семен Караташ. Він тільки що підголивсь шматком старої коси, і підголена борода біліла проти запеченого лица. Семен йшов купатись.

Подихав свіжий вітрець; по ставку плигали маленькі хвилі і сріблом блищали на сонці. Здавалось, що на дні ставка кипіло срібло, що гарячі бризки розтопленого срібла підскакували догори та продирали рівний поверх води. Ставок блищав, аж очі боліли глянути на нього. Ластівки вились над ставком і от-от не черкались крилом блискучої хвилі. Від берега, під вербами, вода була наче зеленаста. Маленькі хвилі рівно котилися, ласкаво мили берег. Хлюп-хлюп!.. хлюп-хлюп!.. Семен почав роздягатись. Борода свербіла після голення, і він, мацнувши шершаву бороду, згадав, чого сьогодні так чепуриться. Адже він нині сватається вчетверте! Так, вчетверте. Він поховав три жінки. Коли вмерла перша жінка, він сказав собі, що не оженився, бо не знайде вже такої вірної та коханої дружини. Однак, хто його зна як, одружився вдруге. Вмерла друга — і він закався женитись, щоб знов не взяти такої лихої на своє безголов'я. Але оженився і втретє, бо треба було матері малій сирітці... Поховавши третю, писав він супліку до архирея, щоб йому дозволено одружитись вчетверте. Від архирея не було відповіді, а тим часом валилась необмазана хата, не було кому зварити ложки страви, не було до кого обізватися словом. Піти до зятя на друге село не

хотілось, бо зять — чужа людина, а чужий хліб гіркий; та й нашо того чужого хліба, коли є свій, є й хата, й город, і поле, — мовляв, ціле хазяйство. Та що з того, коли хазяйство те аж плаче без господині! Вже й самому Семенові дійшло до плачу, та добрі люди нараяли жити на віру. Може, й справді так буде краще. Бог простить, що без шлюбу, бо на думці нема нічого грішного, а погібати людині марно не слід. Та й славному жінку наглянув собі! Мотрю Левкову. Не так-то стара, хоч і поховала трьох чоловіків, літ сорок п'ять-шість буде, а що роботяща, що запопадлива — то й сказати трудно. Правда, любить випити чарку... Та що? І се не біда, бо буде до кого випити, буде до кого й промовити: «Дай, Боже!» Семен був веселий. Роздягнувшись, він підійшов до води і глянув у тиху воду маленького плеса, що заховалось межі зеленими рамами низенького верболозу. З плеса визирнуло до нього невелике кругле обличчя з підстриженими сивими вусами, червоним носом та добрими сірими очима, що погоже дивилися на світ з-під густих та довгих брів. Сиве волосся спадало кружком, по-козацьки. Семен осміхнувся до себе. «Чим не козак?» — сказав він голосно. Ух! яка холодна вода! Семен шубовснув у воду, і вода широкими кружками побігла від нього назустріч хвилям. Семен вплив на середину ставка. Сонце засипало промінням весь краєвид, грало на білому Семеновому тілі. На березі купались діти і збивали воду, аж піна стояла на ній. Семен, одягнувшись, сидів на березі, коли з другого боку, греблею, надійшла молодиця. Семен закривсь рукою від сонця. «Либонь, Мотря, — подумав він. — Вона!»

— Добридень вам, Мотре! А куди йдете?

Молодиця спинилась. Якусь часинку вона придивлялась.

— Дай, Боже! До куми! Відношу борщ, що позичала. — Мотря показала Семенові чорний горщикок. — А холодна вода?

— Зразу холодна, а потому нічого... — Він хотів ще щось сказати, та не знав що і лиш дививсь на Мотрю з-під долоні.

Мотря й собі стояла, неначе чекала чого. Далі обернулась і пішла дрібно-дрібно, наче молоді літа ізгадала.

Коли Мотря повертала від куми з порожнім горщикком, Семен сидів ще на березі та курив люльку.

— Почекайте, Мотре, щось маю казати! — гукнув Семен. Він підійшов до окопу і сперся на сухе ломаччя. Мотря стояла на вулиці, по той бік окопу.

— Не знати, переказувала вам Софія, перва сестра ваша, що я... щоб ви... — Язик не слухавсь Семена.

— Вона переказувала... — Мотря щільно стулила губи і спустила очі додолу, на горщикок.

— Що ж ви на се, Мотре? Чи зап'ємо згоду, чи ні?

— А я знаю... — Мотря знайшла на денці горщикочка шматочок присохлої глини і почала його дуже уважно відколувати нігтем.

— Справді, надумайтеся та йдіть до мене сидіти на віру. Адже самі знаєте, як погано, коли чоловік один, як палець... Хіба я не знаю, що й ви бідуєте, тиняючись по чужих хатах? Що з того, що ви заробляєте, коли тими грішми не знати, яку дірку залатати. За хату заплати, дров купи, купуй хліба і до хліба. А в мене все своє: і хата, і хліб, а господарюватимемо, то й до хліба буде. А заробите яку копійку, зложите докупи, от і гріш буде про всякий випадок... І веселіше буде: ви будете хазяйкою на своїм обійсті, а не вічною наймичкою. І чоловік буде, хоч не шлюбний, а все-таки чоловік... Дітей ми не будемо мати, та й нащо нам той клопіт, тепер і так тісно, поля обмаль, а людей — як сарани... А як уже поважатиму вас, ніколи й пальцем не торкну, бо й мені та самота за три роки налилася вухами! Так мені остогидла хата-пустка, так докучило раз у раз німувати, що хоч бери, старий діду, та лізь живцем у землю...

Старий Семен говорив довго; його мова чим далш пливла вільніше та скоріше, як вода на лотоках, і розмивала останні вагання Мотрині. Вона все стояла, стуливши щільно губи та обертаючи горщикок.

— А я знаю?.. Ще люди сміятимуться... — промовила вона несміливо.

Оце але! Люди сміятимуться! Адже кожне знає, що не любоші їм у голові, що не пусте що зводить їх докупи, а неминуча потреба. А що сидітимуть вони на віру, без шлюбу — се вже не їх вина! Адже він писав до архирея, щоб дозволено йому оженитись вчетверте! Архирей нічирк, а без жінки чоловікові не можна, без хазяйки не обійдешся...

— Може, воно якось буде! — зітхнула Мотря.

— Авжеж! Чом не має бути? — підхопив Семен.

Гладке, опасисте, з одвислими щоками лице Мотрине розжеврілось. З карих, трохи посоловілих очей визирали неспокій та задума, наче вона загубила моральну рівновагу нормальної людини. Маленький вид Семенів теж почервонів, а червоний ніс аж горів проти сонця. Вони попрощались, а Семен ще довго стежив очима за високою, міцною постаттю Мотрі. «Буде кому робити!» — подумав він і подався до господи. Семен був веселий. Проходячи повз похилену стару повітку, він подумав: «Треба конче розкидати та звести нову. Спроможеться чоловік на корову чи на овечат, то нікуди буде й на ніч загнати...» Три роки дививсь він на ту повітку, але ні разу не приходила до голови така думка. Хата стояла пустою. Дощ пооббивав стіни, і жовта глина всюди покололась та пообсипалась. Лише вгорі, під стріхою, заховалась від дощу смуга білої стіни. На одній половині хати не було в вікнах рам, і жовта стіна дивилась на задвірок двома чорними дірами. Двір заріс шпорішем та зеленів, неначе лука повесні. Семен виніс із хати сокиру і заходивсь коло повітки, мимрячи собі щось під ніс.

Увечері того ж таки дня Семен прийшов до Мотрі. Він застав у хаті Софію, перву сестру Мотрину, ще не стару, балакучу жінку. Баби про щось радились. Семен вийняв з-під поли око горілки і поставив на стіл. Зняли розмову про посуху, про господарство. Нема дощу та й нема. Ярина показує погано, на озимину мала надія. Бабам притьмом треба дощу на бараболю, на огірки. Вчора набігла хмарка, мов чумацьке ряденце, та лише покропила суху землю... Розмова йшла мляво. Мотря щезла з хати й за часинку привела з собою Гната. Затопили в печі, приставили окріп на тісто та горщик з покладками. Мотря та Софія місили тісто, порались коло печі. Двері рипнули; в хату вступила Явдоха, Настина мати. Семен скося глянув на її. «Оця богомільниця з другого кутка носом почула okazію», — подумав він. В невеличкій хаті стало мирно, аж тісно. Бесіда йшла жвавіше. Усі вже знали, що Семен просить Мотрю сидіти на віру. Всі радили Мотрі йти до Семена. Він чоловік добрий, путящий, має своє поле, свою хату. Мотря згоджувалась, але не виказувала сього ясно, хоч їй самій хотілось позбутися самоти та знов стати такою хазяйкою, якою вона була колись.

Вечеря поспіла. Мотря насипала галушок у миску і поставила на стіл коло тарілочок з покладками та кришеним

салом. Гаряча пара від галушок знялась над мискою, стіл неначе повеселішав. Гості любенько поглядали на здорову зелену пляшку з горілкою.

— Прошу, частуйтеся! Сестро, кумо! Семене, Гнате, сідайте, прошу вас, та поживіть, — припрошувала Мотря.

Семен налив чарку і обернувся до Мотрі:

— Дай же нам, Боже, дожити віку вкупі, люблю, у згоді... Дай, Боже, почати се діло у добру годину, а ще в кращу скінчити, щоб і нам добре жилося, і хазяйствечко добре велося... Пошли вам, Боже, в моїй хаті тихую старість, як погожая вода в криниці...

Семен перехилив чарку і цідив горілку поволі, немов прислухаючись, як вона струмочком дзюрила з чарки в живіт. Вихиливши до краплі, він налив Мотрі.

Мотря взяла чарку і скинула очима на гостей, не знаючи, до кого пити.

— Пийте до куми Явдохи, — обізвалася Софія.

Мотря ковтнула півчарки, зібрала губи на шнурочок і, обтерши їх рукавом, вкинула в рот друге півчарки, вже не кривлячись. Чарка обійшла круг стола. Гості приказували, бажаючи Семенові та Мотрі і з води, і з роси повну торбу всякого добра. Закусивши салом, присунулись гості до миски й почали носити страву з миски до рота, підкладаючи під ложку хліб, щоб не закапати скатірки. На хвилину зробилось у хаті тихо, лише дерев'яні ложки цокали об глиняну миску. По другій чарці розговорилися. Говорили всі, перехоплюючи один одного.

— Ідіть, сестро, до Семена, йдіть, люблю! Вам буде краще, не будете так бідити гірко, як тепереньки...

— Думаєте ви, голубко, не докучила мені та біда? Встану вдосвіта, запалю в печі, приставлю страву... Ет, яке там вариво! Знаєте — більш про людей: варити, не варити, аби враз з людьми курити... Попоїм там чого, хапаючись, та й біжу на поденне, як на панщину. Одно знаю, хоч не з'їм солодко і напрацююся гіренько, так ніхто мене не налає, ні від кого не почую докірливого слова, — говорила Мотря наздогад буряків, поглядаючи на Семена.

— А, Боже ж мій! Я не така людина, кого хоче поспитайте, — хвилювався Семен.

— Ні, гріх сказати, — загомоніли всі разом. — Семен не такий! Він своїх жінок жалував, хоч покійниця друга жінка була така лиха, що часом аж вогню креше, як що не по їй.

Випили знов по чарці.

— А як мене люди засміють, як мені кожне в очі цвікатиме, що я живу на віру? — сказала неначе до себе Мотря.

— І-гій на вас, що се ви вигадали? — заторохтіли молодиці. — Хто з вас сміятиметься, з чого? Таж ви не повія яка, вибачайте на слові, адже вам не пусте в голові, не розпуса! Адже сидять на віру і Микола Козачишин, і Іван Бондар, і Олена Сидоручка, а Андрій Муржак вже дев'ятий рік сидить з Марією... і ніхто з їх не сміється, всі поважають, як людей. Лучиться okazія яка — запрошують, частують їх; вони в себе приймають, як Бог приказав. Тут кожне бачитиме, що звела вас до купи неминуча потреба, що живете ви на віру, бо піп не звінчає вчетверте! Правда, єсть такі, що сходяться з розпусти, але ледачому ледачий і кінець: нажене через який там час чоловік, та й повіється знов шукати чоловіка на два дні... А що вже наглузуються, накепкуються та наганьбляться — про те сама знає... Буває й таке, що з великих любощів, з кохання того йдуть сидіти на віру, бо звінчатися не можна: чи вона чоловіка має, чи він жінку покинув. І се погано, але все-таки якось інше, все-таки чоловік має увагу на тее кохання щире. Старі таки геть противляться сьому, бо перш сього не було, вони не звикли до сього; але молодіж інакше вже дивиться на се діло: «Як сидять, — каже, — на віру, то чоловік жінку більш любить та жалує, бо вона його може повсякчас покинути»... Або: «Все одно, — каже, — чи звінчав піп, чи не звінчав, аби кохалися...»

— Такий тепер світ настав, любо! — зітхнула Явдоха. — Адже і в пісні співають:

Ой Господи милосердний,
Який тепер світ настав:
Свою жінку покидає,
А з чужою жити став!..

— Та й буде добро! І вже!.. Не буде на світі краще задля гріхів наших тяжких! — плакала Явдоха. Вона була вже п'яньенька, і п'яні сльози текли по жалібно скривленому, зморщеному обличчю.

Гнат уважно слухав бесіди. Кожне слово глибоко западало йому в серце, болісно торкало чутливі струни його серця. Він слухав та розважав, що доведеться йому витер-

піти, коли він житиме з Настею на віру. Правда, не варт усього переймати, що по воді пливе. Люди — божі собаки: і брешуть, і кусають. Йому ще байдуже, але бідна Настя навряд чи витриває. Серце в його щеміло, немов хто стискав його у жмені, однак він не міг спинити бажання хоч раз в житті зазнати того щастя.

На дні здорової пляшки мало що лишилось. Гості гомоніли, їм було весело. Богомільна Явдоха розказувала, як вона ходила на відпуст у Браїлів, що чула від черниць. Одна черниця розказувала, що скоро Бог покарає людей за гріхи. Настане страшне лихоліття, люди почнуть мерти, але не всі помруть від слабості. Випаде здоровий град, завбільшки з баранячу голову, і поб'є тих, що не ходять на прощу, що сваряться до служби Божої, не подають старцеві. Софія тяжко зітхала, але не дуже пильно слухала того оповідання, бо їй самій хотілось розказати про недавню пригоду з кумою Одаркою: як вона посварилась з Одаркою і що Одарка говорила на неї перед кумою Марією. Вони говорили разом, одна про те, а друга про інше, і їх бесіда зливалась в якусь кумедну мішму... Гнат підлещувався до Явдохи, бо вона була матір'ю його Насті.

Семен та Мотря сиділи близьенько одно коло одного. Вони приязно вели розмову. Семен був веселий, трохи напідпитку. Його кирпатий ніс цвів, як повная рожа. Горілка розігріла Мотрю, і вона наче покращала та помолодшала. Гладка, опасиста, здорова, вона здавалась ще більшою попліч з малим сухорлявим Семеном. Семен казав, що як тільки Мотря перебереться до його хати, він полагодить стару повітку, бо треба купити коненята... Може б, там заробилося який гріш хурманкою, а наспів орати під озимину, не треба буде наймати худоби. Мотря казала, що повітку таки треба злагодити, але купити корову, бо за Петрівку можна скласти масла й сиру, все буде гріш, а там і самим буде чим харчуватись. Вони гомоніли, незважаючи на гостей. З їх розмови що хвилина вихоплювалось: «Будуть бички — продамо... купимо кабанчика... зробити нову терницю... без корови не можна!..»

Умовились, що завтра Мотря прийде на розглядини до Семена, а потому й зовсім перебереться до нього.

Було пізно. Гості почали прощатись.

— Ой, я п'яна в вас, кумо, п'яна, аж мені співати хочеться!.. Доленько ж моя, як же я задибаю до хати? Доведеться десь під окопом ночувати! — бідкалась Явдоха.

— Не журіться, тітко, — обізвався Гнат, — я вас заведу.

Гості попросились, порозходились. Софія лишилась ночувати в сестри.

Другого дня сонце стояло вже на вечірньому прузі, коли Мотря з Софією увіходила в Семенів двір. Рябий пес з кудлатим хвостом кинувся на них та аж до землі присідав, гавкаючи. Семен рубав дрова коло повітки. Він відборонив гостей від Рябка і завів до хати. Мотря дивилась на поколені, пооббивані жовті стіни. «Ото здулася глина, неначе художина, обпившись, — думала вона. — Треба буде геть пообвалювати та накидати свіжою глиною...» Долівка в хаті була чорна, з ямами, стеля покололась. В хаті було чорно, як у димарі. Чорна постіль зібгана лежала на полу. Купчаки за образами та хрести з ласкавцю були аж чорні від пилу. «Ой, буде муки на мої руки!» — подумала Мотря, але вона хоч би й зараз залюбки завдала тую муку своїм рукам, аби звити собі затишненьке, чепурненьке кубелечко. Семен просив вибачити, що немає чим приймати гостей. Вони самі гаразд знають, що хата без хазяйки — сирота. Най же самі потрудяться щось зготувати, от і двері в комірчину, а він піде по горілку.

Скоро Семен вийшов з хати, молодиці — цікаві, як усі молодиці, — метнулись оглядати кожний куточок в хаті, кожний закапелочок. В комірчині стояла діжа з борошном, а біля неї горох у розколених ночвах; в діжечці насподі кілька шматків сала, на жердині висіла одежа. Надворі зозуляста квочка, надувшись та настовбурчившись рябеньким пір'ячком, водила шестеро курчат. Молодиці зварили вечерю. Семен привів з собою сусіда. Пішла бесіда, частування.

— А як я не догоджу вам, а ви здурієте, наб'єтеся мене, і я муситиму покинути вас та іно сорому наберуся від людей? — журливо питала Мотря, підпершись рукою.

— Що се ви, Мотре, Господь із вами! Та я вас і пальцем не торкну, побила б мене свята земля, коли брешу. При свідках присягаюся...

Мотря поняла віри і легенько зітхнула.

На другий день перевезла Мотря скриню до Семена і розташувалася в Семеновій хаті, як справжня господиня.

IV

Гнат нудив світом. Він ще й досі не говорив з Настею, все якось не міг зважитись просити її жити з ним на віру, поки не втихомириться та нещасна пригода з жінкою. Непевність та тривога, мов вогонь, жерли Гнатове серце, він аж зблід від безперестанного зворушення. Молодий вус ще виразніше зачорнів проти білого обличчя.

Раз теплого рожевого вечора зустрілись вони на вулиці. Гнат йшов з косовиці. Настя — з буряків. Вони розминулись, віддавши одно одному на добровечір. Але сталося так, що вони разом озирнулись і стали. Настя осміхнулася до Гната куточками червоних уст. За останній час Настя покращала, погладшала. М'які, делікатні контури її обличчя вирівнялись, стали ще лагіднішими. Здорові сиві очі кидали цілі снопи м'якого проміння. Вона була повна та свіжа, як ягода. Гнат задивився на неї.

— Щось маю тобі казати, Насте, — наважився Гнат, підійшовши до неї ближче.

— Кажи!

— Та тут якось ніяково, вештаються скрізь. Вийди, як смеркнеться, під яблуню, бо маю конче щось казати...

— Е, ще виходити! Кажи тут!

— Ні, не можна, виходь у садок, то скажу... Вийдеш?

— Побачу! — Настя знялась з місця, неначе наважилась тікати. — Вийду! — сказала вона, зробивши кілька ступенів, і обсипала Гната ясним промінням із сивих очей.

У Гната аж коло серця залоскотало від того погляду.

Ніч була темна. На синім небі густо зоріли зорі. В ставку голосно крєктали жаби. Село спало. Гнат обережно переліз через лісу і опинивсь у густому садку. Він подався до крислатої яблуні, під котрою не раз стояв із Настею. Під яблунею темно, аж чорно. Гнат вдивлявся в темряву і нічого не бачив. Насті не було. «Нема!» — тихо сказав Гнат, а те слово болісною луною відгукнулось у нього в серці. Вмить з-за стовбура почувся тихий сміх; хтось ударив Гната легенько по плечах. Гнат затремтів увесь, як осика на вітрі. Він побачив Настю і взяв її за руку. Він тримав її за руку і мовчав.

— Отак! Ти будеш мовчати, а я буду слухати, — обізвалась Настя.

— Ти знаєш, Насте, що мені нема життя без тебе... Без тебе я нуджу світом, без тебе я нещасний, — промовив сумно Гнат.

— Що ж я тобі пораджу?.. Маєш жінку, чом з нею не живеш у згоді?

— Не печи мене жінкою, бо я вже й так опечений... Я її ненавиджу, вона перевела мій вік молодий... Олександра не переступить мого порога, ми навіки розійшлися... Насте, як не схочеш зо мною жити, то я собі смерть заповідю!.. Краще мені в сирій землі гнити, ніж без тебе на світі жити.

— Оце сказав! Як же нам зійтися, коли ти жінку маєш? Як би я показала тоді межі люди?

А як живуть другі? Хіба вони будуть перші чи останні? В селі більш десяти хат, де живуть на віру. І живуть же люди не гірш від шлюбних, хазяйнують, статок мають... Вона каже: «Поговір»... та хоч позабивай двері й вікна та сиди в хаті і не рипайся — і тоді не втечеш від того поговору. Поговір що? Пес бреше — вітер несе... Аби було щастя... А щастя буде: він її вірно любить, він її, як квітку на городі, посадить у хаті, він її жалуватиме, годитиме їй, як малій дитині... Невже ж вона схоче, щоб він пропадав марно, ні за що, вкоротив собі віку молодого?

Настя слухала, притулившись до шершавого стовбура яблуні; їй жаль стало того тихого, щирого чоловіка, що так вірно її кохає, що гине за нею. Вона сама любила Гната, і десь у далекому закуточку серця ворушилась згода на Гнатове жадання. Її вже турбували перешкоди, що неминуче мали стати на дорозі до щастя.

— А мати? Таже вони загризуть мене, бо й так лихі, що я дала гарбуза аж двом сватачам! — промовила Настя наче до себе.

— Е, мати — пуста! Можна впрохати тітку Мотрю, вона се діло облагодить. Кума з кумою побесідує, кума з кумою порадиться, то якомсь діло й стане!..

Овіяні чарами літньої ночі, заколисані любою розмовою, вони замовкли, але думи їх літали коло одного осередка.

Гнат мав надію, що Настя згодиться жити з ним на віру.

— В нашім краю тихо! — засміялась Настя.

Той свіжий, сливе дитячий сміх роздратував Гната. Він обняв Настю за стан, пригорнув її до себе. На нього тхнуло

теплом молодого жіночого тіла. Настя не пручалась. Вона відхилила голову і блиснула білою шиєю з-під разків червоних коралів. Гнат припав устами до білої теплої шиї...

Крислата яблуня розкинула над ними могутнє гілля та лише інколи, наче крізь сон, тремтіла чорним листом. Під синім, зоряним шатром неба було тихо та тепло... Пізно вертався Гнат додому, п'яний від щастя.

На другий день раненько забіг Гнат до тітки Мотрі. Мотря місила коло хати глину; її ноги, замазані жовтою глиною, здавалось, були взуті в жовті сап'янці. Стіни були пошпаровані; шпарування здавалось величезним жовтим павутинням, котре заснував на стіні якийсь велет павук. Мотря місила глину і слухала, що казав Гнат. Вона обіцяла побалакати з Явдохою про його діло, але не скоріш, як у неділю, бо тепер, як сам бачить, заходила коло мазання — треба ж довести його до ладу.

Гнат, подякувавши тітці, подався на роботу.

В неділю по обіді зібралась Мотря до Явдохи. Явдоха сиділа на призьбі і куняла на сонечку. Насті не було вдома.

— Добридень вам, кумо! Здорові будьте з неділею, — гукнула Мотря від воріт.

Явдоха здригнулась, глипнула на куму і відказала:

— Дай, Боже, здоров'я! Сідайте, кумо, за гостя будете. Як же вам ведеться на новім господарстві, кумо?

— Нічого, кумо, нічого... Старий мій так чепуриться, що куди й молодому до його! Заходивсь пересипати повітку: пошити ще сніпками та обмазати, то й готова буде. А я коло хати такого мазання мала, що ще й досі болять мене, любко, руки й ноги, а крижі як перебиті, неначе хто бучком попер...

Мотря розказувала про свої клопоти в новій оселі, Явдоха про відпусти, черниць, про тяжкі кари Божі за гріхи...

— Кумо мої любі та милі! Що я маю казати вам?! — почала Мотря.

— Кажіть, серце, буду чути...

— В п'ятницю рано, іно влізла я місити глину, прибігає мій небіж — Гнат. Глянула я на нього й бачу, що чогось він не такий став, немов йому що пороблено... «Що тобі, сину?» — питаю. «Тітко мої любі та милі, — відказує, — як ви не схочете допомогти мені, то доведеться мені марно

погибати...» А я аж заплакала гіренько та й кажу: «Сину мій любий та милий! Як же мені не стати тобі у пригоді, коли ти в мене найближча родина. Адже в мене не поле засіяно родиною». А він, правда, поцілував мене в руку та й каже: «Самі ви, тітко, знаєте мою недолю... знаєте, як ми любилися з Настею — себто дочкою вашою, кумо! — та розлучили, — каже, — нас вороженьки люті, не дали нам подружитися. А тепер я ходжу, світом нуджу, нема мені життя без Насті... Як не буду з нею жити, то буду в сирій землі гнити... Йдіть, каже, до тітки Явдохи, просіть їх, найпустять свою Настю зо мною на віру жити...» Так мені його жалко стало, кумо, так дуже жалко, що й не сказати... От я й прийшла до вас, любко: еге, пустіть свою Настю до Гната, він чоловік тихий, трудовитий...

— Що се ви, кумо? Господь із вами! Моя дочка удовиця, їй люди трапляються, не сьогодні-завтра хтось посватає. Нащо ж їй сидіти на віру?

— Коли ж вони, кумцю, дуже любляться, Гнат із Настею! Як ви їх розлучите, то дочка плакатиме на вас, а у вас одна дитина, не годиться їй світ зав'язувати!

— Де там, кумо, де там! І не кажіть мені сього! Щоб я оце потурала дочці у такому ділі, щоб я підводила її на гріх? Таж би мене покарала Мати Божа, таж би я й не відпостилася, й не відмолилася...

— Щирому коханню і Бог не противник, як кажуть люди, — перепинила Мотря.

— Де там, серце, де там! Інше діло вам, ви вже жінка в літах, по третьому чоловіку, грішного і в думці не маєте, вам уже й Бог простить, а моя Настя ще двічі може віддатись, нащо ж їй грішити? І так Господь карає за гріхи наші тяжкіі...

Явдоха почала оповідати, яке чудо недавно сталося в Горишківці. У тому селі жив один чоловік та мав четверо дітей; діти єсть, а годувати їх нічим, бо звичайно у переднівок рідко хто має свій хліб, а у того чоловіка й скибочки не було. Ото як докучило йому, що діти пишуть їсти, він ухопив ніж та хотів їх порізати з тої розпуки... А діти й просяться: «Не ріжте нас, тату, ми будемо спати до нового хліба...» Полягали покотом на печі та й поснули. Сплять день, ба сплять другий. Вже тому чоловікові й моторошно, вже й будить їх, а вони сплять, як мертві... Вже й острах узяв того чоловіка, почав він Богу молитись, а діти сплять.

Пішов до попа, найняв молебень, нічого не помагає... Пораяв хтось тому чоловікові піти у Київ, до Святих Печер; от він і пішов, а діти сплять і досі... Ох, Боже наш, Боже милосердний! Тяжкі гріхи наші перед тобою!

Скільки Мотря не вговорювала Явдоху пустити дочку на віру до Гната, скільки не прохала — нічого не допомоглося. Явдоха казала, що не пустить Насті. Вона справді боялася, щоб не випав здоровий град, завбільшки в баранячу голову, та не вбив її за гріхи.

Так і розійшлися куми, не скінчивши Гнатового діла.

Надвечір прийшла Настя з гостини. Мати почала розпитувати її про Гната. Вона хотіла дізнатись, чи знає дочка про замір Гнатів, а як знає, то що скаже на те. Настя призналась матері, що любить Гната, що хоче жити з ним на віру. Стара напнула її мокрим рядном. Хай вона виб'є собі з голови і Гната, і любощі, бо то дурниця! Поки мати жива, сього не буде, бо вона не хоче сорому на старість, не хоче прогнівати Бога, що вже й так карає людей за гріхи! Настя сперечалася, казала, що втече від матері. Вона, плачучи, дорікала матері, що мати гризе її, хоче занапастити її долю, не боячись гріха, хоч і ходить по монастирях та відмолює гріхи цілого світу. Заплакана Настя вибігла з хати в садок під свою любиму яблуню. Крислата яблуня пригадала їй любу розмову з милим й ті щасливі хвилі життя, що перейшли тут, під цим розлогим гіллям. «Що буде — те буде, а піду до Гната», — подумала вона, втихомирившись трохи. Вона була м'якої вдачі, її можна було на все підмовити, але тихим, лагідним словом. Материне бурчання лише підживляло її мляву енергію. Настя взяла розважати, як та коли перебралась їй до Гната. Е, що довго думати! Адже у п'ятницю йде мати на відпуст саме перед жнивими молитись, щоб вніс Господь хліб у руки. Переказати лиш до Гната, щоб завіз її скриню, та й по всьому. Настя замарилась над картиною тихого раю в милого хаті... А як же кинути матір саму, та ще в жнива? Ся думка, мов серпом, підтяла Настині мрії. Їй жаль стало матері... Нічого, вони разом з Гнатом вижнуть материне жито, то, може, скоріше вблагають стару не гніватись. Настя аж повеселішала від щасливої думки.

У понеділок зумисне вибігла Настя назустріч Гнатові, як він вертався з роботи, і переказала сподіватись її в п'ятницю.

В п'ятницю вдосвіта взяла Явдоха ціпок у руки та торбинку з харчами й подалась з людьми на прощу. Трохи згодом, коли люди порозходились по роботах і не вештались по вулицях, заїхав Гнат возом до Явдошиної хати і виніс на віз Настину скриню. Настя засунула двері і поклала ключ під стріху.

Зараз-таки заходилась Настя порядкувати у Гнатовій хаті. Їй хотілось насамперед вихаючити хату від порохів, що лишилися після Олександрри. Вона поздіймала зі стін образи, помила їх та заходилась мазати хату. Гнат метнувся помагати їй; він так хапався до всього, що мало не побив образів. Настя накричала на його, щоб він не встрявав у бабську роботу та йшов собі геть із хати. Гнат хотів її поцілувати, але вона жартівливо обмазала його білою глиною, ще й випхала в двері. Настя побілила стіни, підвела припічок червоною глиною, поцяцькувала синькою комин. Чорний сволок з вирізаним хрестом аж вилискувався на білій стелі. Настя повішала на стінах два ряди гарних образів від жердки аж до мисника, ще й позаквітчувала їх купчаками та кучерявою м'ятою. Під богами повішала гарні рушники, на жердці почепила здоровий рушник з розкішно вишиваними кінцями. Вовняне рядно горіло на постелі жовтогарячою та зеленою барвами. Біла скатірка на столі та помиті лави аж сяли чистотою. Чималий мисник осміхався здоровими полив'яними мисками, білими, зеленими, червоними. В хаті було як у віночку. Ввечері зварила Настя вечерю й поставила перед Гнатом. Керосинова лампочка весело осявала прибрану хату. У печі жеврів жар. Гнат дивився на свою хату і не пізнавав її. Хата наче покращала, побільшала, з бідної хатини стала багатою світлицею. Перед ним на ослоні сиділа його колишня мрія, свіжа та гарна, як квітка. Гнатові здалося, що йому приснився гарний сон... На серці в його було так радісно, так повно щастя... і він боявся прокинутись, щоб той чарівний сон не шез...

Гнат повеселішав, немов на світ народився. То, було, робота йому докучала, здавалась важкою. Робить, робить, а далі й питає сам себе: «Нащо?» А тепер — не робота — іграшка, куди йде — усе пісні співає. В неділю пішов Гнат у місто на ярмарок. На ярмарку накупив він Насті гостинців. Купив гарну рясну хустку з червоними рожами, ковтки з довгими золотими бульбашками та червону манійову спід-

ницю в сім пілок. Він зовсім не жалував тих грошей, що складав із зими ще собі на свиту. Ет, чи то конче потрібна йому нова свита? Старої ще не зносив гаразд. Як ще був він парубком, то гарно вбирався. Було, яку схоче шапку — вже й має!.. А тепер минулося... от купить яку-небудь, аби голова не боса... Та й сміються з тих чоловіків, що гарно одягаються. Скоро оженився — назувай чоботи здорові з халявами вище колін; надягай свиту грубу та довгу, щоб поли черкались об землю; насувай аж на ніс високу шапку з довгим волосом — і скажуть: «Хазяїн!» А як схочеш вдягнутись у коротеньку парубоцьку свитку, схочеш узутися в делікатні, до ноги, чоботи, підперезатись гарним поясом, зараз засміють, скажуть: «Чванько! Не буде з його хазяїна!..»

Настя зраділа гостинцям, як дитина. Вона зав'язалась квітчастою хусткою, почепила довгі ковтки і вертілася перед маленьким дзеркальцем, вмазаним у стіні, обертаючись, щоб хоч одним оком заглянути довгий кінець гарної хустки. Гнат стояв оддалік та осміхавсь, дивлячись, як Настя примірювала червону, як жар, матерію і бгала її в дрібненькі фалди. Настя глянула на Гната чистими, щасливими очима, і в них побачив він утіху та вдячність...

В понеділок в обідню пору прийшла з відпусту Явдоха. Вона дуже стривожилась, не заставши в хаті ні дочки, ні її скрині. Сусіда сказала Явдосі, що Настя пішла сидіти на віру до Гната. Явдоха отетеріла. Їй жаль було дочки, соромно, що дочка живе на віру. Явдосі здалося, що от-от градові хмари обляжуть небо, випаде здоровий град і поб'є її, дочку, Гната та всіх грішників. Стара не знала, що подіяти: чи бігти до Насті та нагнати її додому, чи пораятись перше людей.

Явдоха побігла до Гнатової хати. Настя поралась коло печі. Побачивши матір, вона стала, як стовп, ні в сих ні в тих. Явдоха стояла на порозі бліда, гнівлива; сухі старечі уста тремтіли від великого гніву.

— Геть звідсіля! — хрипливим голосом крикнула вона на Настю.

Настя й собі пополотніла.

— Куди я піду? Нема мені куди йти з моєї хати...

— З твоєї хати, ледащо? То ти вже десь шлюб узяла у заячому холодку, побила б тебе лиха година, як ти мене б'єш на старість отими словами! Геть мені зараз додому, бо

як візьму оцю качалку, то поб'ю тебе на капусту!.. — Явдоха вхопила з ослона качалку і приступила до Насті.

— От візьміть краще та вбийте мене... — Настя заплакала. З подвір'я надійшов Гнат. Він побачив ту сцену і зсунув тонкі брови. Він став проти Явдохи.

— Бийте мене, мамо, а не її...

— А я тобі яка мама, вражий сину? Дідько звінчав вас на смітнику, а ти мене мамою зватимеш? Та я не подивлюсь тобі у вічі, сякий-не-такий сину! Я на тебе знайду суд, я тобі покажу, як підмовляти жінок на гріх!.. Де се видано? Де се чувано? У мою перію¹ не знали такого сорому... І мати твоя, і бабка твої були чесного роду, а ти стидом повіла мою голову сиву! Геть додому! — кричала вона до Насті.

— Простіть нас, не гнівайтесь, прошу вас, — обізвався Гнат. — Так уже десь Бог нам дав... Самі знаєте, як ми вірно любилися, що й жити не можемо одно без одного...

— Про мене, повіся на сухій гілляці, а дочки мені не каламуть! Йди зараз додому! — обізвалась вона до Насті.

Настя плакала. Стара хотіла вхопити її за руку, але Гнат заступив їй дорогу.

— Я не пущу Насті, — понуро сказав він.

— Ба пустиш!

— Ба не пущу!

Явдоха приступила з качалкою до Гната, але Гнат глянув на неї так грізно, що стара побачила, що не її сила.

Коли так, вона знайде суд на них, вона ще дасться їм ознаки! Явдоха вилаялась, як уміла, і з качалкою в руках вибігла з хати. Вже коло воріт помітила вона тую качалку і жбурнула її далеко від себе. Явдоха побігла жалітись до попа. Надвечір прибіг паламар кликати Гната та Настю до попа.

Довго сиділи вони у поповій пекарні, поки наймичка покликала їх у горниці. Вони поцілували в руку батюшку й матушку і стали коло порога. В світлиці на круглому столі парував самовар. За столом сиділа гладка, повновида попадя та п'ятеро дрібних дітей. Всі вони видивились на Гната та Настю. Панотець був ще не старий. Косми чорного волосся, подекуди з білими нитками сивини, просто спадали на плечі. Його довга фігура в парусиновому підряснику була

¹ Перія (діал.) — пора. — Ред.

трохи зігнута наперед. Він обернув своє довгобразе лице з довгим носом та насмішкуватими устами до Гната.

— Щось ти, Гнате, вступаєш на поганий шлях... Свою жінку прогнав од себе, зійшовся з другою без шлюбу, а це гріх, Святе письмо забороняє жити на віру...

— Я, батюшко, нікого не обікрав, нікого не зарізав, — озвався Гнат.

— Пхе! Звідкіль ти такий розумний взявся? Хоч надягай на нього рясу та висвячуй просто на архирея! Не обікрав!.. Не зарізав!.. Адже у Святім письмі сказано... витри ніс! — гукнув панотець і грізно поглянув на маленького поповича, що сидів на стільчику коло Насті. Настя подумала, що батюшка крикнули на неї; вона спішно схилилась над поповичем і взяла його пальцями за ніс. Дитина заревла на цілу кімнату.

— Візьми дитину! — grimнув панотець на паніматку. Паніматка взяла дитину до другої кімнати, і довго ще було чути з-за дверей, як вона зацитькувала плаксивого поповича.

— Адже в Святім письмі сказано... — батюшка підійняв догори брови й насторошив вуха.

Очевидячки, не судилося Гнатові дізнатись, що сказано в Святім письмі, бо в другій кімнаті почувалась якась шамотня, і басовий голос поспитав: «А чи вдома отець Іполит?»

Отець Іполит зірвався й побіг назустріч гостеві. Дітвора, підскакуючи, подалась за батьком. Панотець тричі поцілувався з гостем і сказав: «Просимо!» У дверях з'явився гладкий лисий піп, одною рукою погладжуючи черево, а другою — сиву бороду. Через хату пройшла неначе процесія: попереду гість, за ним батюшка, а за батюшкою ціла низка дітей. Гнат з Настею лишились самі в світлиці. Лише пикатий самовар клекотів на столі та, немов надувшись, випускав пару. Через якусь часинку отець Іполит перебіг кімнату і лише майнув полами білого підрясника, не звернувши уваги на Настю та Гната. Вертаючись з пляшкою в руках, панотець побачив своїх парафіян.

— Ви ще тут? — здивувався він. — Глядіть же мені, розлучіться... Ти, Насте, перепроси матір... і живіть так, як сказано у Святім письмі...

Гнат та Настя поцілували батюшку в руку і вийшли з світлиці.

Настали жнива. Настя вийшла на Гнатову ниву. Поруч з нею, на своїй ниві, зайняла постать Явдоха. Побачивши, що мати нездужає, Настя перейшла на Явдошину ниву і почала жати жито.

— Геть, не потребую твоєї помочі! — скрикнула Явдоха.

Настя мусила знов узятись за своє жито. Але на другий день, коли Явдоха, нездужаючи, не вийшла жати, Настя підмовила Гната зайняти постать на материній ниві. Коли Явдоха побачила вижатий та поскладаний в полукіпки хліб, їй жаль стало доброї дочки. Благання Мотрині і час загоїли рану в Явдошиному серці; вона погодилась з Настею, навіть обіцяла піти по жнивах на відпуст відмолювати гріхи свої й доччині.

Була тепла, ясна осінь. Настя йшла садками до Мотрі. Осіннє повітря було прозоре, тихе. На заході, під безхмарним небом, стояло здорове золоте сонце. Під його скісним промінням золотом сяло жовте листя лип та беріз. Здавалось, що якийсь чарівник, як у казці, убрав дерева в широзолоті шати. Падало жовте листя, а здавалось, що то золото капає на землю з дорогих шат. Червоні, як у кров умочені, черешні полум'ям горіли на сонці. Земля під ними була вкрита червоним листом та червоніла, як полита свіжою кров'ю. Зеленіли темним листом крислаті яблуні, рожевіли делікатними сутіннями грушки. На вербах листя порідшало, поблідло, і здавалось здалеку, що вони тепер лише розвиваються, як напровесні. Сухе листя дощем спадало з дерев, черкалось об гіллячки і шелестіло. Під ногами шелестіли цілі замети сухого покрученого листя. Насті вподобався той шелест, і вона зумисне розривала ногами купи сухого листя. Її вражала розкішна картина осінньої природи, обсіпана сонячним промінням під чистим блакитним небом. На серці у Насті було тихо та весело.

Мотря доїла корову. Відборонюючись від уїдливого Рябка, Настя привіталась до Мотрі. Вони розбалакались. Видоївши корову, Мотря занесла дійво до хати і показала Насті своє хазяйство. Опріч рябої корови, було ще два перістих підсвинки та одинадцяттеро зозулястих курей. На їх обійсті ведеться лишень худоба рябої масті. Ні чорної, ні білої, ні рудої — іно рябої. Була одна чорна курка, така несуща курка, та що! — запіяла півнем, і треба було голову втяти! А у Семена ще за другої жінки руда корова згинула на третій

день, як з ярмарку привели. Отак вона хазяйнує, хвалити Бога, і звикла вже до хати та до свого діда. Живеться та хліб жується... А Насті ж добре у Гната? Чи жалує її Гнат? А чи піде вона на сватання до Зіньки Василюшиної, бо то ж її близька родина? Настю щось стиснуло коло серця. Її не прохано на сватання. «Мабуть, тим, що я живу на віру», — подумала вона. Їй чогось зразу стало жалко на людей, на свою родину...

А чи чула вона, що Олександра нахваляється вигнати її з Гнатової хати? «Я, — каже, — оту розлучницю за коси витягну з хати! Буде вона знати, як розлучати чоловіка з жінкою!..» Настя прийшла додому сумна і цілий вечір проплакала. Гнат помітив її заплакані очі. Він став питати, чого вона плаче. Настя довго не хотіла говорити, а далі, ридаючи, розказала Гнатові, що Олександра нахваляється за коси виволочити її з його хати.

— Я задушив би її, як гадину! — сказав Гнат, здвигнувши тонкі брови.

V

Розпечене повітря пашіло жаром і, здавалось, затаїло дух, не дихало: так було тихо. Великий лан буряків зеленів проти сонця молодою бутвиною. Здалеку здавалось, що межі зеленою бутвиною рядками процвітають здорові червоні квітки. То червоніли пов'язані квітчастими хустками голови сапальниць. Коло кожного рядка молодичь стояв наставник. Він пантрував, щоб сапальниці не лінувались та добре обгортали землею кожний буряк. В одному рядку межі молодичями була Олександра. Вона бігала на друге село сапати панські буряки, бо на буряках було весело. І справді, молодичі жартували, сміялись, співали пісень, аж луна розлягалася по полю. Олександра вела перед. Вона зачіпала наставника, не старого ще чоловіка з довгими, білими, як льон, вусами на червоному виду. Наставник ходив уздовж рядків та все намагавсь, щоб скоріше сапали. Молодичі ще нижче похилились над сапами, одна лише Олександра стояла, спершись на сапу, рівна, як свічка.

— Сапайте, молодичі, сапайте, — передражнявала вона наставника, — бо вже сонце високо, а зробили мало! — А сама стояла рівно, як москаль на муштрі.

— Ти чого стала та задивилась, як теля на нові ворота? — визвірився до неї наставник.

— Ой, не кричи, чуєш, бо нас тут гурт бабів, а ти один, хоч і здоровий такий, як кицька навсидячки, — вмить закидаємо тебе бурячинням, іно ногами дригатимеш з-під купи.

Молодиці зареготались.

— Гляди, щоб я тебе не закидав! — розсердився наставник.

— Гир-гир! — подражнилась Олександра, поглядаючи на його хитрими очима.

В нього плечі — як у баби,
В нього очі — як у жаби, —

затягла вона високим голосом.

В нього вуси — як у рака,
Сам недобрий — як собака! —

підхопили молодиці.

— Обголи, Йване, вуса, то ся пісня буде не про тебе, — засміялась Олександра. — Та не втни губи, як будеш голи-ти, бо заспівають:

Ще й без верхньої губи,
Як цілує — знати зуби!..

Молодиці реготались, а Іван, відвернувшись, сів на бур'яні набивати люльку.

Олександра нарвала липчиці і знебачки кинула її Іванові на голову. Зелена липчиця гірляндою повисла на голові, зачепилась за білий вус, за червону шию. Іван озирнувся. Олександра пильно сапала буряки; її чорне обличчя стало якимсь кумедно-поважним, червоні губи віддулися, неначе вона сердилася. Іван зірвався і обмотав тою липчицею Олександрі шию, ще й притиснув до лица колючу липчицю. Олександра заверещала не своїм голосом та затріпала чорними руками. Вирвавшись з його рук, вона вхопила цілу купу бур'яну і обсипала Івана. Польова берізка повилась по його плечах, по рукавах сорочки, звисала з крисів бриля; мокрець, подорожник та липчиця почеплялись до Іванової одежі, до довгих вусів. Іван стояв заквітчаний, як гільце на Купайла. Олександра сміялась, показуючи рівні зуби, що білили проти чорного обличчя. Пішли жарти, сміх. Іван не

сердивсь більше: йому вподобалась весела, жартівлива Олександра, вподобались її чорні, палкі очі, густі, веселою, брови. Він усе поглядав на неї і залюбки відповідав жартами на жарти. Молодиці, нахилившись одна до одної, гомоніли. Вони розказали Олександрі історію Івана. Іван жонатий вже п'ять років, але його жінка, за рік по шлюбі, повіялась десь з паничем, а Іван лишивсь ні парубком, ні жонатим. З півроку сидів він на віру з якоюсь покриткою, але за щось нагнав її. Йому добре служити в пана: і гроші має, і хліба перепадає йому чимало. Іван й собі розпитавсь про Олександру. Очевидячки, вона припала йому до вдово, бо він просив її вийти на буряки й завтра.

— Не вийду, бо нема тут гарних наставників, — сказала вона, моргнувши до його веселою бровою.

Другого дня вже й сонце підбилося високо, вже й сапальниці полишали за собою довгі рядки підсапаних буряків, а Олександра лише здалека манячила червоною хусткою, поспішаючи на роботу. Вона наблизилась і весело осміхнулась до молодичь.

— Кланяється вам голова з вухами, а потилиця й сама хилиться, — привіталась вона, сміючись здоровим сміхом.

— Чого так опізнилась? — загомоніли сапальниці.

— Заспала... пообідала пізно, та й подалась до вас раннім холодком коло полудня, щоб мухи не кусали... Чи приймаєте на роботу?

— Пізно вже, та що ж ти вдієш з гарними молодичцями! Ставай та сапай!

— Тра ставати, бо що ж ти вдієш з поганими чоловіками, коли вони так гарно просять, — відрізала вона, займаючи постать.

Але Олександра ще довго стояла, спершись на сапу, та щось розказувала молодичцям. Молодиці аж лягали від сміху.

Сонце стояло серед неба і страшенно пекло. Над зеленими нивами тремтіло гаряче повітря, неначе хто тряс перед очима блискучим серпанком. Хвилі світла лились з неба, і чорні тіні десь почезли, неначе сонячне сяйво загнало їх у землю. Гаряче світло грало на запеченому бронзовому виду Олександри, обливало темні бронзові руки, блищало в тонесеньких золотих волосинках, якими поросли ті кремезні руки. Два рядки білих зубів блищали на сонці, як дві низки добірних перлів, чорні очі лиснілись, як два агати. В чер-

воній хустці, в червоній спідниці та білій сорочці, рясно вишиваній «козаками», Олександра здавалась велетом квіткою, створінням тропічної природи. Золоте сонце пестило її, мов любе дитя гарячого півдня.

Опівдні виїхав на лан оконом. Підпершись у бік рукою, на котрій висіла нагайка, він гукнув:

— Гей, баби! На полудне!

— Бий його сила Божа! — скрикнула Олександра і жартиливо, наче сердячись, кинула сапою об землю. — Ніколи людьми не назвуть: усе баби та баби! Ні, правда, два рази на день таки називають людьми: уранці та ввечері. Вийде хто зрання надвір та й каже: «О, вже люди палять на обід!» Увечері знов кажуть, що люди палять на вечерю. А цілий день усе баби та й баби! Стоять два чоловіки. А хто там стоїть? Люди. А буде бабів із десять — то все баби! От порядки!

Олександра, приспівуючи та пританцьовуючи, побігла до своєї торбини і сіла полуднувати з сапальницями. Пополуднувавши, деякі полягали спати, деякі посідали гурточками і гомоніли. Іван сів біля Олександри. Він задивився на її чорні очі, гаряче обличчя.

— Чи всі у вас у Мовчанах такі гарні, як ти? — поспитав він.

— Всі. А у ваших Кругах всі такі погані, як ти? — засміялась Олександра.

— Хіба я вже такий поганий?

— Ні, не дуже: подивися ззаду — хорошого складу; подивися в очі — ригатися хоче! — зареготалась Олександра.

Іван вирвав буряк і, пожбурнувши ним, влучив її просто в хустку, аж очіпок з'їхав трохи набік.

— О, сього вже й за мірку цибулі не подарую! — скрикнула Олександра і, вхопивши порожню торбинку, почала шмагати його по голові, аж порох хмарою звився над головою Івана.

Втихомирились.

— Скажи мені, Олександро, де ти живеш? — спитав Іван.

— А тобі навіщо? Третя хата від Кіндрата, де рябі ворота, а новий пес! — засміялась вона, блиснувши на Івана чорними очима та підсиненими білками.

— Та не пустуй-бо! Мені здається...

— Що тринадцятка снується, а то проста валовина, — перехопила Олександра.

— Оце веретено: дир... та дир... Мені здається, що я бачив тебе в садку коло церкви, як їздив у ваше село загадувати на буряки... А як я прийду в ваш садок увечері, чи ти вийдеш?

— Авжеж, вийду, ще й шага винесу: нате, діду, помоліться за душі померші...

— Та годі ж бо! Бачиш, Олександро, твій чоловік, а моя жінка пішли десь за водою... Ти не маєш чоловіка, я — жінки. От ми й паристі!..

— Ну?

— Чом би нам й справді не бути в парі? В мене було б тобі добре, як у Бога за дверима...

— Чи ти, чоловіче, сон рябої кобили розказуєш, чи дороги питаєш?

— Я не сон розказую і не дороги питаю, а тебе вірно кохаю. Я сьогодні прийду в ваш садок. Виходь...

Сапальниці попрોકидались і веселою юрбою обступили Олександру.

Іван не відступав від Олександри: він залицявся до неї. Молодиці глузували з його, дивлячись на те залицяння. Більш за всіх докучала Іванові Олександра.

Вже добре смерклося, як Іван перелазив у садок старого Максима. Олександра таки вийшла до Івана. Довго велась розмова у вишнику, довго було чути притиснений сміх Олександри.

Другого дня пішла Олександра на буряки та й не вернулася на ніч додому. Не було її й на третій день. Батько та мати Олександрині не знали, що й думати. Вони стали розпитувати про дочку і дізнались, що Іван підмовив її жити на віру.

Зразу щиро заходилась Олександра порядкувати в Івановій хаті. Вона звивалась, як муха на окропі; робота аж пищала в її руках. Молодиця всюди встигала, та все весело, та з піснею. Іванова хатина виповнилась сміхом та піснею, як гай навесні пташиним співом. Іван радів, дивлячись на жилаві, осмалені, засукані вище ліктя руки, що жваво бігали від одної роботи до другої. Він дивився в її веселі, чорні очі, що полискували, аж пекли, з-під високих, веселкою, брів, і знов радів. Але незабаром робота докучила Олександри. Їй докучила самота у хаті-пустці, хатня безустанна ро-

бота, тії «помії та ще помії», як вона казала. Палкої, поетичної вдачі, вона не могла вдовольнитися буденним життям, запряглась до щоденної важкої праці. Вона чула, що, опріч робочої сили, єсть у ній ще щось, чому вона не знала ймення, але що поривалось до іншого, кращого життя, виливалось у пісні, жартах, дотепі... Олександра кинула все лоском у хаті й побігла на буряки.

Іван спершу нічого не казав Олександрі. Але, побачивши, що в хаті все стоїть жужмом, що на городі неполені грядки заростають бур'яном, замотав те собі на вус та скося поглядав, очікуючи, до чого воно йдеться. Олександра не займала постаті там, де Іван був наставником. Вона ставала там, де наглянула молодого, гарного наставника. Іван здалеку чув її гучний регіт, її жарти. Вона й на хвилинку не вгавала, усе плела харки-макогоненки, розказувала сім мішків гречаної вовни. За її приводом сапальниці реготались, аж гомін стояв над розлогим зеленим полем. Іван аж зуби зціплював та мовчав поки що. Аж одного дня таки не витримав: він сказав їй, що взяв її не на те, щоб вона продавала зуби та реготалась з парубками; що онде городина заростає бур'яном, що в хаті нема ладу. Олександра спанула. Знялась буча, мало-мало не дійшло до бійки. Олександра покинула Івана, не проживши із ним і двох тижнів. Вийшовши з Іванової хати, вона не знала, що з собою чинити. Додому в Мовчани не хотілось йти; вона боялась батька, хоч він був завсігди добрим для неї. Вона переночувала в знакомій жінки, а на другий день пішла до жида-орендаря просити, щоб нараяв яку службу. Жид таки того ж дня знайшов їй службу у двірку, в оконома. Служба була важка, плата мала. Треба було вставати рано, лягати пізно. Ще ген-ген до світа, а вже будять її доїти корову та до череди гнати. Візьме Олександра дійницю, піде вдосвіта доїти корову та й засне над дійницею навсидячки. Стара оконома мати, люта, як змія, стежить очима за кожним ступнем наймички, клене, лає, не дає просвітку. А роботи по самі вуха: треба обід готувати та видавати, посуду мити, хустя прати, хліб пекти... Аж тепер згадала Олександра Гната, згадала й свою хату. Як є, то є, а все-таки свій куток, своя робота. Їй жаль стало своєї хати, жаль на Гната, а ще більший жаль на Настю. «Ох, коли б не та розлучниця, не зазнала б я такого лиха. Але почекай! Прийде і твоя черга! Хіба б мені руки повсихали, щоб я не витягла тебе за коси

прилюдно з моєї хати! Тоді ти не тієї заспіваєш, голубко!» — думала Олександра.

Олександра нудьгувала на службі. Думки її рвались поза обсяг щоденщини; вона бажала кращого, празникового життя. А в службі усе будень, усе загайно. Найнялась — продавась. В неділю чи в свято вийде Олександра на музики, впірне, мов у море, в юрбу веселої безжурної челяді, задивиться на парубочу красу — і відійде трохи від серця. А як згадає, що на порозі вдома зустрине її окономова мати та почне сичати, як гадина, та гризти, та корити, то аж очі блискавкою блиснуть у неї від злості, а веселі брови низько насунуться на очі, мов густі чорні хмари перед дощем.

На музиках причепився до неї здоровий, огрядний парубок Василь. Він наймав Олександрі музики, купував їй горілку, хмелем вився коло неї та зазиравав у палкі очі. Олександра й сама моргала на хлопця, зачіпала гострим словом, палким поглядом. Вона любила хлопців і була б рада, щоб вони ходили за нею чередою. Після музик, увечері, довго стояли Василь та Олександра під вербами край ставка і вели розмову. Василь казав, що буде ходити до неї, буде любити її, бо таких чорних брів нема в Кругах та й поза Кругами чи знайдеш.

Одного вечора Олександра сподівалась Василя. Вона видала панам вечерю і внесла до пекарні цілий оберемок немитої посуду. В пекарні було неохайно. Здорова піч, роззявивши чорну пашу, дихала теплом. На позаливаній долівці стояв цебер, повний помий, валялись під ногами мокрі мийки, ганчірки, лушпиння з бараболі. На ослонах, на столі та припічку — скрізь понаставлено немитого начиння — горщиків, мисок, ложок. Мухи роями пообсідали чорні стіни, роями здіймались із стін і гули, як бджоли в пасіці. Лампочка без скла чаділа на всю хату. В пекарні було душно, повітря було якесь кисле та важке. Олександра натомилась за день і з злістю жбурнула панську посуду на стіл; тарілки забряжчали, мов жиди загергали на ярмарку. Олександра сіла на тапчан і згорнула руки. Для неї так остобісіла служба в панів та безперестанна робота, так настирились пани, а найгірше стара окономова мати! «Не буду мити посуду, най їм дідько лисий мие!» — думала Олександра, згорнувши руки. Вона прилягла трохи спочити і захропла на всю хату. Пекарня виповнилась різнородними згуками: Олександра хропла, мухи гули під

стелею, в кутку за запічком цвірінькав цвіркун; лампочка усе чаділа, та піч пашіла теплом. В пекарню увійшов Василь. Він озирнувся по хаті і нагледів на тапчані Олександру. Василь почав будити її, а Олександрі приснилося, що окономова мати стала відьмою, сіла на помело, вхопила її за коси і потягла в комин.

— Пусти! — закричала Олександра не своїм голосом, підводячись на лаві.

— Дурна, чого кричиш? То я, Василь.

Олександра сиділа і протирала заспані очі.

— То ти, Василю, а я думала, що то відьма мене тягне...

Олександра встала і нерівною ногою, ще сонна, завешталась по хаті. Поприбиравши трохи з стола, вона повиймала з печі вареники з сиром та молочну кашу і поставила перед Василем. Василь приніс горілки. По чарці Олександра прочумалась і повеселішала. Вона сіла коло Василя і задивилась на його міцну, здорову фігуру, широкий рум'яний вид із сивими очима та широкими бровами, на його темний молодий вус. Василь кидав у рот вареники, як у безодню; на полумиску вже мало лишилось вареників. Олександра схаменулась і заходилась коло вареників: їй самій схотілось їсти після чарки!

— Гвалт! рятуйте! Василь заслаб на гарячку — їсть без пам'яті! — скрикнула Олександра, кумедно закриваючи рукою полумисок.

Василь загарчав, як пес, і кинувся до Олександри. Він все наближавсь до неї, гарчав та гавкав, показуючи свої білі зуби. Олександра не пускала полумиска і сміялась. Василь наблизився до самого лица Олександриного, кинувся кусати її, кумедно удаючи злість та завзятість пса. Олександра крикнула й пустила полумисок. Василь схопив полумисок, обняв його і почав їсти вареники, жартівливо клацаючи зубами.

— Ох, мені лишенько! — жахнулась Олександра. — Ще як почують пани, що в кухні хтось є, то буде мені на горіхи! — Вона метнулась до сіней, послухала під дверима, чи тихо в покоях, і, вернувшись до пекарні, позавішувала хустками вікна та причинила двері. В пекарні стало весело; чутно було сміх, веселу розмову. Василь залицявся до Олександри, а вона забувала і свою лиху долю, і тяжку щоденну роботу, дивлячись у веселі сиві очі Василеві.

На другий день окономова мати насилу добудилась Олександрі. В пекарні немита посуда стояла лоском. Стара напнула Олександрю мокрим рядном. Вже сонечко генген підбилось угору, а вона спить, неначе пані яка в перинах! Ще й посуду немиту лишила на ніч, помийниця жидівська!

Олександра не витримала.

— Оце, Господи! точать мою душу, як той шашіль! Коли я вам не вгоджу, то глядіть собі кращої наймички.

Олександра з злістю шпурляла, що було в руках, хрюпала дверима та посилала всіх до всіх чортів...

Одного разу Олександра таки не встереглась. Василь сидів у пекарні, а окономова мати застукала їх саме тоді, як Василь заходився коло вечері. Василь скочив через вікно, але так незручно, що шибка дзенькнула і посипалась на землю. Олександра погасила світло, вхопила полумисок із стравою та тицьнула його під лаву; потому всунула у піч пляшку з горілкою і хліб, а сама лягла на постіль, прикинувшись, що вона спить. Стара добре чула, що хтось плигнув через вікно. Вона увійшла з світлом, оглянула всі кутки, повиймала з-під лави та з печі страву і горілку і почала лаяти Олександрю. Знялась буча. Пані та наймичка сварились, докоряли одна одній та мало не бились... Другого дня оконом розплітав Олександрю.

Олександра перебралась до знайомої жінки. Вона ходила копати буряки і з того добувала прожиток для себе. Василь таки не кидав її.

Дні минали за днями. Настала осінь. Подихнули морози, зціпили землю, зв'ялили гаї та діброви. Річка стялась і заблищала склом межі чорними берегами. Випав перший сніг, земля побіліла, неначе завилась білою габою.

Василя взято у москалі. Олександра потужила трохи та й втихомирилась. Чи то одні в світі веселі очі та густі брови?

Однак самотнє життя скоро докучило Олександрі. «Господи! сьогодні, як учора, завтра, як сьогодні! Усе одно та й одно! Коли б уже хоч гірше, так інше!» — думала Олександра.

На щастя її овдовів не старий ще чоловік. Третя жінка лишила йому четверо дрібних дітей. Бідний Петро не знав, що йому чинити у світі Божому. Діти малі, треба їм лад дати, треба й на хліб заробляти. Взяти наймичку — тяжко: раз те,

що нічим платити, а друге — що наймичка не догляне господарства як слід. Петро зупинивсь на одному: знайти яку покритку або удову, щоб сидіти з нею на віру. Він чув про Олександру і переказав через жінок, щоб вона йшла до його жити на віру. «Піду, — думала Олександра, — він поховав трьох жінок, то буде мене жалувати, бо вчетверте не ожениється. Може, мені хоч трохи виясниться...» Випили мого-рич, Олександра вступила у Петрову хату, що відтоді мала бути і її хатою. Хата була маленька та низька. Висока Олександра мало не черкалась головою об стелю. Вона все ходила по хаті з зігнутою головою; їй здавалось, що вона або наб'є собі гулю на голові, або завалить стелю в старенькій хаті. Стіни в хаті аж позацвітали від вогкості та почорніли від диму. Скрізь було видко убожество, неохайність. Малі діти пищали по закутках. Роботи було сила. Олександра не знала, за що перш хапатись. Щоб запалити в печі, треба було перше назбирати сухого ломаччя, бо готового палива не було. Муки на хліб теж довелось позичати, бо після похорону жінки Петро не мав і гроша у гамані. Олександра пекла хліб, варила страву, мила сорочки дітям і не мала часу спини розігнути. Малі діти ревли, докучали їй. Вона не любила дітей, не звикла до них. Тісна та низька хата давила її, як домовина. Олександра не мала чим дихати. «Оце вскочила, — думала вона. — Ні, не буду я тут, не витримаю. Краще мені бурлакувати, ніж свою силу, свій вік молодий звести, працюючи на чужих дітей».

Сливе дві неділі робила Олександра, як віл у ярмі. Перегодом охота до праці десь щезла, а дедалі почала вона ходити й до корчми. Кине в хаті все жужмом, а сама чимчикує до корчми. Діти пищать з голоду, в хаті холод — піч нетоплена, а Олександра гуляє в корчмі, та моргає на парубків, та зачіпає молодих чоловіків. А ввечері, вже добре п'яненька, влізе у хату і зчинить страшенну бучу: голомшить дітей, чіпляється до Петра, кричить, репетує і довго не може втихомиритись... Петро стерпів раз, а вдруге не витримав. Він побив її так, що вона ледве-ледве підвелась з долівки, і вигнав з хати, ще й двері засунув на засув. Побита, знівечена, вибігла Олександра в садок. Була відлига. Мокрий сніг цілу ніч падав на мокру землю, і все вкрилось білим покривалом. Густий сивий туман наліг на землю. Здавалось, що олов'яне небо зсунулось униз, а небосхил так наблизився, що до краю неба не більш як сто ступенів. Але та ма-

ленька сива баня накривала чудовий закуток. Дерев в садку, обідрані з листя холодними осінніми вітрами, знов одяглися в розкішну білу одежу. Гілля дерев та кущів погнулись під важкою сніговою одежею. Куди не глянеш, скрізь непролазна біла гущина. Зимова тінь лягла під білими деревами. Чистий сніг, пригнічений туманом, не блищав, не сяв. У вогкому тумані було важко дихати. Густа біла рослинність, що оточувала навкруги, переносила мрію в якусь зачаровану країну, в якийсь чудовий, мов у казці, куточок, овіяний таємними чарами. Туга гнітила серце Олександрі, як туман земляю. Їй було так гірко, так тяжко на світі! Недоленька знущала над нею, як мачуха над нерідними дітьми... І все через ворога лютого, через оту клятву Настю, що зчарувала Гната... Ах, вона вбила б, на шматочки порвала б і розлучницю тую, і Гната, і себе! Злість поняла її серце, як весняна вода талий сніг. Що робити? Що чинити? Піти до своєї хати та за коси витягти звідти Настю, наробити їй сорому? Навіщо, коли Гнат не любить її, Олександрі, — вона се довідне знає, коли в хаті, хоч і своїй, знов буде пекло, не згірш, як і в чужій!.. Е, бий їх сила Божа! Чи то тільки світу, що у вікні? Знайти собі якусь службу та й звікувати вік у наймах... А поки брови не злиняли, поки личко не змарніло — кохати гарних парубків, затанцювувати лихо на троїстих музиках, топити горе на дні пляшки!..

Олександра озирнулась навкруги і зачепила гілку дерева. Сніг холодними клаптиками впав на її гарячий вид й трохи прохолодив його. Вечір насунувся над землею. Вже добре заневиднілось, коли Олександра прийшла проситись на ніч до знайомої жінки.

За кілька день Олександра стала за наймичку в жида-орендаря.

А час линув. Кипіли морози, завивала хуртовина, царював холод. Минуло холодне Різдво.

На службі в жида Олександра зовсім розледашціла. Вона почала пити. І перше неохайна, вона стала задрипанкою, справжньою жидівською наймичкою. Люди цурались її, але Олександрі було все байдуже. В голові її вічно шуміла сивуха; вона все ще моргала на хлопців, але вже забула лік своїм полюбовникам. Лише інколи прокидалась у ній свідомість свого стану, і тоді серце обливалось жалем до тих, через кого вона загубила свій вік молодий. Тоді обхоплю-

вало її лише одно бажання: піти до Гната, вигнати Настю з хати та, оселившись там, знов зробитись такою хазайкою, якою вона була колись, як ще жила з Гнатом...

VI

Зорі тихо блимали на темному небі. Твердий, як цукор, сніг світивсь блакитним світлом у темряві ночі. Гнатова хата дивилась у п'ятьму трьома червоними вікнами: в хаті горіло світло. Настя, вставши вдосвіта, палила в печі на обід. Гнат коло каганця лагодив шлеї, сидючи на триногому стільчику. Сухе ломаччя весело палало в печі і тріщало. Червоне полум'я виривалось з чорних челюстей, лізло в комин здоровими язиками, осявало противну стіну. Настя стояла біля печі, осяяна рожевим світлом. Її повні, трохи бліді щоки спахнули рум'янцем, в тихих очах світились спокій та щастя. Обсипана рожевим світлом, свіжа та гарна, Настя здавалась запашною трояндою. Гнат порався коло шлеї та часом споглядав на Настю. Він чув, що йому добре. На серці було так легко, радісно, як часом у малої дитини гарного погідного ранку. Йому хотілось співати, і він почав тихим голосом:

Ой з-за гори буйний вітер віє,
Там удівонька та пшениченьку сіє...

— Отакої ще! В п'ятницю, та ще й вдосвіта співати! — докірливо обізвалась Настя.

Гнат замовк. Він і забув, що нині п'ятниця. Але радісний настрої не розвіявся від Настиної уваги. Якись солодкі, любі спогади та думи колисали його серце; в серці мимохіль лунала пісня. Гнат був щасливий. Відколи Настя вступила в його хату, в хаті стало тихо та весело, мов янгол перелетів її та нав'яв спокій. Навіть у хазайстві пощастило Гнатові; перш, було, за що не візьметься — у всьому невдача, мов заворожено; а тепер і на корову спромігся, і коненята купив, і вівці мекають на оборі. Гнат став на ноги, зробивсь хазайном. Звідкись припала охота до праці, десь взяли нові сили, енергія. Здається, гори перевертав би і не чув би втоми: хоч кривавиця на чолі, та рай у серці. Так, Гнат був щасливий. Одно тільки — Олександра... Думка про неї наганяла хмару на Гнатове чоло; він жахався тої думки, мов мари, силкувався одкараскатись від неї; і справді грізна

постать Олександрина, якою малювала йому його уява, шезала десь, мов туман під промінням сонця. Думкою про Олександрю боявся Гнат скаламутити своє тихе щастя... Пообідавши, Гнат узяв сокиру і подався на двір.

Займався пишний січневий ранок. Золотий промінь сонця перелинув зі сходу на захід, і вершечки синіх хмар зайнялись червоним полум'ям. Сонце, мов здорова червона діжа, впливало з-за краю землі та обгорталось блискучими хмарками, що спажнули від сонячного проміння, мов солома від вогню. Виплило. Деревя, одягнені в легеньку одягу з срібного інею, облились делікатним рожевим світлом. Проти синіх тяжких хмар, що оповили захід, здавались вони делікатними рожевими тінями. А на сході, між блакитним небом та білим снігом, зависла рожева імла, мов блискучий рожевий серпанок. По твердому рипливому снігу стелились довгі тіні від дерев, хат, тинів. Ясний сонячний промінь срібною доріжкою лягав по снігу межі довгими тінями. Синій дим цівкою знімався від коминів і змішувався вгорі з рожевою імлою... Ранок дихав морозом.

Гнат оглянув хуру дров, що привіз учора з лісу, і заходився рубати дрова. Стук сокири по сухому дереву далеко котився в рожевому морозному повітрі...

Помивши посуду після обіду та поприбиравши в хаті, Настя сіла на лаві під вікном вишивати сорочку й закинула на шию червону та чорну заповоч. Біле шитво вкрило її коліна. Настя взялась до роботи та ще раз глянула на хату. В хаті було чисто та гарно, як у квітничку. З білих стін дивились гарні боги, завітчані сухим зіллям, обвішані рушниками. Чепурний комин білів, аж сяв. Долівка була гладенька та жовта, як віск. Веселий ранішній промінь грав на полив'яних мисках, що стояли в миснику, ушиковані, як військо. Настя любила свою веселу, теплу хату. В сій маленькій хатині зазнала вона щастя. Гнат любив її, жалував, як малу дитину; він не давав їй робити важкої праці, аж Насті спершу трохи чудно було, що про неї так піклуються. І мати, і перший чоловік її не конче звертали увагу, чи їй було тяжко, чи не тяжко. А Гнат — то води вкине у діжку, то дров унесе до хати, то так у чому допоможе Насті. А прийде з ярмарку, то вже неодмінно принесе гостинця: хустку, або ковтки, або й разок намиста. Про сварку забулася Настя, яка вона й буває: ніколи не чула вона від Гната згрідного, зневажливого слова. А проте у Настиному серці, мов

павутиння, снувався смуток. Вона думала про Олександру і боялась її гірш смерті. Відколи Мотря сказала, що Олександра нахваляється за коси витягти її з хати, полохлива Настя тремтіла від одної думки про се. Їй часом здавалося, що Олександра неминуче має прийти, і тоді... вона боялась подумати, що тоді буде, і лише тремтіла, як осика на вітрі.

І тепер вишивала Настя та думала про Олександру. От, прийде Олександра, вижене її з хати, наробить слави на ціле життя, і минеться щастя, мов сон хороший, і поб'є її недоленька, мов мороз квітку... Настя схилила голову над розкішним поликом, а серце її сповнилось жалем невимовним, мов криниця водою.

Перед вікнами мигнула якась висока постать; заскрипіли сінешні двері, потому відхилились двері до хати і на порозі стала... Олександра. Настя так і прикипіла до лави, угледівши Олександру. Їй здалося, що то смерть її прийшла за нею, серце в неї перестало битись у грудях, голос наче втік глибоко-глибоко в груди, так що звідти несила добути його й крикнути. Настя немов захолола, затерпла вся та лише дивилась на Олександру здоровими, переляканими очима. А Олександра стояла висока, грізна, бліда та жовта; чорні очі світились лихим ворожим вогнем.

— Чом же ти не вітаєш мене, не просиш сідати, Настусю? — засичала Олександра.

Насті здалося, що то гадина засичала, обвившись коло її серця.

— Чи так запаніла, розлучнице люта, влізши до моєї хати, що сидиш, мов княгиня, накопиливши губу? Ти думала, паскуднице, що я не прийду до тебе? Що ти будеш господинею в моїй хаті, а я буду пропадати по жидівських наймах?! А не діждеш сього, не діждеш! — скрикнула Олександра, приступаючи до Насті.

Настя сиділа непорушно на лаві біла-біла, як шитво на колінах. Їй здавалось, то кожне слово Олександрине бігло на лотоках, шуміло під колесом і спадало на її голову тяжким, пекучим водоспадом.

Олександра сатаніла. Її дратувало мовчання Настине.

— Ти думаєш, чарівнице, що зчарувала мого чоловіка, то воно так тобі й минеться? Ти думаєш, що я тобі терпітиму?... Ні, годі!! По сей дуб милі!.. Зараз мені збирай своє манаття та про мене хоч в очерет тікай з моєї хати, бо я тебе

за коси тягтиму через село, як останню паскуду! Чуєш?! — крикнула високим голосом Олександра і сіпнула Настю за рукав.

Настя зірвалась з лави. Кров кинулась їй в лице, залила його аж до хустки.

— Геть, сатано! бо як дам, то й перекинешся! — скрикнула Настя.

— Хто? Ти мене битимеш? Ти, слинява, задрипанка?! Ану вдар! вдар! — Олександра наближалась до Насті грізно, як чорна хмара.

Настя стояла з піднятою догори рукою, червона, тремтяча.

— Ну, бий! бий! — Олександра присунулась до Насті, аж налізла на неї. Настя стусонула її кулаком.

— От же тобі за це!.. — Олександра збила хустку й очіпок з голови в Насті і потягла її за коси до порога.

Настя вереснула не своїм голосом, вчепилась за груди Олександрині і розірвала на ній намисто. Намисто зато-рохтіло, мов горох, розкотившись по долівці.

— Оце тобі чари, оце тобі чужі чоловіки, розлучнице! — верещала Олександра та тягла Настю до порога. Старенькі двері відскочили під натиском Олександриних плечей.

— Гвавт! — крикнула Настя в сінях. — Гвавт! — закричала вона дико на дворі і, пручаючись, впала на сніг.

Саме тоді Гнат почув крик Настин. Він, як стій, з сокирою, побіг до хати. Сцена, що побачив він перед хатнім порогом, мов мороз, стяла кров в його жилах. Та се була лише одна хвилина. В другій Гнат, мов ранений ведмідь, кинувся до Олександри і схопив її за груди.

— Пусти! — не своїм голосом заревів він, струсивши Олександрю, як грушею.

— Ба не пушу! — й собі крикнула Олександра; очі її запалали вогнем, як у голодної вовчиці.

— Пусти, бо зарубаю! — крикнув Гнат і замахнувся на неї сокирою.

— Зарубай, то підеш у Сибір із своєю полюбовницею, — захрипіла Олександра, сіпнувши Настю за коси.

Настя йойкнула.

Гнат не стямився від того стогону; він підійняв сокиру над Олександриною головою.

— Ой! — дико скрикнула Олександра і зняла руки, щоб закрити голову... та не встигла. Блискуча сокира, мов блис-

кавка, впала їй на голову і глибоко розколола череп. Олександра хрюпнула на землю. З глибокої рани линула кров та закрасила білий сніг.

Настя підвелась і, бліда, простоволоса, тремтячи як у пропасниці, дивилась на труп Олександри.

Гнат важко дихав, наче ухекавшись від довгої біганини. На білому, як папір, обличчі застигли гнів та невимовний біль. Широко розкриті очі нестямно дивились на червоні плями на снігу.

На крик збіглись люди. Звідусюди було лише чути: «Ох, Господи! чоловік жінку зарубав!.. Ох, лихо, та ж то Олександра!.. Ой Боже мій, Боже мій! Та біжіть хто до старости!..»

Деякі жінки плакали. Ніхто не смів наблизитись до хати; юрма народу товпилась коло воріт, гомоніла та шуміла, як ливний дощ улітку.

А Гнат усе стояв на одному місці та уважно витирав полою свити закривавлену сокиру. Він ще не тямив, що се сталося.

В голові у Насті уперто ворушилась одна думка: в хаті відчинені двері, треба їх зачинити, бо найде холоду та настудиться хата. Думка ся кружляла в Настиній голові, однак Настя стояла на одному місці, мов зачарована, і не чула навіть холоду, не помічала, що була в одній сорочці, простоволоса.

— Староста йде, — загомоніли в юрмі, — староста...

Староста, високий, саме в силі чоловік, подався на двір. За ним йшли десятники та соцький. За десятниками потовпились на подвір'я й люди.

Староста оглянув Олександрю — вона була мертва.

— Ей, візьміть його, зв'яжіть, — показав староста десятникам на Гната, — треба доставити його у волость...

— Не треба в'язати, він і сам піде, — обізвались в юрмі.

— В'яжіть! — крикнув староста. — Тепер і батькові рідному не вір!..

Десятники обступили Гната. Вони відібрали від нього сокиру, зв'язали ззаду руки поворозкою. Гнат не пручався; він стояв, як покірнa дитина або, краще, як пень, з котрим можна все зробити.

Десятники вже мали рушати з Гнатом, коли враз почулося страшно, розриваюче душу: «Ой!.. О-ой, що ж се сталося? Господи, що ж се сталося?» То Настя опам'яталась

і кинулась до Гната, страшна, простоволоса, з заломаними руками.

Вона припала до Гната, обіймала його, умліла на його грудях. Той крик, той плач гіркий зробив на Гната дивне враження. Він став, глянув навкруги і наче зразу все зрозумів, все уявив собі: і те, що сталося, і те, що мало статися... Гнат порушився; зв'язані руки ще більше вияснили йому його стан. Він застогнав і почав випрочуватись з поворозок.

— Ой, пустіть мене!.. Ой, що ж я зробив?.. Ой, пропав же я навіки!.. Пустіть мене, люди добрі, пустіть... — благав Гнат, і на його блідому виду малювався безмір муки.

Настя припадала до його та голосила.

Громада стояла німа, глибоко порушена. Дехто просив розв'язати Гната, але староста не звелів. Надбігли Мотря з Семеном; вони якось відірвали Настю від Гната. Гната повели. Мотря взяла Настю до своєї хати. Труп Олександрин поклали в Гнатовій хаті, приставили до нього варту і дали знати Максимові.

* * *

Раніше почало вставати сонце, ширіше доглядати землю. Поринули весняні води, задзюрчали струмочками, заклекотали в ярках, розіллялись широкою повіддю. З-під снігу зазеленіла травиця і звеселила жайворонка. Звився жайворонок високо під чисте, неначе нове, небо і заспівав про те, що мертва земля ожила знов, що сонце, зрадівши щастям землі, стало ласкавим, теплим, ясним, що повіяли вітри і принесли на своїх крилах невідомі досі пахощі, що забриніли у веснянім повітрі мухи та набубнявіли на деревах бруньки, готуючись зеленим листом замаїти гаї та діброви... Жайворонок співав, аж луна йшла під блакитне небо, а в лісі слухав того співу первоцвіт і, здійнявши догори, мов руки, два зелені листочки та схиливши білу головку, неначе дякував золотому сонечку, що воно йому першому дало спроможність побачити веселе свято весни...

Саме напровесні Настя злягла: знайшлося хлопчатко.

Стара Явдоха поралась коло слабкої дочки, а сама ходила, мов з хреста знята. Тяжкі пригоди згризли, з'їли її, мов іржа залізо. Явдоха вірила, що Бог покарав її за дочку, що жила на віру, та все розкидала розумом, куди б краще піти на прощу та відмолити свої й доччині гріхи. Настя теж змар-

ніла; вона стала мовчазна та сумна-сумна і часто плакала. Коли вродилась дитина, Настя змила її гіркими. Охрестили дитину Івасиком. Взяла Настя вивід і, почекавши, поки земля прочахне, подалась з дитиною в город відвідати Гната, що сидів у тюрмі, очікуючи суду.

Настя вперше зроду вступила до тюрми. Важкий дух, високі та чорні хати з загратованими вікнами, арештанти в широких сіряках — все те вразило її дуже прикро. Настя почула брязкіт кайданів, і їй стало страшно.

Гнат зрадів, побачивши Настю та сина, і заплакав. Він не знав досі, що в його є син. Настя й собі плакала. Вони тихо плакали, повні невимовного смутку та жалю. Настя дивилась на Гната й не пізнавала його; обстрижений, блідий, аж жовтий, в широкій сірій свиті, він не скидався на того Гната, яким вона бачила його в селі.

Гнат узяв сина на руки і довго дивився на нього; сльоза закрутилась йому в оці та гарячою краплею впала на лице дитини. Дитина заплакала.

— Рятуй мене, Насте!.. Піди до адвоката, заплати йому, що схоче... Перекажи тітці Мотрі, най продадуть усе мое добро та визволять мене з тюрми...

Настя ходила до адвоката. Адвокат розпитався, переглянув справу і похитав головою. Він сказав, що справа погана через те, що люди чули ще перед вбивством похвалки Гната забити Олександрю. Проте обіцяв боронити Гната на суді, як скоро дадуть йому половину умовлених грошей тепер, а половину саме перед судом. Настя переказала тітці Мотрі благання Гнатові рятувати його. Мотря попродала Гнатові коні й вівці і віднесла гроші адвокату. Всі почали чекати того суду, який мав бути, либонь, восени, як казав адвокат.

За роботою в городі, за жнивими збігло літо, як один день. Холодна осінь оповила землю сивими туманами, зілляла дрібними дощами. Настав день, в який мали судити Гната.

Гната приведено з тюрми у суд. І здорова кімната з високими вікнами, і юрма панів, і судді в мундирах з золотим коміром — все здається йому чужим, незвичайним, байдужним до його горя, до його долі. Білий, як крейда, стає Гнат за ґратами, неспокійно водить очима за кожним рухом суддів, уважно ловить ухом кожне слово. Ось читають, як він убив Олександрю, яка завширшки була рана на голові, що

казав Гнат на слідстві... Викликають свідків. Свідки доводять, що Гнат сварився з жінкою, вигнав її з хати, нахвалювався вбити. Ось устає з-за стола якийсь пан з золотим коміром і починає розказувати, який Гнат злочинець, як він довго намірявся вбити Олександру, як він бив її, нівечив, мов звір, лютував над бідною офірою... Гната раз обсипає снігом, другий — жаром.

Ах, се неправда!.. Він не злочинець... він не хотів її смерті... се так якось склалося... Гнат кілька разів поривається сказати, що той пан помиляється, що він не знає, як се було, але його зацитькують... Опісля говорить оборонець Гната. Він розповідає, як Гнат любить Настю, як він розійшовся з жінкою, як розпалився серцем, побачивши, що Олександра б'є його кохану, як, засліплений гнівом та жалем, не тямлячи, що робить, зарубав покійницю... Оборонець говорить довго та гарно, а Гнат цілою істотою відповідає на його мову: «так, так»... Промінь надії блиснув у Гнатовім серці, він вірить, що аж тепер дізнались судді, де правда... Довгі, довгі хвилини-роки переживає Гнат, очікуючи, що скаже суд. Аж ось читають рішенець, і Гнат дізнається, що його засуджено на заслання в Сибір...

Світ гасне в очах Гнатових, в ушах шумить, він затокується і мало не падає... Москалі беруть його попід руки і знов ведуть кудись... мабуть, у тюрму...

Настя все чула й бачила. Їй здавалось, що серце в неї ось-ось пукне з жалю, що вона вмре... Перелякана, збентежена, вийшла вона з суду, гірко плачучи та не знаючи, що з собою діяти...

Другого дня відвідала Настя Гната. Гнат видався Насті спокійнішим. Він говорив мало.

— Чи підеш за мною в далеку дорогу, Насте? — спитав він, прощаючись.

Настя нічого не відповіла, але подумала: «Піду! яке мені життя без його?..»

Настя сказала матері, що хоче йти за Гнатом. Явдоха в плач. Як? В неї одна дочка, та й та покине її на старості літ, піде десь у чужу, далеку сторону, щоб вже ніколи не вернутись звідти!.. А хто ж її догляне на старість, хто очі закрие, хто поховає? Та вже коли старої матері не жалко, то пожалувала б хоч дитину маленьку: де ж таки вибиратися в таку далечинь під зиму, в холод та студінь, з малою дитиною?..

Настя не думала досі про дитину. Їй жаль стало маленького Івасика. Чутливе материне серце обіллялось жалем на одну думку, що дитина мерзла б або й зовсім замерзла в далекій холодній дорозі. Завзяття, з яким думала Настя про мандрівку з Гнатом в заслання, трохи прохололо. Але вона все ще вагалася та не знала, що чинити.

Дивлячись на материні сльози, слухаючи, як усі відраджали їй покидати свої сторони, Настя непомітно звикала до думки, що йти за Гнатом в далеку Сибір — річ неможлива. Вона любила Гната, жалувала його, плакала за ним і... все-таки лишилась у Мовчанах.

* * *

Минуло два роки. До Насті заслав старостів удовець з другого села. Старости заміняли хліб. Справили весілля. Гукаючи та співаючи, гучно проминула весільна перезва кладовище, де лише мріла поміж могилками зелена Олександрина могила...

ЦІПОВ'ЯЗ

ОПОВІДАННЯ

Тихою ходою, ледве ступаючи натомленими ногами по свіжій ріллі, йшов за плугом парубок Семен Ворон. Сиві круторогі воли, помахуючи рогатими головами, поспішали з гори в долину на спочинок, бо Семен нині трохи припізнився, доорюючи панський лан. Справді, було нерано. Осіннє сонце давно вже сховалось за горою, забрало з собою й проміння; лиш холодне небо кидало на чорну землю блакитне сяйво, дихало холодом й вогкістю.

Сумна та непривітна картина була перед очима в Семена: справа і зліва, скільки оком захопиш, чорніли свіжою ріллею зорані на зяблю гори, а в ярах та видолинках було ще чорніше, ще сумніше... Десь далеко, край небосхилу, здіймалась сива імла, виповняла повітря... Чорними ярами покотився білий туман, одежа вкрилась дрібненькою росою... Вогкий холод зіплював крок у жилах, доймав до костей... Вгорі — темне, непривітне небо, долі — холодна, мокра земля і більш нічого...

І втoma від цілоденної важкої праці, і холод, і ся сумна картина мимохіть насували мрію про теплу хату, гарячу страву, суху постіль, а Семенові якраз треба було ночувати в полі, укупі з нічліжанами, такими ж наймитами, як і він, бо до економії було далеко. Так пан звелів, щоб парубки не згаяли часом якої годинки... Семен важко зітхнув, згадавши про се, і поспішився за волами, що саме збігали з гори в долину, де табором розташувались на ніч парубки.

Семен розпряг волів, пустив їх на пашу, а сам примостився біля парубків. Нічліжани вечеряли, чим хто мав. Страви не варили, багаття не розкладали, бо лісу не було поблизу. Семен витяг з торбинки хліба, кілька яблук і намацав насподі шматок сала, котрого він не клав туди. «Домна!» — промайнуло в голові його, і він почув, що

якийсь промінь закрив його серце, осяяв пітьму, що оповила долину, розвіяв густий туман... Так, се його Домна піклується про його, сирота, наймичка, що служить разом з ним у дворі; його любя Домна, що незабаром стане його вірною дружиною. Бідна дівчина! Скільки вона горя прийняла від тих самих панів, на котрих робить! Скільки наруги! І чому вона мусить так тяжко працювати на шматок хліба, той гіркий та солоний шматок, коли панночка, дочка дідича, живе в розкоші, нічого не роблячи? Чому вона родилась бідною мужичкою, чом не панночкою? Чого в них така неоднакова доля?..

Семен стривожився. Він помітив, що з ним починає діятись те, чого він так боявся. «Дурні думки», як він називав їх, «дурні питання», на які він не вмів дати відповіді, починають мучити його, заколочувати спокій, гнобити серце й мозок.

— Хай йому цур! — сплюнув Семен і рішивсь відкараскатись від дурних думок. Він глянув на зоране поле і сливе силоміць напружив свої думи на щоденну роботу. «Скільки-то ще доведеться виорать панського лану? Чи встигемо за два дні?.. Де там, де там! Ще того поля — безмір! І скільки ж то ланів, скільки тої землі в одного чоловіка? Чому се так, що пан має необмежені ґрунта, а мені не дав Бог і клаптика землі?» — непомітно для себе звернув Семен на тую ж стежку. «От тепер, — марив Семен, — пан сидить десь біля стола в гарній теплій хаті, а Домна подає на стіл вечерю, гарячі, смачні страви, а я, напрацювавшись за цілий день на полі, натовившись, що й ногами не здвигну, мушу, мов пес той, мерзнути на мокрій землі? Де ж правда?.. Боже! — схаменувся Семен. — Чого мене такі думки морочать? Адже розумні письменні люди (хоч би й брат мій Роман — нащо письменний, навіть за писаря в селі служить) кажуть, що так воно мусить бути, що інакше не буде... А пани? Адже вони дивляться у письмо, знають, що гріх, як на світі треба жити по правді, не те, що я — темний — дивлюсь і не бачу, мов той заєць, що лежить, витріщивши очі, а нічого не бачить... Тільки... тільки... Чого ж се Бог сотворив одного чоловіка, а не двох: пана й мужика? Чого се так? Чого?..»

Семен лежав горілиць, звертаючись з своїми питаннями до неба, а воно, холодне та темне, байдужно блимало зірочками у відповідь на ті гарячі питання бідного наймита.

І враз ізгадалися Семенові його літа дитячі. Ясно, виразно, мов перед очима, встала в його пам'яті одна подія, що розбуркала в десятилітньому хлопцеві мозок, вкинула в серце зерно нових, не діточих бажань.

Се було літом, саме в жнива. Семен пас худобу. Воли та телята розбрелися по толоці, а він, лежачи в холодку під полукипками, вигравав на сопілці якусь сумовиту думку. Думка обірвалась на тихому жалібному тоні, сопілка вислизнула з рук, і Семен заплющив очі, заколисаний тою чудовою тишею, що буває виповнена усякими згуками: і дзвінкою піснею жайворонка, і дзижчанням польових мух, і тихим мелодійним шелестінням стиглого жита, підрізано-го серпами.

Враз за полукипками, в житі, почулась розмова. Семен розплющив очі, підвівся і насторожив вуха.

— Нема там, доню, хоч шматочка хліба? — виразно почувся старечий голос.

— Нема, мамо... Таже вчора поїли... — розтявся дзвінкий, але сумний-пресумний голос.

Затихло.

— Ні, я так не можу... сили не стає... Скільки ж то день морилися голодом... а сьогодні й рісочки в роті не було, аж мене коло серця пече, аж мені млосно... А тут жни... Господи! Чи тому Богові хліба шматка жалко для нас, бідних, чи що?.. От життя!.. І... де... та смерть... моя... заподіялася?.. — Чутно стало голосне хлипання, чутно було біль, муки голоду в тому плачу...

— Цить, доню, цить... не сварися з Богом... перетерпімо...

Семена зняла цікавість, і разом якийсь острах обгорнув його. Він потихеньку обійшов полукипок, наблизився до жита і заглянув, що робиться на ниві. Картина, яку він побачив, дуже вразила його. На стерні, під полукипком, сиділи дві жінки. Молодиця, з блідим, змарнілим обличчям, з нервовим поспіхом витирала рукавом свої заплакані очі; стара сиділа непорушно, схиливши побіденну голову, і рясні сльози зрошали її старечий вид.

Семен почув, що його стиснуло щось коло серця. Він ніколи не бачив, щоб дорослі плакали з голоду, і якось зразу, дитячим чутливим серцем збагнув весь трагізм сцени. Рука його мимохіть опустилась на торбинку з хлібом, що висіла через плече. Та торбинка заважала йому, він

се якось зразу почув. Йому стало прикро, навіть соромно мати хліб... Скvapно, хапаючись, скинув він торбинку з хлібом і, весь червоний, засоромлений, наближавсь до жінок.

— Тітко!.. не плачте, тітко... ось хліб.

Семенові здалося, що то хтось другий проказав тії слова, — таким чудним, не своїм голосом були вони сказані.

Молодиця здивовано глянула на Семена червоними від сліз очима і нічого не відповіла. Стара ще дужче заплакала. Семен стояв ні в сих ні в тих, тримаючи в руках торбинку, не знаючи, чи залишитися тут, чи тікати... Кров прилинула йому до голови, в ушах зашуміло... Семен впустив на землю торбинку, а сам метнувся назад... Він біг стернею, наче тікав від кого, і чув, що йому чогось соромно, що в серці здійсмається злість, а проти кого злість — він і сам не знав. Йому хотілось зігнати ту злість на чім-небудь, і він пожбурнув ціпком у корову, що паслась на межі.

— А-а, ти, бісова худоба, бодай тебе вовки із'їли!.. А куди?..

Ціпок засвистів у повітрі, корова стрибнула і побігла далі, а Семен й не бачив сього: він прожогом вбіг на межу поміж жита і причаївся у високому житі. Спершу він тільки чув, як калатало його серце, а далі, трохи заспокоївшись, почав пригадувати собі сцену, що перед хвилиною бачив. Надаремне дитячий мозок працював над питанням: чого се одні мають що їсти, а другі плачуть з голоду? Відповіді не було ніякої. Незабаром думи перейшли в мрії...

«От якби я був паном, — марив Семен, — я б мав багато-багато грошей, хліба, усього... Я б конче дізнавався, хто голодує, та давав би йому хліба, страви, одежі, щоб не було в селі голодних та бідних... Та хіба то так важко паном зробитись? Треба тільки таку книжку вивчити. От Романко наш вчить тую книжку, каже, що хоче паном бути. «Їздитиму, — каже, — в такій хатині на колесах, з здоровими шибками, як часом наш пан їздить!..» Он він який, Романко наш!.. Невідмінно вчитимусь. Попрохаю Романка, він мені прокаже...»

І так притьмом забাগлося Семенові вчитися, що бідний хлопець не міг дочекати, аж сонечко закотиться за обрій, і погнав товар з поля раніше, ніж звичайно.

Романко зареготавсь зразу, почувши бажання Семенове вчитись, але, трохи подумавши, згодився.

— А що мені даси за науку? — поспитав він брата.

— Та що ж тобі дати?

— Сопілку даси?

— Дам! — рішив Семен, хоч йому дуже жаль було сопілки.

— А пліті на бриль даси? Ти ж собі налагодив!..

— Дам! — згодивсь Семен і на се.

Романко налапав на полиці стару, заяложену граматку, і хлопці подались у стодолу. Почалось вчиття. Поважно, з острахом, наче до першої сповіді, приступивсь Семен до граматки і силкувався таким самим, як в Романка, голосом проказувати за ним: аз, буки, віди... Вчиття скінчилось, але в голові Семеновій усе лунали чудні слова, яких він не розумів. Навіть уночі приснились йому ті карлючки, хрестики, бублики, що прозиваються літерами, і Семен краще вивчив їх уві сні, ніж увіч. На другий день Семен знав цілу азбуку. Почались склади. Бра, вра, мра пішло трудніше. Семен ніяк не міг скласти до купи літер, а дванадцятилітнього вчителя брала нетерплячка — і він скуб учня за чуприну, крутив вухо. Семен усе терпів та все перекручував, намагаючись скласти як треба. «Осе, — думав він, наморившись по лекції, — поки станеш паном — треба балакати по-пташиному. Кра-кра! — згадав він склади. — Се зовсім, як ворона. Або: ку-ку! — наче зозуля кує». Йому навіть почулось, що над головою заскреготала сорока: че-че-че!.. зацвірінькав горобець: цвірінь! цвірінь!.. «Невже й це було нині в книжці?.. Ні, не було, се, мабуть, завтра буде...» — думав сонний хлопець, засипаючи на лаві.

Вчиття посувалося поволі, а все ж посувалося. Однак, неважаючи на те, що Семен поборов перші труднації синтезу і міг вже абияк читати друковане, в йому, непомітно для його самого, зростала нехить до вчиття, до книжки. Семен не розумів того, що стояло в книжці, а Романко чи не тямив сам, чи не хотів розповісти до ладу, лиш за кожним разом з презирством здвигав плечима, лаявся «мудьом солоним» та «нерозчовпою», а то й цілком покидав лекцію. Далі Семен не раз помічав, як дівчата та парубки глузують з тих, що, повернувши з москалів, намагаються балакати «по-панськи», і як він не раз й сам реготавсь, почувши яке кумедне нерідне слово. Йому часом чудно було слуха-

ти, як Романко хвалився хлопцям своєю панською мовою та плескав таке, що й купи не держиться. І Семен соромився вихопитись з яким «панським» словом, бо йому здавалось, що воно ще поганіше бринітиме, ніж з уст Романкових.

Романко ходив до школи, приносив якісь книжки від вчителя та часто-густо голосно марив про те, що то буде, як він вивчиться та зробиться великим паном. А буде от що. Насамперед поставить він собі «двір», такий високий, як дзвіниця, або й вищий, а сам сидітиме в кімнаті на стільчику та дивитиметься крізь вікно, як «мужики», проходячи повз двір, здійматимуть шапку та кланятимуться панові... і то здалеку, бо він не звелить слугам пускати їх у двір, щоб йому й не тхнуло в горницях «мудьом солоним». Потому купить дві пари баских коней та візок з шибками, поїде в містечко й закупить в жида крамницю з усяким добром... Ні, краще він одурить жида, скаже йому: «Прийди завтра за грішми», а як жид прийде, то зацькує його собаками і грошей не дасть... А щоб грошей не меншало, то він візьме мужиків «у шори». Що то таке — «взяти мужиків у шори» — Романко й сам не знав. Він чув сей вираз від батька, колишнього економа панського, і чванився ним, мов добром яким.

Семенові непоганим видалось мати «двір» високий, мов дзвіницю, та їздити впротяж баскими кіньми, але він плекав інші мрії в дитячому серці і якось несміливо звірився Романкові, що хоче бути багатим паном, аби допомагати бідних.

Романко зареготавсь спершу, потому вилаяв його «мудьом» і відтяв впевнено, що таких дурних панів немає й не може бути... Семен мав брата за дуже розумного і хоча не поняв йому цілком віри, однак надія на панство трохи поблідла, а охота до вчиття й геть-то зменшилась. Оден випадок поклав кінець вчиттю.

Семен дуже любив свою неньку — стару Наумиху, як її прозивали на селі. Він знав, що не хто, як мати, заступиться за його перед батьком, що вона справедлива й ніколи не гримне на безвинного, хоч ніколи й не подарує вини. Не та, як батько, якого Семен не любив, а боявся: батько все тягне за Романком — своїм пестунчиком. Тому-то Семен звик більш вірити неньці, ніж батькові, більш шанувати її, ніж батька.

Наумиху звано старосвітською жінкою. І справді, вона була тяжким ворогом того, хто калічив рідну мову, ламав прадідівські звичаї або пнувся в пани, намагаючись стати вищим за селянина. Наумиха всіх таких називала «адеськими шарлатанами» і грізно махала рукою, проклинаючи зрадників старосвітщини. Боліло в неї серце дивитись, як її Романко ходить до школи, чути, як він гордує рідною мовою, відбивається від хліборобства, — і стара не раз сварилася з чоловіком, що рішив довести діло до краю — вивести сина «в люди», себто в писарі при волості або в прикажчики при економії.

Бачила Наумиха, що нічого не зробить з чоловіком, і заприсяглась не попустити хоч Семена до загуби, не дати його на поталу чудним батьковим забаганкам. Досі Наумиха не знала, що Семен вчиться грамоти, бо хлопці, щоб не заважати в хаті, вчилися або в клуні, або в садку чи деінде. Але одного разу надворі було холодно, і вони розташувалися з книжками в хаті. Наумиха аж скипіла, дочувши, як її Семенко слезував з навісної книжки.

— А се що? — скрикнула вона на всю хату, аж хлопці жажнулись з несподіванки. — А се що за вигадки? Ще я не діждалася, щоб ти, запанівши, гордував матір'ю мужичкою?! Так ти ж не діждеш, сякий-не-такий сину!.. — І Наумиха, як оком мигнути, вхопила граматку та вкинула її у піч. Нещасна граматка почорніла, задимилась, а далі спалахнула ясным полум'ям, аж в хаті стало видніше.

Хлопці перелякано дивились то на палаючу книжку, то на грізну постать сердитої матері й не знали, що їм чинити. А Наумиха хвилювалась.

Все той старий виробляє... З глузду з'їхав на старість, чи який хрін... Бач, яке вигдав: дітей вчити, в пани виводити!.. Ще вона мало натерпілася від тих панів, ще вони мало залляли їй сала за шкуру за часів панщизняних?! А тепер щоб власні діти її зростали на сльози людські?.. Та зроду звіку сього не буде!..

Довго ще гримала Наумиха на чоловіка та совала горщики в піч так енергічно, що не раз борщ, хлюпнувши на вогонь, бухав та сичав, мов гадина, гніваючись на незручність господинину.

А по голові Семеновій шибали думки: «Невже пани такі погані, як оце про них усі кажуть — і мати, і Романко? Невже я мусив би відцуратись рідної неньки, ставши паном,

через те, що вона мужичка?.. Та Бог з ними, з тими панамі! Бог з ним, з тим панством та з книжками! Не хочу вчитися. Однак настирилось мені те вчиття...»

І Семен зважився залишити назавжди книжку, хоч чув, що він наче загубив щось, що в його чогось не стало.

А Наумиху жаль взяв, що нагримала на свого пестунчика; вона покликала увечері Семена, приголубила його та довго потішала, оповідаючи чудову казку про «Правду та кривду», аж поки Семен не поснув у неї на колінах, забувши уві сні свої турботи дитячі...

Настала осінь. Почали загадувати до школи. Наум гадав віддати Семена, але Наумиха стала руба і затялась, що не пустить. Наум не дуже налягав, вдовольняючись одним Романком, проте покликав Семена, щоб від самого дізнатись, чи має він охоту до вчиття.

— Ну, сину, як маєш охоту, то я тебе в школу віддам.

Семен мовчав, спустивши очі додолу, а далі наважився:

— Ні, не хочу...

— Чому ж ти не хочеш?

— Так, не хочу...

— О, це ще... ціпов'яз! Родивсь мудьом — мудьом і вмреш! — сказав Наум, махнувши рукою.

З того часу й прозвали Семена ціпов'язом.

А Наум хвалився людям:

— Двох синів маю, та... з одного дерева і хрест і лопата, мовляли ви... Цей, Романко, в мене хитрий, хоч кого обдурить!.. І грамоту добре знає, письменний... От — малий ще, а куди хочете «прошеніє» напише... Є його тих прошеній і в волості, і в мирового, і де хочете... Одно аж у «Крестьянское присутствіє» подав! І прийняли! Аякже!.. Я ще виведу його в люди, як дасть Бог прожити... Ну, а молодший, Семен — той отак: за плугом ходити, сіно косити, ціпом махати... Сказано — ціпов'яз!

Росли брати, зростали, та не були друзями, Семен це добре пам'ятав. Неоднакову вдачу мали. Ширий та шедрий Семен ніяк не міг погодитися з лукавим та заздрим на чуже добро Романком. Чого б не попрохав, про що б не поспитав Семен у старшого брата — на все одна відповідь: «А що даси?» Не раз лучалося, що Романко обдурював Семена, звичайно, в дрібничках. Видурить що в його, та ще й регоче, коли той обурюється на брата за хитрощі.

Все це відпихало Семена від брата, і він жив самотньо, не маючи й межі хлопцями приятелів. Сопілка та думи були йому приятелі й побратими. А думи носились по його голові одна за другою, як хмари по небі, коли їх жене вільний вітер. «Чому?», «Навіщо?», «Чого?» не давали йому супокою, і лиш одна буйна фантазія хлопця давала дивоглядні часом відповіді на ті питання... Романка віддали в економію за писарчука, і він дуже чванився новим прозвищем та новою жилеткою, яку батько вперше справив йому. Семен лишився на господарстві помагати батькові.

Збігло кілька років. Семен починав уже двадцятий рік, коли старий помер, лишивши ґрунт — шість шнурів — синам. Романа теж проженено тоді з економії, де він був за прикажчика; він одружився, взяв половину батьківщини — три шнури поля — та поставив собі хату край села, де саме починалась його нива. Других три шнури взяла Наумиха.

Семен мусив йти у найми, бо на батьківщині нічого було робити.

Найми! Він знав, що то найми... «Босий дохід, а голодна харч; зрання води, в полудне пити, а ввечері бити», — як каже жартівлива приказка. Та багато сумної правди в тих жартах.

Одно тільки скрашало його життя невеселе: надія на краще, що жевріла в його серці. За чотири роки служби в економії склав він сто п'ятдесят карбованців; на ці гроші купить він собі ґрунт, що за три сотні продає пан Янковський таки в їх селі (катеринку, може, позичить Роман, а п'ятдесят пан почекає), одружиться з Домною і якимось, дасть Бог милосердний, стане на ноги!.. Ця думка так підбадьорила Семена, що він зірвався на рівні ноги й прокинувся з задуми.

Навкруги чорніло зоране поле, а згори, від повного місяця, лилось блакитне холодне сяйво, обгортало мокру землю, переливалось на змочених рососою плугах, блищало по лемешах та мокрих рогах волів, що, лежачи оддалік, тихо румигали. Тільки яри та провалля, повні п'їтьми, туману й холоду, грізно чорніли геть навкруги, бо місяць, мабуть, жахався послати свої паруси в ці таємничі закутки...

Семен помолився до неба, загорнувся у свиту і заснув твердим сном натрудженого робітника.

Першої неділі після цього відпрохався Семен у пана на часинку до брата. Він застав у Романа гостей: старосту та дяка, що любо бесідували за чаркою. Відколи поставлено Романа сільським писарем, він ще більше почав цуратись мужицької компанії, а водився з дяком, фершалом та прикажчиками з економії. Скоро гості вийшли, Роман обернувся до Семена, поглядаючи на нього хитрими очима. Ці очі та погордлива рисочка коло уст якось прикро вражали, псували доволі гарне, чепурне Романове обличчя з русявим волоссям на голові, підстриженим під польку.

— Що там, оборались?.. — байдужно обізвався Роман до Семена.

— Та ні ще... ще буде на деякий час... А я оце до тебе, Романе, за порадою...

— А що там таке? — скинув догори бровами Роман.

— Та то бачиш... склав я собі на службі трохи грошенят... маю сто і п'ятдесят... Не вікувати ж мені, думаю собі, у наймах, треба б уже хоч клаптик свого поля мати... А тут лучається купити; панок отой, Янковський, продає три морги, тих...

— Що суміжні з моїм полем? — скрикнув Роман.

— Еге!..

Роман вже не слухав. Як! Цих три морги родючої землі, що наче зумисне притулені до його ниви, мають бути не його власністю, хоч він, складаючи гроші на цю землю, два роки плекав у серці надію купити її?.. І хто ж? Отой ціпов'яз має видерти в нього з-під носа ту землю?.. Ніколи! Краще він собі зуба вирве, ніж попустить кому іншому купити її!

Думи колесом закрутилися в голові Романовій; він почув, що ним починає тіпати пропасниця.

— Ну, та що? — нервово скрикнув Роман, обертаючись до брата.

— А я, бач, й прийшов попрохати, чи не позичив би ти мені катеринку?.. Я тобі дурно не схочу... П'ятдесят пан обіцяв почекати: на рік, може, спроможуся віддати...

— Не дам!.. не маю!.. Чи я тобі жид, чи я тобі банок який, що йдеш до мене по гроші? — кричав роздратований Роман, а усякі думки так і літали по його голові, попереджаючи слова.

— Та чого кричиш?.. Схаменись, чоловіче!.. Не даси, то й обійдеться без свяченого на Різдво!.. Жиди позичать!..

— Найкраще... йди до жидів, йди... най позичають!..

Семен лихий та збентежений вийшов з хати.

А Роман гукнув на жінку, щоб виймала з бодні гроші... Та всі, які єсть!.. Катеринка... десятка... друга... третя... сто тридцять! Мало!.. А проте — треба щось радити! Роман мало що не прожогом кинувся до пана Янковського. Так чи інак, а земля мусить бути його власністю!

За кілька хвилин Роман опинився у пана Янковського. Але там стріла його несподіванка. Панок затявся, що не продасть землі нікому, окрім Семена, бо Семен умовився та дав задаток, а пани Янковські не звикли ламати слова. Надаремне Роман давав більшу ціну, надаремне упевняв пана, що Семен не має грошей, що він крутий і т. ін. Пан не похитнувся. Роман, лютий та скажений, проклинаючи брата, вибіг від пана Янковського і не помітив, як самі ноги занесли його на ниву, що, мов здорового зуба, виривав її в нього Семен.

«От і купив, от тобі й нива! — думав Роман, ходячи вздовж та поперек поля. — І як це могла лучитися мені така пригода?! Мені, що вміє кожного обдурити, кожного підвести... І це я з моїм розумом ловив гави, коли таке, що не вміє штирьох докупити скласти — ціпов'яз, — з зубів видер мені ниву!..»

І раптом уявляється йому, що Семен оре на цій ниві; його плуг блискучим лемешем ріже поле скибу за скибою. «Ні, він не землю крає, він серце моє крає», — думає Роман. І йому одну мить здається, що він почув би тоді в руках таку міць, що одною рукою вхопив би і плуг, і коней, і Семена та шпурнув би ними далеко-далеко, геть за чужі різи!.. А то перед очима його стає друга картина. Його нива й панська — то одна Романова нива; а на тій ниві росте-зростає, як рута зелена, буйна пшениця і хвилюється на вітрі молодим колосом по розлогому полю... А серце в Романа росте угору від надії, а в кишені немов брящать уже грошики любі... «Ні, не моя нива! не моя! а того... бодай йому все зле та лихе!.. Хай купує, хай купує!.. — скаженіє Роман. — Хай!.. і гроші дам!.. аякже, дам!..» А тим часом по голові снуються якісь думи, що то збирають на чолі зморшки, то розгортають їх... «Хай купує!..»

Роман ходить по полю і не знає, чи то ноги носять його, чи думки, що літають по голові, своїми крильцями допомагають йому. Врешті, він стає, рішуче б'є себе по кишені і каже, якимось непевно осміхаючись: «Дам!..»

Роман зараз-таки побіг до Наумихи. Він застав ще Семена. Наумиха поралась біля печі, готуючи вечерю.

Роман трохи заспокоївся вже і хитрими очима поглядав то на матір, то на брата. Видко було, що він має якусь думку, якої не хоче виявити. Семен та Наумиха здивувались трохи, вздрівши Романа по такій гострій відповіді братові. Але Роман казав, що він поміркувався, порадився з жінкою і оце прийшов дізнатися, чи справді Семен купує землю, а якщо купує, то скільки потребує грошей. Семен зрадив та прохав брата сідати, але Наумиха чогось була лиха і совала бідними горщиками так, що вони аж сичали.

Роман побавився довгим срібним ланцюжком від годинника, поліз у кишеню і витяг звідти шкіряний пулярес.

— Гроші єсть, — сказав він, зараз же ховаючи пулярес, — та от лихо, що з кишені вони горобцем випурхнуть, а назад їх й волом не зотягнеш!.. Тепер так: зроби кому вигоду, а собі клопіт... Тепер, якщо потрібні тобі гроші, побігаєш не день, не два, висолопивши язика, заким позичиш у жидів... А процент дай, та ще такий процент, що аж пальці знати, що аж в голові засвербить від того процента... Я... чому? Я для брата рідного й пучки, мовляли ви, врізав би... Я гроші дам, та не дурно, бо й мене шкода... Тепер такий світ, що й на волосинку нема дурниці... Тепер комерція!..

— Світ такий! — сердито обізвалась Наумиха від печі. — Світ усе однаковий, то йно люди такі настали... Що брат, що жид — одна ціна!..

— Цитьте, мамо!.. Він таки правду каже, що без процента ніде не позичиш. Краще ж мені йому заплатити, ніж жидові... Та, може, він й спустить мені дещо. Кажи, Романе, по-божому, що візьмеш на рік від сотні? — обернувся Семен до брата.

— А що тобі казати?.. Тепер усе дешеве, тільки гроші дорогі. Так, як для тебе, візьму за сто — сто двадцять...

— А я ж не казала?! — сердито буркнула Наумиха, сунувши горщиком в піч.

Семен чухав потилицю. Багато! Сильно багато! А він же гадав собі, що брат не заправить такого жидівського процента...

— Про мене, позичайте гроші в жида, я не бороню! Може, жид й дурно позичить!

Роман підвівся з лави і зробив такий рух, наче він глибше запахнув гроші в кишеню. Хіба він набивається з грішми?.. Не хотять — і не треба! Баба з воза — коням легше... Ого! Гроші такий крам, що куди не поткнись, скрізь до їх ласих повно! А то й полежати можуть: ні їсти, ні пити не просять... Ет, хотілося зробити вигоду братові, за спасибі більш, як кажуть... А тут — на тобі: процент великий!.. Глядіть меншого!..

Роман налапав шапку і наважився тікати. Семен жахнувся: ще справді брат розгнівається та не позичить грошей, а в жидів і за такий процент не знайдеш! Він кинувся до брата.

— Та годі ж бо, годі! Навіщо гніватися? — укоськував він Романа. — Я йно казав: коби менше; а як не можна, най буде, як хочеш! Куди там мені по жидах бігати!..

Роман втихомирився.

— Я йно для тебе, Семене, це роблю, бажаючи тобі пожитку з того ґрунту, що купуєш, — казав Роман, дивлячись вбік хитрими очима, в котрих мигнула якась потаємна думка. — Я другому зроду-віку не позичив би!..

Закликали свідків, принесли могорич; коло столу знялась бесіда. Тільки стара Наумиха стояла невесела біля печі, не обзиваючись й словом. Чогось їй було сумно, чогось було журно. Наче віщувало серце якесь лихо несподіване.

«Справді світ інший настає, — думала стара, — бо брат з брата дурнісенько гроші цупить, не соромлячись ні людей, ні Бога. Коли б ще Семен не зашморгнувся тою позичкою, як налігачем за шию... Щось мені тая катеринка, як жарина, пучки пече, — думала вона, загортаючи в хустину гроші, що дав Семен до сховку. — Не моя це дитина, не моя! — казала стара собі, стежачи очима за Романом, що, непевно осміхаючись, виходив у двері. — Не йму я йому віри, не правдою він дише».

А Роман йшов і розважав щось; думки снувалися по його голові, як човник поміж основою. Він ставав на дорозі, щось мимрив під носом, щось міркував... «А земля таки мусить бути моєю!» — закінчив він рішуче і пішов далі.

Семен радий був, що все скінчилось до ладу. За два тижні він одружився з Домною, кинув службу в економії

і, оселившись в батьковій хаті вкупі з Наумихою, не раз з вдячністю згадував Романа, що не тільки допоміг купити ґрунт, але й на весілля позичив тридцять карбованців.

* * *

В хаті тепло: від печі йде дух, розходиться по всіх закутках. Каганець, потріскуючи, мляво блимає на припічку, нерівно осяває хату. Гарно та мило в такому напівсвітлі, примостившись ближче до печі, вести любу розмову довгим зимовим вечором. Згадки самі зринають в пам'яті, слова самі іллються. Отож і Наумиха з невісткою, сидячи за кушеткою, звіялися одна одній з свого колишнього... Чорний кіт солодко спав на припічку біля каганця: йому було байдуже, що холодна зима зазірала крізь вікна білим морозом. Тиша та спокій гостювали в хаті.

І чому той спокій, тиша тая не увіллються в серце Семенове? Чому те серце не хоче вдовольнитись своїм близьким щастям, чого воно скоріше б'ється від одної мрії про щастя других, чужих людей, щастя, що, може, й не доведеться Семенові побачити його?.. А хіба він знає, чого се так?!

На якийсь час після того, як він одружився з Домною, «дурні думки», що ще змалечку мучили його, почезли. Заколисаний родинним щастям з любою дружиною, Семен забув на свої колишні турботи. Та от тепер, Бог зна звідки, знов з'явилися ті думки, обсіли його, намагались відповіди.

«Мені ще добре, — думав Семен, сидячи на лаві в кутку, — мені ще добре: маю хату, маю поле, та й небагато на нас двоє треба... А скільки ж то, Боже мій, бачив я таких, що в них іно скибочка того поля, а сім'я велика... А що мені до того?.. Що мені чужа біда?.. Як-то що? То йно тому котові, що лежить на припічку, до всього байдуже... А я людина... І дивні ті люди: бідує, горює, гине з голоду, а нічого не радить собі, не запобігає лихові... А що ж робити? Як робити?.. Та хіба ж я знаю? Е, коби-то я знав, я б, здається, на видиму смерть пішов, я б, здається, видер, вигриз би ту землю, бо без землі лихо людям на землі, сумно жити-скніти, сумно бідувати без надії на краще!.. А мені що? Аби мені добре, а там — про мене!.. Це знов обсіли мене дурні думки... І що мені робити з ними, навіщо вони мені?..»

Семен узяв шапку і вийшов надвір, бажаючи розвіяти свої думи десь поза цю душною хатою.

Пожадливо, повними грудьми втягаючи в себе морозне повітря, подався Семен дорогою ген за село. Твердий сніг рипить під ногами в Семена, легко дихати йому на цьому холодному роздоллі. Ось поминув він останню хату, ось розкинулось, аж до самого небосхилу розляглося засипане снігом поле і спить під поблискуючою тисячами іскорок одежею, чекаючи, поки не збудить його весна... Широке, розлоге поле, та не людське воно, а панське. Люди не мають ланів, у них усе різи. Нащо одному такого поля? Хіба для розкошів, бо цього поля стало б на сто чоловіка... Оден розкошує, другий сльози ковтає... Де ж та правда в світі Божому?.. Течія думок Семенових знов попливла в той бік, куди звичайно зверталась, скоро він починав думати про поле. «Чи я божевільний? — спинивсь урешті Семен. — Тьфу, відкаснись, сатано! На що не гляну, про що не помислю — усе звезу на одно... Коли б уже та весна швидше приходила, може б, за працею не лізла в голову всяка нісенітниця!» — казав Семен, повертаючись до дому.

Весна не забарилась. Пригріло сонечко, обсохла земля, потягло орача в поле. Подався і Семен з плугом на ниву. Побіч з ним, на своїй різі, орав Роман. Семенові було гарно. Чорна рілля рівно клалась скиба за скибою з-під нового плуга, молоді волики тягли щиро, не лінуючись. Семен обчищав істиком леміш та, щиро налягаючи, йшов за плугом. Він упивався весняним повітрям і тими пахощами чорної вогкої землі, що були йому найкращими над усі пахощі. Він любив землю, як пташка повітря, риба — воду. Та й що варт селянин без землі? Усе одно, що пташка без повітря, риба без води. А землі з кожним роком усе меншає та меншає. Не те, щоб менше ставало її на світі, а ділять її межі собою мало не на грядки, бо на світі дедалі стає людніше... І що воно буде, як люди отак пошматують землю, з чого вони хліб їстимуть тоді? Погана справа. Треба землі і то конче треба. Де ж її узяти?.. А ці розлоги, що розкинулись ген-ген горами та долинами, скільки оком захопиш!.. Адже то панське!.. Хіба що? Хіба та земля, де орю я, Роман, усі люди, не була колись панською? Була панська, а тепер людська. Знайшовся такий, що дав волю, дав і землю... Та як же так? Прийти — віддай землю, що маєш, бо мені мало!

Так не можна, не по правді. А це по правді, що оден має такого землі, що й за день не об'їдеш, а другий — на яму лиш на кладовищі?.. Дурно не треба, можна на виплат, як і ту землю, що тепер маємо... Хай панам гроші, а нам земля. Земля для того, хто коло неї ходить... І це можна зробити!.. Можна!..

Семен упрів від цих думок. Він обтер мокре чоло рукавом свитки і глянув на небо, де ключем пролетіли журавлі, курлюкаючи в блакитній високості.

— Гей, соб, сивий, соб, моругий! соб! — підбадьорив він воликів, налягаючи щиро на пуга.

«Це можна зробити... Громада — великий чоловік... великий, та мов той Іван, що великий, а дурний... Чому досі нічого не роблять, чом не піклуються про дітей власних?.. А що ж зможе мужик? Куди його пустять?.. Та що! Хоч я й мужик, хоча я й неписьменний, темний, а пішов би Бог зна куди, до самої столиці, впав би навколішки й сказав би: царю мій ясний! так і сяк, поля в нас обмаль, випасу нема, без лісу бідуємо... Якщо не хочеш, щоб ми погинули, дай нам землі... Ми не хочемо нічиєї кривди, ми не хочемо дурно, виплатимо що до копійки... Рятуй, бо гинемо... А там — най хоч голову мені стинають! Послужив би я громаді, коли ніхто не хоче! Дурний, дурний, що се я вигадав?.. Тьфу!..»

— Гей! соб, сиві, соб, бодай ви скрутилися!.. Тпру!

Семен дійшов до обніжка. Він витяг пуга і перекинув його набік.

— Х-ху!.. — сказав Семен, здіймаючи шапку та витираючи впрілого лоба. Його гірше змордували «дурні думки», ніж орання. Весь мокрий, тремтячий та лихий на себе, сів він на обніжок, думаючи в одно:

«Боже, який я дурний та чудний собі вдався!..»

А навкруги його гарно, як бува напровесні в полі. Сонце грає промінням, весняний легіт жене по небесній блакиті, як пух, легенькі білі хмаринки, в повітрі бринять мухи, цвірінькають горобці, пахне свіжою ріллею, травицею, фіалками, пахне весною! Серце розкриває обійми і тим розлогим нивам, що, порвавши кайдани, збудились до нового життя, і тим дітям повітря — вільним птахам, що з далеких країв прилетіли до нас у гості, і тому кущикові фіалок, що, захистившись межі травицею, тихо процвітає, віддаючи свої пахоші чудовим пахошам весни!..

А тим часом Роман, орючи свою нивку, скося поглядає на брата лихим оком. Йому теж щось муляє серце. Муляє йому серце ота нивка ціпов'яза. Гарна нивка, та чужа. Його ображає згадка про те, що молодший брат, котрого він не мав і за боже пошиття, знищив усі його заміри, два роки плекані в серці, як найкращі мрії!.. І хто ж кого підвів? Семен — його, розумного, хитрого, досвідченого!.. Та дарма, дарма!.. На віку, як на довгій ниві, усього буває... Буває, наприклад, і так, що хтось позичить кому гроші, а той не має заплатити чим на реченець, от і продають землю... І та земля переходить таким робом до того, хто позичав... Буває й так... Тепер такий світ: дурний впустив з рук — розумний підняв; дурний дає — розумний бере... Тепер тільки розумний та хитрий здолає жити, а дурні мусять геть до крихти вигинути... І чому б, наприклад, тому Семенові не послужити ще який рік в економії, чого замолоду пхатися в хазяї?.. А!! Гірко дивитися на ту ниву, що оре Семен; так вона прийшлася до його, Романової ниви, так пристала, наче столяр припасував... Та нічого, можна почекаати: дурний впустить, розумний підійме...

Загегали дикі гуси, простуючи кудись високо під необмежним небом, заспівав над нивою жайворонок, зашумів вітер, пробігаючи синім лісом, а Романові в усіх тих весняних згуках причулось одно: «дурний впустить, розумний підійме...»

Семен ходив сумний, замислений. Наумиха помітила це; Домна падала коло чоловіка, розпитувалась:

— Що тобі, Семене? Чого сумуєш? Не тайся з лихом перед мною!

— Нічого мені... Голова трохи болить...

Домна була певна, що Семена наврочено, а Семен міркував, як би йому звіритись громаді з своїх думок, як би підбити громаду, щоб вона щось робила, не чекала, згорнувши руки, лихої години...

Незабаром мала зібратись рада. Семен, насилу дочекавшись того дня, подався на майдан, де вже купчилися громадяни. Дідугани з довгими сивими бородами, заклавши руки на ціпки, сидять на призьбі під розправою і щось гомонять. Молодші стоять купками, розмовляють, кричать, вимахують руками. Он якийсь добродій, підживляючи свою мову енергічними рухами, то пересовує високу шапку з лі-

вого вуха на праве, то насовує її аж на очі, то знов відкидає назад, на потилицю, так що шапка ледве-ледве тримається на маківці й не падає на землю. Очевидячки, та шапка в повній згоді зо всіма почуттями його рухливої вдачі і, мов вражливий барометр, показує всі сутіні добродієвого настрою... Ось і староста, почепивши на груди медаль, сперся на довгу карлючку і киває головою до Романа, сільського писаря.

Семен зразу не може зважитись зняти бесіду про те, що його так кортить виявити, але, дослухавшись, як хтось жаліється, що нема куди товар вигнати, бо немає пасовиська, кидає в громаду:

— Кажете: «нема пасовиська», і не будете його мати!

Дехто звертається до його. Ну, звісно, з пальця його не виколупаєш!

— І поля не матимете!..

— Оце вигидав! Хіба його хто відбирав? І так того поля мало...

— Мало! А тоді буде більше, як поділите межі діти на грядочки? Тоді ж що буде?.. А гроші тягни з себе, мов жили: подать дай, мирське дай, сюди дай, туди дай, а поля в іншого скибка, а в іншого й нічого, випасу нема, ліс дорогий!.. Тоді хоч лягай та вмирай і «пробі» не кричи!

— Це таки правда!.. Це таки так!.. — зашуміла громада, мов злива. — Ой, потерпає шкура, як подумаєш собі, до чого воно йдеться... Вже й тепер сутужно, вже й нині трудно, як з каміння...

— Грунт можна роздобути!.. Були ми панські — тепер вільні... Дали нам волю, дали й землю... Мало тепер землі — дадуть ще! — говорив Семен, запалючись.

— Ой, коби-то дав Господь милосердний, коби-то дав!.. А таки чутно між людьми, що будуть відбирати панські ґрунти та давати людям... Коби-то!

— Еге, «коби-то»! Казати «коби-то» не трудно... Тут треба щось робити, а не теревені-вені правити... Тут треба подати «прошеніє», та до самого царя! Так і так, написати, обідно нам, кривда, пропадаємо, землі нам треба й дітям нашим!.. Та щоб до того «прошенія» всі поприкладали руку, геть усі, ціла громада, бо громада — великий чоловік, сила... Або ще краще: вибрати з громади чоловіка або двох, хай йдуть аж у столицю, до самого царя, хай розкажуть йому всю нашу біду, всі наші потреби...

Люди, потовпились до Семена, оточили його. Зробилось сум'яття. Одні кричали, поривались щось говорити, другі зачитькували: цитьте, цитьте, най каже!..

— Я сам, — провадив далі Семен, а очі й лица палали йому, — я сам піду, аби ваша згода! Я нічого не боюсь!.. Я піду, куди треба, я впаду навколішки, я виблагаю і принесу вам землю!..

Громада загуділа, як рій! Кожний мав щось казати, щось вигукувати.

Роман стояв оддалік і мінився на обличчі. Він якось чудно осміхнувся під вусом, слухаючи палку бесіду Семенову. Але, почувши про мандрівку в столицю від громади, Роман раптом стрепенувся, очунявся. Перед його очима промайнули гроші, навіть зашелестіли під пучками.

«А він не такий дурний, як я гадав собі, — подумав він. — То землю купив, а тепер, бач, хоче мандрувати на громадські гроші! Знаємо ми ті мандри з чужими грішми!.. Їй-богу, Семен розумніший, ніж я мислив!.. Але нічого з сього не буде. Куди такому мудьові та до такого діла! Вже як йти в столицю, то кому ж, як не сільському писареві, людині, що і грамоту знає, і обдурити кожного потрапить!.. Чекай-но, братику, не туди тобі ніс стирчить!..»

Роман протовпився межи громаду.

— Чекайте, люди добрі! — гукнув він. — Це діло непевне! Ходили за ним трохи більші голови, ніж Семенова, та й то повернули ні з чим!.. Таж би там, у столиці, побачивши таке диво, зараз би нагнали ік лихий матері: «Ачу, невмиване, на село до ціпа!..» Нема кого вибрати, та ціпов'яза!..

— А що ж, тебе післати? — крикнув хтось з юрми.

— Хіба я кажу, що мене?.. Хіба нема кого вибрати?.. О, якби я пішов, я б уже знав, як там обернутися, я б там знав, що, куди і до чого!.. А то — ціпов'яз!.. Ха-ха-ха!..

Семен хотів щось казати, але громада так заметушилась, що ніхто нічого не чув, ніхто нікого не слухав. До молодших пристали діди й зашамкали.

Воно добре було б так зробити, як радить Семен, та це справа не така, як з горіхом: розкусив та й вилушив зернятко... Тут ще треба поміркувати, розумом розкинути... Чи буде що з неї, з тої справи, чи ні, а гроші дай... Гроші дай! Еге! Так-то тепер легко за гроші: вийняв та й на!..

Громада погомонила, погомонила та й розійшлась.

Семен, лихий та сердитий, швидко поспішав з майдану. Злість поняла його.

«Турма... отара, — думав він, — а не громада. Сее-теє, теє-сеє, а як дійде до діла, то й розточуться, розповзуться, як тая купа черваків на сонці... Тьху!.. Та дарма! Я сам зроблю діло, сам! Не треба мені нікого!.. Обійдеться!..»

* * *

На жидівському заїзді, в маленькій кімнатці, осяяні блимаючим світлом шабасівки, близько сидять оден коло одного Семен і жид-адвокат. Витрішкуватий лисий жид, підсунувши на чоло здорові окуляри і заткнувши перо за вухо, любенько нахилився до Семена і поспитав:

— То вам «прошеніє» написати в суд, пане хазяїн? Можна... Певно, побились з ким у корчмі?.. Ну, чому не побитися: на те дав Бог свято й горілку...

— Та ні!..

— А може, до мирового: певно, судитесь з ким за землю...

— Та ні!.. Напиши мені, Мордку, до самого царя...

Мордко з жахом відкинувся назад, підсунув окуляри аж на лисину і вирячив витрішкуваті баньки на Семена.

— Чи ви не п'яні часом, пане хазяїн, бодай ви здорові були? — поспитав він з непевністю в голосі.

— Ні, не п'яний... Напишеш, що скажу... Тільки кажи, що тобі дати за «прошеніє»? А не заправ, як за рідного батька!

Мордко, склавши руки на череві, пустив млинка великими пальцями і підвів вирлоокі баньки на стелю. Він щось думав.

— Так, пане хазяїн, — озвався, врешті, жид, — як я пишу в суд, то беру карбованця, як пишу до мирового, то дев'ять злотих, а як до царя, то хіба багато буде — синю?

— Гм... а менше не буде?

— Ні!

— Ей, бійся Бога, спусти хоч трохи...

— Не можу!

— Ну то пиши...

Мордко швидким рухом скинув на ніс окуляри, поплював на пальці, об'яснив шабасівку і налагодивсь писати.

— Пиши так, — почав Семен, присунувшись ближче до жида, — пиши так: «Ясний наш царю й батьку! Ми всі твої діти — і пани, і мужики. Мужик дає рекрута, мужик платить подать...»

— Ай-ай-ай, пане хазяїн! Бійтеся Бога, чи ж я можу писати до царя по-мужицьки? — скрикнув здивований жид.
— Пиши так, як кажу. Адже не дурно пишеш.

Мордко здвигнув плечима, осміхнувся сам до себе і взявся до писання, а Семен почав проказувати. Його думки, що зродились у серці, а зростали в голові, пливли вільно, як прозора течія в зелених берегах, і клались рядками на папері. Ще ніяка супліка в світі не була написана в такій ширій, нештучній формі, і, може, ні в одну не було вкладено такого незарного почуття, такої глибокої віри в свою правду, такої надії на перемогу над усім тої правди!

Лойова шабасівка стікала на ліхтар розтопленим лоем, тріщала і чаділа чорним гнотом, а Семен розжеврілими очима стежив за Мордком, що виводив на папері рядок за рядком, осміхаючись інколи непомітно над своєю роботою.

Скоро Семен заніс на пошту та послав своє «прошеніє» — йому легше стало на серці, немов він скинув якусь вагу з його. Тепер усе буде гаразд, тепер доля не за горами! Подякують колись йому за піклування. Не батьки, то діти подякують. Він буде старий, немощний, то любо буде чути, як звідусюди дякуватимуть йому: «Спасибі, діду, спасибі, що порятували». Гарно було Семенові, та він чекав ще кращого.

Минув місяць і другий, а з столиці відповіді щось не присилають. Та байдуже, незабаром мусять надіслати. Поминули й жнива. Семен спродав трохи хліба й заплатив пану Янковському п'ятдесят карбованців довгу. Романові ні з чого було виплатити хоч би й частини, і це трохи гризло Семена, бо вже брат натякав йому за довг.

Настала й осінь, а з столиці — нічирк. «Що за диво? Чого там рахаються так довго? Та хіба ж там одна справа, там, мабуть, сила роботи!» — заспокоював себе Семен, хоч чув, що йому чогось мультко на серці. Так щось часом точить серце, мов червак... Через кого пришлють відповідь? Чи через пошту на Семена, чи через волость, чи через станового? Ця думка турбувала Семена; його серце починало голосніше калатати, скоро до вуха долітало теленькання

дзвоника або коли він стрічався з соцьким. Семен частенько навідувався на пошту, розпитував, чи немає до його листа з столиці. Відповідь не прибувала, хоч час линув, несучи землі снігові шати...

Семен чекав, не тратив надії. Але дедалі невпокій опановував Семеном. Він зробився уразливим, нетерплячим. Його дратувало кожне жалісливе слово бідної Домни, котра не знала, що діється з чоловіком, кожне материне запитання. Він тремтів та схоплювався з лави, як хто ввійшов до хати. Часом уві сні вбачалося йому, що соцький приніс так довго очікувану бомагу. І Семен зіскакував з полу, вибігав на подвір'я. А то видасться йому, що незабаром, або й зараз-таки, мають покликати його до станового. Він сідав тоді на лаві і чекав. І досить на той час стукнути кому-небудь сінешніми дверима, щоб серце Семенова зупинилось в грудях, перестало битись, а змарніле обличчя вмить поплотніло. Семена жерла гарячка, він був сливе недужий. Хрестини сина, що породила Домна восени, не змогли розважити засмученого Семена, не розпорошили його гірких думок, його гризоти...

Минуло Різдво, відсвяткували й Водохреще, а із столиці ні чутки.

«Не пустили, — думав Семен про своє «прошеніє», — не дійшло...»

Ця думка трохи заспокоїла Семена. Не дійшло — значить, нічого сподіватись відповіді. Але мара безземелля в будучності, що була зникла на якийсь час, знов з'явилась і стала перед ним у грізній постаті. Колишні думки знов турбують Семена, знов точать його, мов шашіль дерево; він не має вже сили спекатись непроханих гостей. Думка за думкою, мрія за мрією котяться в бідній голові ціпов'язовій, як хвилі на безкрайому роздоллі моря, котрим годі змагатися з невпинним, могутнім вітром.

Розпалена уява Семенова переносить його в пришлі часи, в тії часи, коли людям стане тісно на своїх ґрунтах, коли, зубожілі, голодні, вони враз з усіх грудей скрикнуть: «Смерті нам або поля!..» Але поля нема, смерть не приходить, і голодні, зворохоблені лави, повні розпуки й зневір'я, ринуть на багатих, на тих, що то мають ґрунта необмежені, що не знали досі голоду й холоду. Ламається всяка правда, розливається море крові людської... І не спинити тоді тої колотнечі, як не спинити хуртовини, не спинити зливи, що

затоплює землю, клекоче бурчаками, руйнує греблі й все, що на дорозі...

Семенові стає моторошно. Чи він не хорий, буває? Що се йому верзеться, що се привиджується?.. І він силкується оту нісенітну уяву розпорошити здоровими думками. Чи може так бути, як йому уявилося? Що земля поділяється на шматочки, що людей все більшає, а землі не прибуває, що вже й тепер чимало бурлаків, а далі й більше буде — це кожний бачить й знає. Далі. Голодний вовк серед дня, не боячись смерті, хапає вівцю з отари, а голодна людина не багато краща за вовка. І це очевидячки. Ну, а коли так... а коли так, то все це може справдитися... Семен чує, що його уява зростає в ідею, в яку він вірить і якої заразом жахається... «Але як це може бути, щоб до таких простих речей не доміркувались досі? — тремтячи, як у пропасниці, думає Семен. — Невже до цього ніхто ще не дійшов розумом? Мабуть, що ні, бо не запобігають лихові... Се вже мені десь так Бог дав, зняв більма з очей, щоб я других, розумніших та сильніших за себе, навів на стежку... І я виявлю, я мушу виявити свою думку, та одному лиш цареві і більш нікому... Не посилатиму «прошеній», однаково не пустять... Треба конче самому, на словах...» Семен згадує, що на мандрівку в столицю потрібні гроші, а в нього поки що самі йно довги, але згодом заспокоюється: байдуже! Як не тепер, то в четвер, аби діп'яти свого...

Надія знов загриває болюче серце Семенове, ціпов'яз знов має чим жити.

І Роман має ідею, ще й гарну ідею, але то таку гарну, що навіть на саму згадку про неї усмішка осяває його обличчя. Роман доміркувався, що ті три морги землі, які недавно купив Семен і які наче сам Бог притулив до його, Романової, ниви, не потрібні Семенові. Авжеж не потрібні, бо він не вміє шанувати їх. Брат не матиме пожитку з того ґрунту, бо він марнує свою працю, розсіває її на дурницю. Ось недавно Мордко хвалився, що взяв від нього п'ять карбованців за якесь там «прошення»... І що з того «прошення»? Якби користь яка, а то — халепи ще не бачив!.. Ну, з'їв би за ті гроші ласо, пропив би їх — усе б була признака, а то по жидах-дерисвітах розсівати!.. Ні, не потрібна такому земля, однаково змарнує... А це гріх. Адже й батюшка в церкві каже: «Всякому маючому дасться, а від немаючого й що має — відбереться...» А кому ж відібрати її? Роман нікому

не дасть відібрати, він сам відбере землю... Тільки як же це зробити? Правити через суд довг з Семена — так мало ще напозичив... ще не час... Питання це забило клин у тім'я Романові, але він в кінці заспокоїв себе: «Якось воно буде! Не кабак же в мене на плечах, а голова, та ще й неабияка!»

Промайнула метеликом весна, збігло, мов день оден, й літо. Почали люди серпи гострити, лаштуючись до жнив. Семенове жито зародило на диво. Густе, високе, воно гнуло додолу важкий колос, наче згиналось до Романового, що зараз-таки на суміжному полі стирчало догори, рідке та мізерне. Ця картина несказанно дратувала Романа.

— Скажусь, збожеволю, як не відберу цього поля! — казав він, затискаючи зуби. — Я його підпалю... Бігме, підпалю... Хай пропадає... Та не пропаде, ледащо: дам грошей на хату, ще раз позичу, а поле таки буде моїм... Вже як сказав, що буде, то буде...

І Роман грізно поглядав на молодшого брата, що почав уже жати стигле жито край поля. А Семен не знав, не відав й не причував навіть свого ворога. Він жав, заклопотаний власною думкою. Пішла чутка, що до Межибожа, де зібралась сила війська, має незабаром прибути хтось з царської родини. Ця новина дуже була на руку Семенові. До Межибожа не так-то далеко, можна туди поїхати, от коли б тільки обжатись та звезти хліб. Вже він конче подасть «прошеніє», виблагає дозволу й грошей на дорогу, приїде в столицю й виявить свою таємницю цареві...

Люди обжались. Заскрипіли вози, замотали головами круторогі, здержуючи з гори високі, мов хати, хури, наладовані золотими снопами. Почалась возовиця. Семен звів свій хліб раніше від других і склав у stodолу. Він квапився вирушити в дорогу.

Був чудовий серпневий ранок. Сонце встало ясне, веселе, умите і зараз-таки почало гратись з золотими стіжками жита й пшениці, що стояли, пишаючись, на кожному обійсті. Горобці цвірінькали та чубились коло стіжків, де було чимало витрушеного зерна. Тільки людям було загайно, бо вони ще не покінчили цілком у полі. В селі було пусто й тихо. Двері в хатах були всюди зачинені. В Наумишиній хаті теж не було нікого, бо Семен, маючи увечері їхати до Межибожа, хотів налагодити жінці дров і подався у ліс, а жінки копали в полі бараболю.

Роман йшов улицею, йому треба було до тестя. Він ще здалеку наглянув братові стіжки й стодолу, що стояла повна снопів край дороги. Романа так і шпигнуло щось у серце.

«Якого хліба навозив!.. — подумав він з заздрістю, мало не з ненавистю до брата. — Оце попродасть і принесе мені довг... хоч не весь, частину... та не бачити мені його поля, мов свого носа... Має він хліба... має!.. а якби теє... — Роман поправив вогонь у люльці, — взяло б ся вогнем — і нема... І лиш купа попелу лежить замість хліба... Не взяв би його кат, позичив би я йому на хату... Зате б і ниву мав!.. І чого, дурний, налякався? — казав Роман, цокаючи зубами, мов у пропасниці, та озираючись навкруги. — Й духа живого немає... не побачать... От взяти так... — Роман вийняв губку з кишені, — зробити так... — він запалив шматок губки з люльки... — а далі так... і годі...» Роман кинув тліючу губку на ожеред соломи, що лежав коло стодолу, і поваживсь тікати... Але — ой леле!.. Що ж се таке? Ноги Романові мов прикипіли до місця, сили десь раптом знесли, і він не може порушитись, заразом тямлячи, до болю в мозковій тямлячи, що й стояти не можна... А проте він стоїть і чує, як уся кров його збіглась до серця, і не може відвести широко розплющених очей від губки, що жарить на солomé проти вітру...

Роман натужує всі свої сили, усю волю і, зрошений холодним потом, непевним кроком сливе біжить далі...

А над тихим мертвим селом вже понеслось від дзвіниці тривожне: бов, бов, бов... То хтось, побачивши стовп чорного диму, що звився аж під небо, дзвонить на пожежу. Хто був лиш на селі — складав стіжки або копавсь на городі — усі висипали на улицю, озираючись навкруги, шукаючи того невблаганного ворога сільського в літню посуху... Хто горить!.. Де?.. Либонь Іван Галузка... Ні, Яків Коваль... Наумишина хата!.. «Наумиха горить!..» — кричить хтось зі стріхи, куди виліз роздивитись краще... І всі ринуть туди, де хмарю в'ється чорний дим, попереджаючи хвилі полум'я...

Ось чутно, як лопотить хтось босими ногами по улиці. То десятник, без шапки, розхристаний, придержуючи груди руками, кричить, важко відсапуючи:

— Пожежа!.. ххе!.. ххе!.. ххе!.. Поже-жа! ххе!.. ххе!..

Десятник уже зник, його поклик «поже-жа» тихіше лунає з-за хат, але те лопотання босих ніг, те відсапування роз-

хвильованих грудей, невгаваюче бовкання дзвона, чад з диму, що розноситься вітром, сповняють повітря несказанною тривоگوю, і тривога обхоплює всіх, хто віддихає лиш тим повітрям...

Ось біжать з поля сполохані люди, прямуючи на чорну хмару диму.

— Ой матінко, наче наша хата... ой!.. ой!..

— Та це ж на нашім кутку! Десь коло Наумихи!..

Курява звивається з-під прудких від жаху ніг, вузькі підтички жінок лопотять, черкаючись об халяви.

Біля Наумишиної хати — содома. Вогонь обхопив стодолу, стіжки, перекинувся на хату. На подвір'ї спека, як у пеклі. З розпеченими обличчями, обілляні потом, замазані болотом, метушаться люди коло вогню, намагаючись вгасити його.

— Хліб рятуйте! хліб! Розривайте стодолу!..

— Не розривайте, не треба! Гасить так!..

— Розривайте, кажу!..

Палаючі крокви рухнули під одностайним натиском, стріливши догори ясними іскрами, а з середини стодоли вихопилось раптом полум'я й загоготіло.

— Води!!

Кілька відер води бухнуло на вогонь; огонь засичав, причаївся, дихнув чадом і чорним димом, а далі вискочив й сам, ще потужніший, ще могутніший, як незвитяжний переможець...

— Тягніть снопи!.. Гасить снопи!..

Але ця робота мало на що придалася: колосся вже обсмалилось, придиміло, і сніпки лиш чадили, обліті водою...

З хати виносили одержу, всілякий дріб'язок і складали все на купу. Люди скупчились біля хати, бажаючи обрятувати хоч її. Але надаремне: вогонь бурхав, скаженів, мов лютий звір, кидався на все, що могло горіти, вихоплювавсь там, де його й не сподівались. Він наче глузував із свого ворога — води, — що не міг дати собі з ним ради.

Вже хата сливе догорала, коли прибігли з поля Наумиха з Домною. Як уздріла Наумиха, що діється, так руки й заломила.

— Ой, праця ж моя, праця надбаная!..

Вона кинулась до хати, але там жевріли лишень головошки та стрибало де-не-де полум'я. Наумиха метнулась до

стіжків, а вони стояли то чорні й спопелені, то жевріли ще, як жар у печі... Наумиха зняла руки до Бога.

— Боже мій, Боже!.. Що з нами сталося!.. Люди добрі, — благала Наумиха, простягаючи до людей руки, — рятуйте моє добро, рятуйте!..

Та нічого було рятувати уже.

Домна ревно плакала, притискаючи дитину до лона, мало не омлівала.

— Сину мій, сину, побила нас лиха година... Пропали ми, бідолашні, загинули...

Молодиці обступили Домну, зацитькували, гомоніли.

— Бог зна, звідки й з чого занялося... Може, де діти вогнем бавились, а може, жар у печі лишили, буває...

Аж ось верхи прискакав Семен із лісу. Він як зліз з коня, як став, мовчазний, згорнувши руки, на пожарищі, так і захолов. Він сам не знав, що з їм робиться. Так, наче дурний камінь, відірвавшись од високої-превисокої гори, впав йому на голову.

Роман теж з'явився на пожежу. На обличчі його малювався неспокій, але що ж, — на те він брат, щоб його боліло братове лихо. Він усе розпитувавсь між людьми: звідки почалось горіти — з хати чи з стодоли — і яка б могла бути причина пожежі: чи підпалено, чи, може, самі необережними були з огнем? Але ніхто нічого не знав, кожний мав свою догадку.

Роман підійшов до матері й почав вмовляти стару, дивлячись кудись убік неспокійними очима.

Годі журитися... Так уже десь мало бути... Якось-то воно буде: він, Роман, не дасть їм загинути, підпоможе і лісу купити, і хату поставити... Ось він побалакає з Семеном, може, щось удвох й поворожать...

Наумиха слухала і лиш хитала безнадійно головою. Вона, мов той слимак у свою шкаралушу, сховалась у власне горе й не сподівалась вже кращої днини...

Семен ледве очувався. Він підходив до обгорілих снопів, що лежали скрізь по подвір'ю й димілись, перевертав їх, оглядав. Ось лежить його праця, його кривавиця, його надія: чорна, мокра, чадна... Ось дивиться на його чорна, обсмажена руїна хати, жужмом лежить на позаливаній землі усяке добро, ламає руки дружина, як смерть, ходить мати...

Але чудна річ: Семен дивиться на все це, як на чуже, в його серці немає того острого болю, того жалю, який по-

винен би бути. Семен це сам помічає, і йому навіть дивно... Він чує, що ноги самі, без його волі, носять його по подвір'ю, руки самохіть підіймають усяке манаття, складають у повітку, що мов чудом яким заховалась від вогню... Йому наче байдуже до всього. Чи то справді камінь який, впавши на голову, пригнітив мозок, що там не ворушиться нічого, таки нічогісінько?..

Пожежу вгасили, люди розійшлись. Тільки три постаті хазяїв сновигали по пожарищі, мов тіні. Так захопила їх ніч. Ніхто й не мислив спати; про вечерю теж не було гадки. Всі вони скупчились під хатою в садку. Наумиха, напнута чорною хусткою, з складеними на грудях руками, стояла, спершись на ріг безверхої хати, і гріла босі ноги на теплій ще землі. Домна з запухлим від сліз видом, сидячи на призьбі, годувала дитину. Семен теж притулювся оддалік під осмаленим деревом. Вони мовчали, а думи їх круком чорним літали по пожарині, розбивались між чорними стінами.

«Пішло моє добро, — думала Наумиха, — шумом збігло та вже не вернеться... Не одну я нічку не спала, не оден день гірко працювала, здоров'ям накладала, а тепер де воно? Попелом узялося... В цій хаті зросла я, звікувала, зазнала добра й лиха... Я ж її сама й мастила, й вигладжувала, пилочок обдмухувала, як дитину доглядала... Умру, мислила я собі, у своїй хаті, де кожний закапелочок бачив мою долю й недолю... Та не довелось... Що ж, з Богом не сваритися, на все його воля й змога...»

Дитина закоришмалась на руках в Домни, запхикала чогось, прокинувшись, а Домна так і розіллялась слізьми.

— Не плач, доню, — обізвалась Наумиха, — не поміжеться з плачу... Більш на світі землі горовитої, ніж рівної, більш чоловік мусить горя прийняти, ніж радості...

Наумиха не плакала. Горе посухою впало на її очі, висушило сльози.

А Семен сидів і без думки дивився на зоряний обрій, що світивсь межи деревами. Себто в його голові мигтіли якісь шматки думок, просувалися якісь неясні образи, та він ніяк не міг ввіймати їх, зв'язати докупи. Врешті він почув, що по тілі його мов комашня залазила. Семен загорнувся у свиту, але його взяли дрижаки. Він наваживсь знятись з місця, обернувся до хати і глянув на чорні, пошарпані стіни. І враз ясно, виразно вдарила йому в голо-

ву думка: «Згоріла хата, згорів хліб...» Семен почув, що серце його раптом обірвалось, впало... у грудях щось стиснуло, в голові закрутились думки колесом, колесом... Далі колесо пішло вільніше, тихіше і за кожним рухом одкривало дійсність... Мозок Семенів почав вбирати в себе усі найдрібніші подробиці тої дійсності, і з тих подробиць складалась невесела картина його стану, малювалась безрадісна прищільсть...

Семен знявся з місця і почав ходити вздовж обсмалених стін.

— Сину, — обізвалась Наумиха, — не сумуй, не гризись... З Богом не битись... Треба щось радити, а не сумувати...

— Знаю, що треба... — наблизився Семен, — та що мені діяти, за що руки зачепити?

— Здається мені, що Роман, як був на пожежі, казав, що поможе... Лісу, казав, куплю, чи що... От вже не згадаю... Пішов би ти до його, порадився...

— Добре, мамо, піду...

— Він-бо, той Роман, не такий вже й поганий, як я гадала... — казала наче до себе Наумиха, та Семен її не слухав; він міркував, що почати...

А на сході вже порожевіло. Подихнув пустотливий вітерець, той віщун світання, побудив пташки, дерева, збудив і нічну тишу від солодкої дрімоти та виповнив її передранішніми голосами.

Почули й коні Семенові, що має на світ благословитись, й заіржали, голодні, в повітці.

Семен стрепенувся: те іржання нагадало йому, що він збирався вчора в дорогу. «А я й забув! — осміхнувся прикро Семен. — Невже оце мені й не їхати?.. Як? Щоб я випустив з рук таку оказію?.. Ніколи! Поїду, сьогодні-таки поїду, та й годі!..»

Ця думка підбадьорила Семена, і він навіть заснув на хвилинку, примостившись на траві під деревом.

Вранці пішов Семен до Романа. Роман позичив грошей на хату, ще й обіцяв дати хуру до лісу під матеріал. Семен заспокоївся трохи. Він зважився конче їхати нині до Межибожа, щоб не опізнитися. Сказавши жінці й матері, що він поїде по лісах оглядати, де кращий матеріал, та забариться, мабуть, зо два дні, Семен подався в свою мандрівку з налагодженим заздалегідь «прошенієм».

З заспокоєним серцем, повним надії на щасне скінчення справи своєї, повертав Семен з Межибожа додому. Правда, не все так склалося, як жадалося... З царської родини нікого не було в лагерьях, і Семен подав своє прошення найстаршому генералові, що весь так і сів від хрестів та золота... Генерал, спасибі йому, людяний такий, ні кришечки не сердитий, узяв прошення, віддав сховати... Уже ж він, певно, вірний царський слуга, уже б він не повинен змитити...

Жваво, з юнацькою енергією, заходився Семен ставити хату. Він звів матеріал, полагодив обсмалені стіни, звів дах. Баби мастили стіни, Семен пошив покрівлю — робота кипіла, горіла в руках. Не оглянулись, як стала хата ще вища та рівніша за стару. Обрятовані від огню сніпки вимолотили, зібрали трохи зерна, присмаленого, правда, але, змішавши з позиченим в гамазеї, можна було їсти. Просо стояло ще на полі, кукурудзу Наумиха теж не виломила ще — тож була надія на приварок. Е, якось воно буде... Зимомо можна хурманкою заробити якого карбованця, баби візьмуть у пана на буряки на відробіток, теличку можна продати... Тра якось ворожити... Що ж, живий чоловік живе й гадає...

За клопотами, за працею Семен й забув про своє «прошення». Але так коло чесного хреста прибіг соцький кликати Семена до станового. У Семена так і тьохнуло серце.

«Це, мабуть, відповідь із столиці прийшла», — подумав він, поспішаючи до станового. Йому було і радісно, і боязко zarazом, тривога здіймалась у серці, усякі здогадки снувались по голові. Семен мало не скрутився з нетерплячки, чекаючи, поки становий пообідає. Врешті його покликано в канцелярію. Становий стояв серед канцелярії з папером у руках.

— Ти подавав «прошення» на царське ймення? — поспитав він у Семена.

— Я.

Становий поклав папір на стіл і глянув на Семена.

— А тепер скажи мені, що ти маєш казати цареві?

— Сього я нікому не виявлю, ваше благородіє, опріч царя самого.

— І мені не скажеш?

— Ні!

— А як я тобі звелю?

— І тоді не скажу...

Становий здивованим поглядом змірив Семена від голови до п'ят, наче не сподівався такої упертості.

— Тут прийшла відповідь на твоє «прошення», — сказав він врешті, схилившись над столом і роздивляючись в паперах.

Семенові затамувало дух у грудях. В голові роєм заметушилися різноманітні думки, випереджаючи зміст відповіді, очі неспокійно стежили за рухом пальців станового, що шелестіли паперами... В шелестінні тому причувалося Семенові: приїзди, розкажи свою таємницю... Страх обгорнув Семена. Семен чув, що не витримає довго натуги, в якій були його нерви...

А становий, як на те, повагом перекидав листки паперу, нахилившись над столом, наче забув на Семена.

— Прийшла відповідь... — обізвався, врешті, становий. — Велено мені об'явити тобі, що «прошення» твоє «оставлено без последствія».

— Як се... «без последствія»? — не зрозумів Семен.

— А так... признали, значить, що воно не слухне, не варте уваги, і казали мені оповістити тебе про це...

— Так і стоїть у тому папері?

— Так і стоїть, — усміхнувся становий. — Ну, чого ще чекаєш? Дізнався та й йди собі з Богом! — додав він.

Але Семен не поворухнувся та лиш дивився на станового широко розплющеними очима, повними остраху, жалю, розпуки.

— Соцький! — гукнув становий, стривожений непевним Семеновим поглядом.

Вбіг соцький.

— Ти знаєш сього чоловіка?

— Знаю, ваше благородіє... Адже це Семен Ворон, з нашого-таки села...

— Як він там у вас?.. Чи в його всі вдома? — покрутив пальцем становий коло чола. — Зайця часом в голові немає?.. Га?

— Ні, ваше благородіє, не помічали... Людина спокійна...

— Ну, то йдіть собі з Богом...

— Ходім! — торкнув соцький Семена, відчиняючи двері.

Семен вийшов з канцелярії і нерівною ходою, з шапкою в руках, сливе непритомний, подався дорогою... Він йшов, не помічаючи, що йде не додому, а кудись навмання... В ушах його лунали слова: «без последствія»... «без последствія»... і мов довбешкою стукали по голові... Він чув, що його щось пече глибоко... там... під серцем... Семен зупинивсь.

— Та й тільки? — сказав він наголос. — Та й тільки з мого заходу?! — І слюзи стали йому в очах. — А! Бий його лиха година! — скрикнув з розпукою Семен і вдарив шапкою об землю. Він сів долі і закрив обличчя руками. Ще ніколи не було йому так важко, так гірко, ще ніколи не щеміло так серце... Чого він чекав, чого сподівався? То був дим, імла, що розвіялись од подиху дійсності... і разом з тим, як та імла розсівалася, в голові йому немов світало, а на серце налягала вага безнадійності...

І ця безнадійність боліла Семена гірше, ніж найтрудніші рани в світі. Вже смерком опам'ятався Семен і, розбитий, зневірений, подався додому.

А дома чекало його нове лихо. Наумиха стріла його з оповісткою з суду, що приніс десятник. Роман позивав Семена за позичені гроші. Семен так і вдарився руками об поли.

— От тобі маєш! Що ж це за диво?..

Він побіг до брата.

«Розбійник!.. Людожер!.. Він хоче моєї загиби!.. — хвилювався дорогою Семен. — Піду і задушу його, як гадину!..»

Але душити було нікого. Семен не застав брата дома, він кудись поїхав у дорогу.

Не було його на другий й на третій день. Навіть на суд Роман не ставився, а післав замість себе лисого Мордка.

Гроші, звичайно, присуджено з Семена, а що Семен не мав чим заплатити, то продали три морги родючої землі, купленої від пана Янковського. Нехто ж, як брат рідний, й купив ту землю. «Дурний впустить, розумний підійме», — як каже Роман.

* * *

І знов перед Семеном чорне, пооране поле з ярами та видолінками, ще чорнішими, ще сумнішими. І знов Семен — наймит, орючи панську ниву, погукує на чужі воли.

Осіннє сонце сідає за горою, на обрії стає червоно, як у горні, білий туман котиться ярами та видолінками...

Семенові байдуже, що сідає сонце, що з ярів виступає ніч, несучи спочинок усім трудящим. Він, як і зрання, щиро налягає на плуга, рівно крає чорну землю скибу за скибою...

— Не журись, Семене, — гукає на його погонич, — бач, як сонечко тягне за наймитом, поспішаючись на спочинок... О, ще вершечок жевріє... ще скалочка... ще одна мить — і край роботі...

МАЛЕНЬКИЙ ГРІШНИК

ОПОВІДАННЯ

I

Дмитрик, восьмилітній хлопчик, вискочив з душно́ї низенької хати, що по самі вікна влізла в землю. Надворі було краще, ніж у хаті. Сонечко підбилося вже височенько і пригрівало. Сніг так блищав, що Дмитрик не міг на нього дивитись і кліпав очима. Була відлига, з стріх капало, з горбка збігали, мов весною, струмочки талої води, горобці весело цвірінкали, жидівські кози никали по майдані, чи не лишилось де на торговиці хоч стебла сіна від учорашнього ярмарку. Се тепло, ся немов весняна днина серед зими вабили Дмитрика, тягли його в далечінь, на волю, он в те місто, що здіймається до блакитного неба шпичастими вершечками церков, зеленими та червоними дахами на кам'яницях. Але мати його, Ярина, виходячи з відрами на щоденну роботу, звеліла йому сидіти вдома. Тому-то Дмитрик був сумний. Він стежив очима за матір'ю, що, зігнувшись під важкими відрами, повними води, переходила вулицю, бачив, як у брудних хатках уздовж вулиці відчинялись двері, висовувалися звідти жидівки і гукали на його маму:

— Ярино! а несіть швидше води, бо діжка порожня!

Дмитрикові на хвилинку жаль стало неньки, що — слаба не слаба — увесь день мусить носити воду, заробляти на хліб. Та не така була погода, щоб смуток затримався в його серці. Все навкруги було таке радісне, веселе, що з пам'яті Дмитрикової вилетіли десь і мати, й наказ її сидіти вдома, він не помітив, як самі ноги, озуті в здорові зашкарублі чоботи, винесли його на вулицю. Дмитрик скубнув по дорозі за хвіст козу і весело засміявся, побачивши, як коза кумедно закрутила рогатою та бородатою головою. Далі, вчепившись ззаду до панських саней, проїхав до мосту, а звідти, пошкрябуючи здоровими чобітьми та інколи ковзаючи, побіг через лід на місто.

На Дмитрикові була стара руда материна юпка з клап- тиками вати, що висіли крізь дірки з пошарпаної одежини, довгі рукава теліпались нижче рук, заважали йому. Русяву головку прикривав старенький картузик з одірваним козир- ком. Але, незважаючи на свої непришні шати, Дмитрик ве- село дививсь на світ Божий здоровими сивими очима, ве- село підстрибував по людських вулицях.

Враз він зупинивсь, скривив жалібно обличчя і простяг руку до якогось пана, що проходив улицею.

— Дайте копійку!.. мати слабі... хліба немає...

Пан глянув на бідний видочок хлопчиків, на його одержу пошматовану й сягнув у кишеню.

Дмитрик побіг далі, затискаючи в руці мідяну монету. Се Гаврилко його так навчив. О, той Гаврилко розумний і сильний, страх який сильний!.. Але де ж він, той Гав- рилко?

— Дмитрику, а сюди!..

Дмитрик впізнав знайомий голос і став.

— Ну, що? — привітався Гаврилко, підходячи до Дмит- рика.

— А диви, що маю! — похвалився той десяткою, що ви- прохав у пана.

— Мало! — рішив Гаврилко. — Що за неї купиш? Про- си ще, та не лілуйсь, кривись, добре, як середа на п'ятницю, та приказуй жалібно: «Дайте, милостивий пане, дайте... мати вмирають... я їсти хочу!..» І не відчепись, за поли ха- пай, аж поки дасть.

Дмитрик осміхнувся.

— Хіба я не знаю? Ти ж мене вчив... А ти чом не про- сиш? — поспитав він у товариша.

— Оце вигдав! Сказано: мале — дурне! Мені ніхто не дасть, бо я вже великий, мені вже десять літ, та й свита на мені ціла, не така, як твоя юпка... Гав не лови! — раптом штурхнув Гаврилко під бік Дмитрика.

Дмитрик зрозумів і побіг за якимсь паном, простягаючи руку.

— Дайте, пане, милостивий... хоч копійку дайте... мати вмирають... два дні без хліба сидимо.

— Проти ще! — казав Гаврилко, одбираючи випрохані гроші. — Біжи он за тією панею, що на голові пір'ячко теліпається.

Дмитрик побіг і ще щось приніс.

— А де ж Марійка? — поспитав він.

— А там на вулиці з жиденятами бавиться... Марійко! Агов!

За хвилину надбігла Марійка, так замотана здоровою хусткою, що самий гострий червоний носик визирав на світ Божий, мов рознюхуючи, чи нема де чого цікавого.

— Знаєте що? — зібрав раду Гаврилко. — Маємо трохи грошей... А я нині вранці такі бачив медівники в пекарні... ну, такі, що ніколи не бачив... Оце тобі коржик, а на коржикові наче сметана солодка-солодка... зверху помашено червоним та притрушено маком... — Гаврилко сплюнув, бо йому набігло повен рот слини. — А на самому вершечку, маєте собі... вишня! Мов тільки її з дерева зірвав.

— Еге?! — скрикнули враз Марійка з Дмитриком.

— Йй-богу!.. ходім купимо!

— Ходімо!

— А на шостака візьмемо цигарок, — додав Гаврилко.

— І сірників!

І діти, мов згряя горобців, знялись з місця і покопотіли вулицею.

— Стережись! — гукнуло щось іззаду і баскими кіньми проскочило повз дітей.

— Лови!.. лови його! — скрикнув Гаврилко, і всі троє шосили побігли навздогінці за саньми.

Дмитрик з Гаврилком вчепилися ззаду за сани і причаїлись. Але, озирнувшись за Марійкою, вони так і зареготались наголос. А де ж: Марійка, наздоганяючи сани, посковзнулась і шубовснула просто в калюжу. Брудна вода стікає з мокрої спідниці, а Марійка стоїть, ще й пальці розгорнула, заваляні в болоті. На лихо, почув той регіт візник і шмагнув назад себе батогом. Дмитрик з Гаврилком попадали з галасом на землю. Хлопці підбігли до Марійки.

— Маріє, звідкіль вітер віє? — зачепив її Гаврилко, смикнувши за кінець хустки.

— Маріє, звідкіль вітер віє? — смикнув з другого боку Дмитрик.

— Не зай-май, бо йй-бо мамі скажу! — запхикала Марійка, сякаючи червоного носа.

Хлопці попустували трохи, а далі з заспокоюною Марійкою майнули на базар.

Гаврилко накупив медівників, цигарок і сірників. Всі троє примостились десь під барканом і поділились ласоша-

ми. Гаврилкові, звичайно, припало найбільш. Поласувавши, він добув з кишені цигарок і дав одну Дмитрикові.

— Дай і мені! — обізвалась Марійка.

— На, коли хочеш!

Дмитрик затагнувсь цигаркою і почервонів увесь од їдкого диму, аж очі слізьми забігли. Однак він не кинув цигарки, боячись глузування Гаврилкового.

Марійка закашлялась.

— Тю на них! Таке гірке та недобре курять, — сказала вона, кидаючи цигарку.

— Ет, баба! — з погордою сплюнув Гаврилко, хоч його й самого нудило від цигарки.

— А тепер гайда бити того жидка, що нас займав учора! — загадав Гаврилко.

Всі знялись і подались поміж жидівські вулиці.

Жидка не знайшли, а так проवेशтались на місті до вечора.

— Гляди ж, Дмитрику, виходь завтра! — наказував Гаврилко.

— А як мамка не пустять?

— То втечи!

Дмитрик біг через лід, пошкрябуючи здоровими чобітьми, і з жахом думав, що то скаже йому мамка за неслухняність.

А мамка нічого не сказала: вона лежала на полу й стогнала. Побачивши врешті Дмитрика, Ярина обізвалась:

— І де ти бродиш, заволоко? Візьми отам кашу в печі та повечеряй!

Дмитрик виїв з горщика кашу, ліг коло матері і зараз же заснув.

Йому снились горобці, кози, ласощі та інші втіхи бідних дітей.

II

Другого дня Ярина ледве звелася з постелі; вона взялась за відра, щоб піти на роботу, але почула, що не має сили.

— Чогось я занедужала, Дмитрику, — обізвалась Ярина, — сили не маю... Я трохи полежу, а ти побіжи на місто та купи хліба... Ось тобі гроші... Та не барись...

Сумно було Дмитрикові, жалко недужої мами, але тільки до сінешнього порога. За порогом він забув і маму, і свої

турботи. Сонечко гріло, як і вчора, небо синіло в високості чисте, безхмарне; струмочки жебоніли щось межі собою, по снігу плигали жовтобрюшки та снігурі. Весело! Дмитрик з радісним серцем трюхав по льоду, затискаючи в жмені гроші на хліб.

Коли це, саме під містом, з'явився Гаврилко з grindжолятами, а на їх сиділа Марійка.

— Сідай, підвезу! — гукнув він на Дмитрика.

Дмитрик з розгону наскочив на grindжолята, мало не перекинув Марійки, а Гаврилко повіз їх, мотаючи головою та іржучи, мов кінь.

— Тпру! Дай, Гаврилку, я повезу!

Дмитрик скочив з санчат і взявся за мотузок.

— А що се у тебе в жмені? — лапнув його за руку Гаврилко.

— Гроші... мамка на хліб дали.

— Дай сюди!

— Еге, не можна — мамка битимуть.

— Дурний! скажеш: загубив, то й не битимуть. Давай! Дмитрик, вагаючись трохи, віддав гроші.

— От що я вам скажу, — почав Гаврилко. — Я тому жидкові, що нас раз у раз зачіпає, таки нам'яв учора пейси. Але жидок нахвалявся: як зберу, каже, жиденят, тоді не попадайтесь нам у руки. А ми собі знаєте, що? Ми собі покупуємо козики, жиденята не посміють підступитись, як покажемо ножі.

Думка купити ножі дуже всім сподобалася. Діти метнулись до крамниці і купили три козики. Лишилися ще два шаги, за які не знали, що купити.

— А я їсти хочу! — обізвався Гаврилко.

— І я! І я!.. — скрикнули разом Дмитрик та Марійка.

— Рушай просити, Дмитрику! — загадав Гаврилко.

Та, як на лихо, сьогодні не щастило, хоч Дмитрик дуже жалібно кривив обличчя та квилів, мов сирота:

— Дайте сиротині копієчку... згляньтесь над голодним!..

Ніхто нічого не давав, а їсти хотілось.

— Ет, що твоє старцювання! От як той дід сліпий, що сидить біля мосту, — ну той має всякого добра повну торбу: там тобі й бублики, й яблука, й медівники!.. — облизалась на одну згадку Марійка.

В Гаврилковій голові промайнула думка.

— Знаєте, що? та торба буде наша! — рішив він.

— Еге, так тобі дід і дасть: ти за торбу, а він тебе костуром! — змагалась Марійка.

— Не бійсь! Зробимо так: ти, Марійко, купиш за двоячку булку і подаси дідові, а як дід ховатиме її в торбу, ми вдвох з Дмитриком, — я з одного боку, а він з другого, — черкнем ножем по мотузці... Марійка вхопить торбу та навтікача, а ми за нею!.. Добре, Дмитрику?

— Еге, «добре»! А як дід зверну костуром?

— Не бійсь, не влучить! Гайда!

Сліпий дід співав побожні пісні і не чув свого лиха. Він, ховаючи в торбу булку, обіцяв Марійці «спасете душеньки», коли враз почув, що його торба кудись сунеться, що її вже нема!

— Калавур! Грабують! — зарепетував дід, але в відповідь на його крик залопотіли ноги втікачів.

А Гаврилко паює вже здобич, причаївшись з своїм гурточком за стосом дров на жидівському подвір'ї.

Дмитрик чує дитячим серцем, що так погано чинити, як вони чинять, але боїться й натякнути про се, бо Гаврилко просвітку не дав би, глузуючи.

Аж ось і вечір. Дмитрик знає, що йому пора вже додому, але він боїться з'явитися до матері без хліба і без грошей. Адже мати напевне картатимуть його! Ся думка так гризе Дмитрика, що він звіряється з нею Марійці.

— Ночуй у нас! — рішає Марійка. — А завтра мати забуде, і минеться тобі отак.

І Дмитрик уперше в житті ночує під чужою стріхою, далеко від матері.

Другого дня знов іграшки, сміхи, ласощі. Але надвечір Дмитрик помічає, що йому чогось мультко на серці. Так чогось кортить додому, до матері. Хай вже й виб'ють його, аби бути вдома, аби почути голос неньчин. Дмитрик не витримує далі, кидає своїх товаришів і біжить додому. Йому хочеться пригорнутися до матінки, перепросити її, поцілувати ту руку, що не раз пестливо гладила його по головці. Та чи дома тепер матінка, чи ще носять воду? Он іде назустріч та жінка, що вони наймають у неї хату, вона, мабуть, знає...

— Тітко, чи мамка вже дома, чи ще воду носять? — підбігає до неї Дмитрик.

Жінка стає і сумно хитає головою.

— Відносила вона вже своє, дитино!.. Вже більш не понесе! — з сльозми в очах каже жінка.

Дмитрик не розуміє гаразд сих слів, але його щось стискає коло серця. Він бачить сльози на очах у жінки, і не спокій обхоплює його.

— Сирітка ти нещасний!.. Вже твоя мати десь з Богом бесідує... — ридає раптом жінка і хоче приголубити Дмитрика.

Але Дмитрик випручується з обіймів і кидається далі. Він усе зрозумів, і страшна безнадійність обняла йому серце.

— Матінко моя!.. — кричить він. — Матінко!.. — Сльози течуть йому по обличчю, серце маленьке рветься з болю, а Дмитрик біжить все далі і нічого не бачить перед собою. Він давно вже загубив свого картузика, кілька разів падав на слизькій дорозі, поли з рудої юпки, мов крила, мають за ним від прудкого бігу, а він усе біжить далі та голосить:

— Матінко моя!.. матінко моя ріднесенька!..

Але що це? Чию це труну везуть на санях?

«Се мою мамку везуть ховати», — думає Дмитрик і щосили поривається наперед. Він не бачить, що за ним басують коні, не чує, як кричать: «стережись!» А коні вже близько, ось вони дихають гарячою парою над Дмитриковою головою, ось спиняються над ним, рвуться наперед... і Дмитрик зникає десь під кінськими копитами...

III

Дмитрик лежить у лікарні. Зламану ногу його взято в лещата; нога вже не так болить, як перше, і Дмитрик може підвестись на постелі. Він розглядає простору кімнату, де лежать хворі, дивиться на сестру-жалібницю, що зігнулась над недужим, і зупиняється, врешті, на своєму столикові. Там, межи усякими пляшечками з ліками, червоніє колодочка з його козика. Ох, той козик! Він нагадує Дмитрикові стільки прикростей, стільки смутку, що Дмитрик не може дивитися на його.

«Може, мама їсти хотіли, як я купував козики... може, вони голодні й померли, не діждавшись хліба... Не скажуть матінка, не признаються, бо нема вже їх на світі... і нікого в мене немає... сирітка я безрідний... Та чи вибачать мені матінка за все, що я накоїв? — думає Дмитрик, не втираю-

чи сльози, що скотилась йому на обличчя. — То десь Бог покарав мене: нащо було обдурювати усіх, просячи для слабої неньки? Нащо було казати, що я сирітка?.. От тепер Бог і дав так... А все той Гаврилко: недобрий він хлопець, він мене на все підводив... Ні, то я недобрий, що слухався Гаврилка... Не вибачить мені Бог, не вибачить...»

І Дмитрик поглядає в куток, де з чорних рам дивиться на його суворе обличчя Бога-батька, і здається Дмитрикові, що не варт він пробачення, що ніхто не дарує йому вини його...

«Що зо мною буде? — турбують думки дитячу голову. — Де я подінусь?.. Хто мене нагодує, хто зодягне мене, каліку непотрібного?.. Знов старцювати?.. Ні, не буду, не хочу й бачити того Гаврилка, що навчив мене руку простягати... Буду щось робити, на хліб заробляти. Добрі люди допоможуть... А де ж ті добрі люди? Є! Я знаю, що є! Адже матінка недурно казали, що світ не без добрих людей!..»

У ГРІШНИЙ СВІТ

НОВЕЛА

Там, за горами, давно вже день, і сяє сонце, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч. Простерла сині крила і тихо вкрила одвічні бори, чорні, похмурі, застигли, що обступили білу церковцю, немов черниці дитину, і пнуться колом по скелях, усе вище та й вище, одні по других, одні над другими, до клаптя неба, що таке невелике, таке тут синє. Бадьорий холод сповняє сю дику чашу, холодні води спадають по сірих каміннях, і п'ють їх дикі олені. В синіх туманах гомонить Алма, й купають у ній сосни свої кострубатії віти. Сплять іще велетні гори під чорним буком, а по сірих зубцях Бабугану повзуть, мов дим густий, білії хмари.

На дні міжгір'я тихо, похмуро. Лиш кволі, жалібні згуки монастирського дзвону сумно лунають у долині.

Монастир уже не спить. Із келії матушки ігумені вискочила келейниця і кидалась по подвір'ю мов тороплена. Сестра Аркадія, скромно спустивши вії над пісним видом, спішилась до матушки з букетом троянд, іще мокрих від роси. Її проводжали лихі погляди стрічних черничок. Із літньої кухні дим бухав хмарою, а послушниці, в темних одежах, блукали по двору, ліниві і заспані. В білій капличці, де в кам'яну чашу стікала чиста цілюща вода, рівно горіли, мов золоті квіти, свічки, запалені кимсь із богомольців.

Дві послушниці гнали корови на пашу. Старий чернець, що лишився на парафії з того часу, як монастир сей обернено в жіночий, сухий, згорблений, знищений, немов викопаний з землі, волікся до церкви. Ледве пересуваючи тремтячі ноги та стукаючи по камінцях патерицею, що ходором ходила в його сухій руці, він кидав останні іскри з погаслих очей услід коровам та лаявся:

— У-у!.. кля-а-ті!.. нагидили... женського п-полу!..

І тикав патерицею услід коровам.

Послушниці осміхнулись.

З вікон матушки казначеї визирнуло на них бліде, винувате обличчя з великими підведеними очима, з волоссям у безладді, без каптура.

— Се вже знов матушка Серафима бачила привиди, — стиха обізвалась молодша послушниця, ззирнувшись із старшою.

В тої блакитні очі сумно всміхнулись.

Гнали корови високо у гори, на полонину. Гойдаючи злегка рудими боками, п'ялись по крутих стежках корови, за ними йшли сестри. Попереду молодша — Варвара, міцна, кремезна дівка, за нею Юстина, тонка, делікатна, в чорній одежі, як справжня черниця. Ліс обгортав їх, холодний, сумний та мовчазний. На них насувались чорнії буки, повиті в жалобу тіней, сиві тумани з дна урвищ, росяні трави, холодні скелі. Над головами котились хвилі холодного, чорного листу. Навіть сині дзвіночки сіяли холод на трави. Кам'яна стежка, мов тропа дикого звіра, сплітала петлі по боці гори, сюди й назад, усе вище та й вище. Рябі мармурові пні буків злізали з дороги униз, немов западались, і вже стелили темну корону аж під ногами. Цупке коріння спліталось у клубки й повзло по горах, немов гадюки. Черниці йшли далі. З одного місця їм удалось побачити дно ями, малу церковцю і білі дімочки, де жили сестри. В церковці співали. Жіночі голоси, чисті, високі і сильні, мов янгольські хори, вели побожну пісню. Вона так дивно гучала під чорним склепінням.

Юстина стала. Вся тиха, просвітлена, слухала співу.

— Ходім, — обізвалась Варвара, — вже пізно... Матушка ігуменя звеліла малину збирати, як вернемо з лісу...

Юстина зітхнула.

— Колись і я так співала... поки голос не пропав від застуди... — сумно сказала вона.

І понесла у грудях далі, у чорну тишу лісу, ті співи, яких не могла вже добути з слабого горла.

А тиша стояла справді велика. Камінчик, скотившись із-під ратиці корови, або суха гіллячка, зачеплена ногою, справляли такий лускіт, наче щось велике валилося в горах і розсипалось. Ся тиша дратувала: хотілось скрикнути, гукнути, хотілось її налякати.

Дедалі попадались уже сосни, старі, руді, кострубаті. Їх довгі галузки спускались у провалля, як руки. По сухій глищі сковзалась нога. Соснові шишки, великі й порожні, ко-

тились під ноги або дивились із трави десятками очей на схилені голови синіх дзвіночків.

— А матушка ігуменя й сьогодні сердиті... — обізвалась Варвара. — Давно помирились із матушкою казначеєю... Плакали, цілувались, а знов бучу збили... Кличуть учора до себе матушку Серафиму: «Ти, кажуть, знов за своє? Ти знов проти мене бунтуєш сестри? А-а! Я знаю, вони тебе більш люблять, аніж мене, бо я, бач, деспотка, мучу всіх, роботою зануджую, голодом морю... Я краще з'їм, я собі рибу купую, я все варення з чаєм попила... я... я... Я всім покажу! Я тут ігуменя... Всіх прожену, розточу погане кодрло, розвію по світу...» А сама аж пожовкла, ціпком стукає по помосту, і каптур, прости Господи, з'їхав набік... Ну, матушці Серафимі зразу вже ясно, чия то справа. Вона й каже: «То все Аркадія набрехала...» Кличуть Аркадію. Та очі додолу, голову набік — і я не я... то десь Секлета... Кличуть Секлету; та плаче, присягається... Потому Секлета при всіх сестру Аркадію брехухою й шпигункою назвала... Мало не бились...

— Таж чула... Сестра Секлета погано зробила... Для Бога все треба стерпіти.

Юстина закашлялась.

— Може, швидко йдемо?.. Треба терпіти... Не стерпиш, коли Аркадія на всіх набріхує матушці ігумені. Та на роботі стояла, та лінується, а та їсти не хоче за трапезою, окремо в келії своє їсть... а та судила матушку ключницю, що скупа... Ну, матушка ключниця гніваються, а обіди ще гірші, охлянеш на роботі... Пересваряться всі, перегризуться, вогнем дишуть одна на одну, усі сердиті... Слова не промовляють до себе, от як Секлета з Мартою... півроку не розмовляють уже... вороги люті... По цілих днях кипить у нас, як у пеклі, прости Господи гріха, а матушка ігуменя... Ай! Як тут гарно!

Послушниці зупинились.

Поки вони злазили вгору, діл западавсь їм із-під ніг усе глибше та й глибше, вrostав у землю, у чорну безодню, тоді як гори росли, виростали і розгортались. З-під сосен, як із вікон, виднілись далекі і близькі гори. Немов острови на морі туману. Вже трохи розвиднілось. Повітря зробилось прозорим та ясним, і буки зазеленіли у ньому, як рута. А там, де сонце торкнулось верхечків дерев, листя спалахнуло злото-зеленим вогнем і стало прозорим, як скло.

Здавалось, воно дзвеніло. Рядом курилась туманом важка соснова гора, закурена, спалена вогнем, який лизав іще червоним язиком вершечки пнів. А там знов бук та грабина, затоплені синім мороком ночі, немов повиті мріями, збігали, як драбина Якова, з неба в долину та єднались із далекими тінями гір, прозорими і легкими, як дим із кадильниці. І вся ся гармонія ліній і фарб, сей ранішній сон неба, ся пісня тиші здіймали душу у небо.

— Яка краса, Господи, — зітхнула Варвара.

— Гарно... а восени краще, — відповіла Юстина.

Вона любила осінню пору, коли повітря таке прозоре, що гори, здавалось, зсувались й стояли, як стіни храму. Ліс одягався тоді у жовте й червоне листя, а сонце обертало його у золото й вогні. Їй здавалось тоді, що то сонми священників, у золотих ризах, із палаючими свічками в руках, правлять службу Богу, а купи чорних сосон, мов сестричери, побожно схилившись, слухають святі слова. Вона чула тоді співи.

Вона любила холодні осінні ночі, повні місячного сяйва, коли ревіли в далеких горах олені та справляли смертельні бої, а гірські ліси, як море, котили чорні хвилі, по яких пливла, неначе човен із вітрилом, біла церковця. Так страшно було у такі ночі.

Послушниці рушили далі, а з ними рушили й гори, міняючи форми та фарби.

Корови зайшли вже далеко вперед, і треба було їх наздогнати. Ліс усе густішав, чорнішав. Скрізь п'ялись сосни, буків уже не було. Стежка ставала прикрішою. Засипана глищею, що віддавала прілим духом, вона перепинялась часом здоровим деревом, виваленим із корінням, сухим і колючим. Із трави йшов запах чебрецю та диктаманусу. Раз у гущі лісу мигнуло щось і зникло. Наче гіллячки ожили. То проскочили стрункі, тонконогі сарни — і знов усе тихо. Знов чорне склепіння та вогкий холод.

— Ти кажеш, терпи... — почала знову Варвара. — А правда ж де? От хоч би й ти. Така тиха, спокійна, вже рясофорна, а ворогів маєш... Усі знають, що ти недужа, не можеш страви нашої їсти... А матушці ігумені кажуть, що ти вередуєш... Хто коло неї впадає, улещує, той ласку має, на роботу важку не ходить. А от тебе посилають...

Юстина мовчала.

Корови заревли — товар, мабуть, зачули. Тепер полонина була десь близько, треба було спішити. І справді. Раптом ліс розірвався. Сосни немов розступились і обгорнули поляну, свіжу, похмуру, куди, як на ложе, спадали сині роси. Старезний дуб, посаджений серед поляни святим Кузьмою, чорний, кошлатий, немов його заступник, вітав іздалеку гостей, прохав спочити. Корови бродили по паші, а чорні буйволиці, малі й горбаті, покинувши їсти, повернули до гостей свої волохаті шиї і дивились на них червоними, недобрими очима.

Під дубом варив щось на вогнищі пастух.

Тепер можна було вертати додому. Та їм не хотілось. Загріті крутими стежками, напоєні гірським повітрям, послухниці були веселі.

— Поліземо далі, на шпиль, — прохала Варвара.

Вона вся зачервонілась, чула смак волі і зовсім забула про малину.

Юстина не змагалась.

Вгорі ліс був густіший та ще чорніший. Гори десь щезли. Настала ніч. Коструbate галуззя, мов чорні ведмежі лаби, простягалось над ними, ловило за спини і било по лиці. Варвара з Юстиною раз у раз кланялись їм, немов приймали благословення. Засапались, упріли, ледве переводили дух, а лізли далі. Проходили повз галяви з свіжовитолоченою травою, де ще сеї ночі лежали олені, минали не видані в долині квітки, сірі мхи, якими, як косами, пообростали дерева. Все лізли далі. Ще трохи... ось швидко... ще...

І раптом стали. Посліпли. Море світла залляло їм очі. Тремтячі, зворушені, розплющили очі. Перед ними лежав той далекий, грішний світ, із якого вони втекли колись у тиху, чорну яму, принадний, веселий, у сьайві, як мрія, як сам гріх. Далеке море відкрило широкі обійми зеленій землі і радісно тремтіло, немов жива блакить неба. А земля мліла й сміялась в обіймах, немов упоєна коханням жінка, і блищали на сонці рядки білих домів, як дрібні зуби у неї, а зелені долини стелились далі, як коси. І вся ся дивна країна пливла кудись у морі теплого світла, в широкім, необмежнім блакитнім просторі. З лівого боку важко лежав на землі похмурий Чатир-Даг, а з правого — лізла на небо чортова ступанка Бабугану, нагріті скелі, сірі і голі, як земля-мати родила.

Послушниці скаменіли, як зачаровані. І тоді як Варвара слухала якісь голоси, солодкі, спокусливі, якісь заклики грішного світу, душа Юстини розпускалась у блакитнім повітрі і співала молитву тим чистим голосом, який не міг ніколи добутись зі слабого горла.

Варвара перша отямилась.

— А наша ж малина! — гукнула налякана. І той вигук скинув їх раптом із гори в долину, під білу церковцю та тісні келії.

Знов чорний морок, знов море листу, та ж сама дорога. І поки мчались крутими стежками, як дикі сарни, сусідні гори, залиті вже сонцем, зелені й чорні, високі й нижчі, скакали за ними, росли і спадали, зникали й з'являлись, щоб гнати за ними. Добігли до церкви.

Снують по подвір'ю черниці, немов сновиди. Сюди й туди. З келії в кухню, з кухні у келію. Немов шукають, чого не згубили. Сонце вже припікає. Стоять богомольці. Одна черничка гукає другій:

— Сестро Мокрино, неси самовар гостям...

— Неси сама...

І обидві зникають.

Горбата сестра Анфіса сидить уже в крамниці поміж об'їздами, лиха, надута, чимсь невдоволена, немов павук той, заснована вся павутинням злості, і стежить недобрим оком за ворогами.

Богомольці чекають. Збились у купку. Висока, чорна, поважна суне в капличку до чаші з водою сестра-казначая. У руці має сачок на довгій тичці, озброєний в хрести, яким буде ловити не рибку, а гроші, що накидали в воду богомольці. Навіть калитку на поясі в неї захища святий хрест.

Зупиняє Варвару:

— Що ж ви оце робите? Чом малини досі не рвете?.. Таж матушка ігуменя...

Мовчать, винуваті, й хапаються бігти.

Матушка Серафима спускає очі додолу і стиха каже:

— Знов сеї ночі бачила...

Тепер уже не можна тікати. Матушка казначая любить зв'язатись молодшим. Ті її більш розуміють.

Вона спочатку зітхає, втуплює потім підведені очі кудись у простір, у лісову пільму, і сливе шепче:

— Тільки здрімнула, чую, — знов він стоїть наді мною. Розплющую очі — а він такий благоліпний, кучері в'ються

по плечах, щоки рум'яні, очі як свічі, поклав свою руку на мої плечі та й каже: «Чого лежиш тут на моєму ложі? Це моя келія, я жив тут довго, спав тут, молився...» А мені страшно, вогонь йде по тілу... Чи не сатана то в образі прекраснім, надісланий з пекла во іскушення... Свят, свят, свят... А він нахилився, аж кучері лоскочуть... «Вставай, Серафимо...»

— Матушко, чи не можна б нам самовара? — переймають богомольці якусь черничку.

— Треба б сестрі Марії... — й проходить далі.

Сестра Анфіса стає на дверях крамнички.

— Отак... одна на одну скидають... лівині ж, Господи! — закидає вона свої тенета на черничку.

— А вам яке діло?

— А таке... Дух лінощів побіждається духом працьовитості...

— А про дух сквернословія й забули?.. Прочитайте краще для себе... Недурно про вас кажуть...

— Хай Господь пробачить тому, хто лихе каже. А хто казав? Що говорив? Дармоїдки, брехунки... язикодзвони... нехай он матушці ігумені скажу...

— Кажіть!.. Про вас усі знають...

З кухні вискакує сестра Марія. Очі заплакані, червоні.

— Сварились? — цікавиться сестра Анфіса. — Ай, грішка.

Помирилися... Три дні мовчали... Аж сумно стало...

— Надовго ж?

— А Господь знає...

— Тут богомольці самовара просять... чаю хочуть попити...

— Самовара? Коли б сестра Секлета... Та де ж се Секлета?.. Секле-то! Секлето-о-о!..

Даремно носився той поклик по мертвому двору, даремно бився об ліс, об стіни церковці, що тихо дрімала на сонці, вся біла, мов вишня в цвіту. Ніхто не обізвався.

Потиху дзюрчала і спливала у чаші в капличці цілюща вода, а над нею палали свічки, як вогняні квіти.

— Сиджу я, тремчу вся, — тягне своє матушка Серафима, — соромно так мені, чудно, а він нахилився і гласом таким соло-о-дким, таким співо-о-чим... Ви смієтесь? — раптом остро питає вона черничок, наморщивши чоло і вся збілівши.

— Та ні, матушко... Господи!..

— Ви смієтеся... бачу... Таж то був інок, кажу вам, чернець, а не хто... У-у! Невірні, у них на думці саме лиш грішне... Марш мені зараз малину рвати!.. Геть!.. Не треба мені нікого... нічого... У-у!..

І, скинувши на послушниць гнівний, болісний, як у мучениці, погляд, матушка казначея підняла угору довгий сачок, як оборону від напасті, і пішла до каплички.

На ходу вона злегка хиталася і гугнявим голосом вичитувала:

— Святії безсребрениці і чудотворці, Кузьмо й Дем'яне, посітіте немощі наша, туне приясте, туне дадіте...

Золоті хрести на держалні сачка блищали на сонці...

* * *

В малиннику тихо. Хоч сестра Секлета вкупі з сестрою Мартою збирали там ягоди, але вони вже півроку не розмовляли з собою.

— А тут були матушка ігуменя, — обізвалась до послушниць, що саме надходили, Секлета, — про вас питали... Сердяться, що мало зібрали малини...

Варвара з Юстиною стали на роботу. Вони теж затихли. Самі ж матушка ігуменя сердяться!..

Немов іще тихіше стало в малиннику. Мовчали сестри, мовчки стояли зелені стіни гір, у тишу повилась глибока долина, послана м'яко зеленим буком, налита золотом сонця; сім чорних горбів мовчки дивились углиб, а по них сходили рядками сосни, немов чернечі процесії. І тільки глибоко, на дні міжгір'я, плигаючи з скелі на скелю, ревла і шуміла бистра Алма та розсипала холодні води по каменистому ложі.

Так сумно стало. Ігуменя сердиться. Всі ті чотири чернички, що кидали мовчки стиглу малину на дно кошиків, зазнали вже гніву матушки ігумені. Всіх їх покарано сею ж зимою. Юстині згадалась та пам'ятна зима. По цілих днях й ночах сипав та й сипав сніг і врешті засипав яму. Засипав дороги, засипав ліси, долини і Алму... Від усього світу відрізав... А коли хмари подерлись і сіли на гори, впав із неба холод, неначе гнів Божий... Тріщали з ляку дерева, тріщала церква і в'яли сестрички. Сонце сховалось за гори й ходило там десь короткими днями, а в ямі лишилась ніч... Довга, безкрая й сумна, як плащаниця. По цілих днях

горіло в келіях світло, куняли над килимами сестри, згинали спини й псували очі!.. Почались сварки, росла незгода, тяглась ворожнеча, довга, уперта, як ті дні-ночі. Коли ж гасили світло й грішне тіло йшло на спочинок, сон кидав очі і замерзав десь у келії. Несила було заснути... так було зимно.

По цілих ночах тремтіли сестрички, а дров не давали... Матушка не звеліла. І от вони согрішили. Вона, Варвара, Секлета і Марта та ще дві чернички... Потай, по ночах, поринаючи глибоко в холодний сніг, вони збирали в лісі сухе ломаччя й гріли келії. Дізналась матушка — з монастиря прогнала. Усіх шістьох... Пішли вони з плачем у сніг, у холод, в лихий одежі... Соромно було, жалко... Та вже з дороги їх завернули... Змилювалась ігуменя матушка... Дві не схотіли, пішли у світ... Відтоді і голос пропав у неї, як застудилась.

— Не знати, де тепер Ганна, що не схотіла вернутись? — подумала вголос Юстина.

— Я бачила її, як їздила в город, — обізвалася Марта. — Заміж уже вийшла. Чоловік слюсар, вона крамничку має... Така весела, здорова... Згадати, каже, не можу...

— А от Марія померла... царство небесне... — зітхнула Варвара.

Всі теж зітхнули й замовкли.

— Одні кажуть, що з горя, а другі — що застудилась, бривши глибоким снігом, — кинула Секлета.

Ніхто не відповів їй.

Знов тихо стало. Тільки гнулося малинове стебло та дощем падали ягоди в кошик.

— Чого воно так, скажіть мені, сестри!.. — загадала Варвара і аж очі зробила великі. — Як перше люди спасались, то й добро людям робили... а от тепер...

— Все від Бога... Не судить, то й вас не осудять, — строго сказала Юстина.

Всі розуміли, на що Варвара натякає.

— Та годі вам! — гукнула весела Секлета. — Лови, Варваро! — І пожбурнула в неї стиглою ягодою.

Варвара розтулила рота, та ягода не попала.

— Ну, тепер ти! — І полетіла малина у рот Секлеті.

— Добра малина? — обізвався ізбоку знайомий голос.

Як із землі виросла сестра Аркадія, з пісним обличчям, із побожно згорненими на животі руками.

Ніхто не обізвавсь до неї.

— А я ще й не кушала... Дух чревоугодія побіждається... — І бачачи, що її не слухають, сестра Аркадія криво всміхнулася і нишком подалася далі.

— Христа продала б, — сказала Секлета.

Вони вже кінчили роботу, коли прибігла келейниця:

— Несіть швидше малину... та йдіть усі до матушки ігумені... кличуть...

«Ну, щось уже буде!..» — подумали сестрички.

* * *

Кривульками в'ється біла дорога з монастиря святого у грішний світ. Пнуться над нею гори, шумлять старі буки, клекоче в долині Алма...

Сонце було вже низько. Зеленим вогнем горіло на ньому верхів'я буків, блищали, як срібні колони, пні, й блукали під ними їх легкі тіні. А там, де сонця нема вже, лізли у небо темні стіни, а з них, глибокі й чорні, дивились холоди.

Йшли по дорозі сестрички. Схилені голови, очі червоні, клунки на спинах, ціпки в руках. Попереду Варвара, за нею Юстина, а там дві інші, що рвали малину. Брели із раю у грішний світ, не стямившись, не спам'ятавшись. Так це все швидко скоїлось! Біда заскочила їх, як дощова хмара. Юстина ще й досі тремтіла, у неї все ще стояла перед очима висока чорна матушка ігуменя: жовті мішки скачуть під злими очима, ціпок тремтить у руці, золотий хрест плигає по грудях. «Де малина? Пожерли?! Малина моя де?.. Розпутні!.. Геть звідси!..» Сестра Аркадія з пісним обличчям подає матушці святу водицю, просить напитись... «Геть із очей... Геть звідси! Всіх прожену... я... я...» Хлюпає вода на поміст, ціпок ходором ходить, хрест скаче на грудях, і скачуть мішки під очима...

Потому хаос, щось невиразне, чого й згадати несила... убогі клунки з убогим манаттям... тремтячі руки... слъози черничок... слова потіхи... крадькома, потай, щоб старші не бачили, — і під ногами дорога, довга, ганебна... А мозок, немов сокира, рубає: «Пожерли? Геть звідси!..» Навіть дерева шепчуть у чорних верхів'ях: «Пожерли? Геть звідси!..»

Лиця в Юстини горіли і жаль пік у грудях. Якась малина!..

Сестра Варвара ступала твердо, уперто, немов рвала пута. Зсунула брови, стисла уста і ціпком стукала в землю. Ні разу не стала, не озирнулась. Уся постань казала: далі від раю — ближче до грішного світу...

Позаду — вороги. Йшли мовчки, самотні, немов стіною розділені. Навіть їх тіні нарізно пливли по дорозі.

Сестра Юстина була прибита. Не мала сили нічого забути. Вона не забула своєї келії, тісної та тихої, як домовина... Вечірніх тіней, тремтячих від світла лампадки... Малоого віконця, яке містило в собі високі гори, і чисте небо, і ясне сонце... прекрасний світ Божий... Її душа не могла раптом порвати побожних мелодій, чистих і гарних, як янгольські хори. Забути солодкі молитви на кам'яному помості в кутку темної церкви... Чорних сестричок, що йдуть рядами... Усього того, до чого звикла. Що з нею буде? Куди подітись? В широкому, чужому світі, від якого відвикла. Куди веде ся біла дорога, що плете петлі у горах, чужих, невідомих, холодних?

А ліс мовчав. Мовчки йшли сестри, і кожна зокрема несла свої думи.

Раптом щось їй причулось... Ні, то причулось...

Так жалко, так сумно, душа спливає сльозами...

— Сестро Секлето, де заночуєм?

Ласкавий голос... Хто се промовив? Тепло, сердечно, мов сонце вечірнє. То їй почулось...

— Сестро Секлето, де заночуєм?

— Сестричко Марто!..

Невже то промовив до ворога — ворог?

Навіть Варвара здригнулась і стала.

Вони озирнулись.

Сестра Секлето лежала на грудях у Марти, і чорні плечі її тремтіли від плачу.

— Прости!

— Хай Бог простить!..

Юстина глянула на Варвару... Бліді уста в неї затремтіли, як у малої дитини.

У Варвари текли з очей сльози...

Щось важке й болюче підкотилося Юстині під серце, раптом трісло. Зробилось так легко, так радісно, як іще ніколи. Вона стояла і несвідомо шептала:

— Сестричко... сестро...

І це маленьке слово, промовлене так щиро ворогами отут, на дорозі у грішний світ, слово, яке вона тисячі разів

повторяла досі холодними устами там, у монастирі, раптом набрало для неї якоїсь незвичайної краси, якогось особливого тепла і співало в душі, як пісня.

Вона немов уперше промовила: сестро... сестричко...

Воно їх єднало краще, міцніше, як досі... Від нього розступались чорні бори і не страшним став той невідомий, далекий, той грішний світ...

Всім стало легко. Всі обіймались.

— Сестро Секлето!..

— Сестричко Марто...

Їм усім хотілось якнайчастіше казати те нове слово, мов тільки знайдене, просте і рідне.

Їм усім хотілось узятись за руки і йти так далі, в згоді й спокої...

— Сестро Юстино...

— Сестро Варваро...

Сонце ховалось за гори, і чорний морок вставав із мертвих борів. Та то байдуже, бо вони знали, що там, у долині, куди простують, світить іще сонце та б'ється хвиля живого життя...

1904, Чернігів

ПІД МІНАРЕТАМИ

ОПОВІДАННЯ

Як опинився Абібула сьогодні вранці на кладовищі, він і сам не міг би сказати. Завжди в ті дні, які кінчались великим благанням Аллаха, молодий дєрвіш був сам не свій. Його тіло наче втрачало вагу і злегка тремтіло, душа ставала прозорою, мов вода річки, на дні якої бачиш каміння, або як скло, що дзвенить від кожного руху. Йому не хотілось сьогодні робити, і він не пішов до шевця, а подався отак, навмання, й забрів на кладовище. Злазив на гору, руду, спалену, вкриту сухим бадиллям, засаджену густо надгробниками. Минав сірі плити, поточені дощами та вітром. Поли його халата розвівав вітер і закидав на надгробники, що стояли сторч, немов здіймали угору кам'яні чалми і фези. Здавалось, мерці пробili тверду шкаралущу землі і посідали попліч у бур'янах. Розбиті плити лежали долі, засипані пилом, заплутані у будяки та павутиння. Кам'яні голови валялись окремо. Мармурові скрині над значними покійниками, з пишними арабськими написами, над якими працювала фантазія поетів, теж мертвих уже, пообсипались та завалились від часу. Абібула знав, що поле смерті, розлоге, запущене, дике, немов розвалений город, немов руїна руїни, помагало йому забути землю і зняти душу у небо. Щоб мати радість, яку давало єднання з Богом, треба настрою. І от для сього він йшов серед мертвих, які вже, певно, тішились раєм. Підняв блідий вид і підведені очі до синього неба і тихо співав іляги¹.

Ах, коли б Ізрафіл² швидше взяв його душу, врятував від гріхів, від шкідливих багатств землі, від зазіхання на чужу працю! Нащо ти дуриш себе цим світом? Хіба ж можна не вмерти, хіба ж є спосіб утекти від савана й життя дочасно-

¹ Духовні пісні.

² Ангел смерті.

го на чорній землі? Душе, з тобою завжди Ізрафіл!.. Страшний міст Аль-Сират — неминуха дорога нам усім, та хто пройшов через його — матиме вічну утіху...

Абібула йшов далі. Його жовтий халат летів за ним і обгортав надгробники, червоний фез горів на сонці, як дикий мак, а очі блищали вогнем. Словами пісні він плакав над грішним світом, бо тепер хаджі¹ навіть забули дорогу честі, шейхи — своїх батьків, а судді — правду і справедливість. Учений софта ходить у зневір'ї, народ відкинув праву науку, а люди письменні не кращі за його. Ось який жах панує на нашій землі!..

Побожні пісні гойдали Абібулі серце, розкривали, як чашу, в яку мала сплинути нині ласка Аллаха.

Бідний робітник, що зазнав ізмалечку нужду та горе, що бачив, як сильні пригнічують слабших, багаті — бідних і скрізь панує неправда, дививсь на світ, як на загадку. Що все те значить? Сам він не знав, не міг сказати, а другі з його сміялись, називали афузом². Усі були певні, що з хлопця нічого не вийде. І справді, Абібула міняв ремісників одного на другого і все кидав науку. Спочатку помагав батькові тесати надгробники, далі покинув, став мідником, а відтак опинивсь у шевця. Так-сяк скінчив науку, був уже майстром. Сього було мало, його се не вдовольняло. Ну що кому з того, що вмів пошити черевики? Що від того переміниться в світі? Що дасть йому? Для тіла він потребує так небагато, для душі нічого тим не придбає. Одна надія — Аллах, великий, добрий і справедливий. Він тільки наситить й загіє журливу душу. Абібула рвався до нього. Вступив у науку до відомого шейха й зробивсь дервішем.

Абібула вийшов на гору і сів спочити. Під ногами в нього, за кладовищем, лежав у долині Бахчисарай. Збита маса домів, кам'яних стін, черепиці, тополь і мінаретів. Той самий хаос, та ж густина, те ж кладовище. Сумне, сіро-жовте поле смерті зливалось із морем дахів, що блищали й переливались на сонці червоною, зеленою й сірою черепицею, немов турецький килим. На високих білих стінах дворів, що ховали від людського ока жінок, спочивали галуззя жердель та горіхів або вився по них гнучкий виноград. Розкішні здорові тополі, густі, аж чорні, високо шуміли

¹ Ті, що їздили в Мекку.

² Юродивим.

понад дахами, а стрункі мінарети, мов білі кипариси, п'ялись іще вище, немов намагались перерости їх, немов купали в блакиті неба жовтий півмісяць. А далі, на виднокрузі, простяглись гори, руді, спалені сонцем, обвіяні вітром, сумні, мертві й безлюдні. Круглі здорові скелі лежали на них, як велетенські чалми. Життя клекотіло внизу, в глибокій долині, а тут стояла тиша. Тут було небо, тепле, блакитне, в якому пливла і співала душа Абібули. Йому тут було радісно й добре...

Дервіш сидів так довго. Врешті піднявся. Згадав, що Мір'єм прохала віднести батькові чотки, до яких він так звик; хапаючись уранці в крамницю, він їх забув. Абібула обіцяв сестрі се зробити і тепер поспішав, щоб застати батька в крамниці, поки він не пішов до кав'ярні. Абібула спустився з гори.

Тепер він йшов вузькою, покрученою вуличкою, немов коридором, повним каміння та м'якого пилу. З обох боків здіймались брудні високі стіни, з щільно замкненими хвіртками, з домами, які дивились на нього глухими стінами або чорними вікнами, з ґратами, як у темниці. На частих заламах попадались зграї собак і дітей — хлопці з червоними головками, як сиріоїжки, дівчатка в барвних халатах, із тоненькими кісками під золотим фезом. Вони все бігли з куклями до фонтанів, із галасом, писком, дзвоном посуду. Часом під білими стінами тихо просувались жінки, завинені в біле, мов білі черниці, і раптом зезали у хвіртках, як привиди. Інколи розривалися стіни і відкривали вузьенькі ходи, як шпари, в яких з'являлись на мить хвилі дахів, зелені тополі й білі мінарети на тлі блакитного неба. Потому знов йшов вузький коридор. Часом з'являвся несподівано у фрамусі стіни фонтан, весь покарбований написами з Корану, обліплений весь дітворою. Дзвінко спадала вода у мідні кухлі, весело дзюрчала живим струмочком. А далі знов була тиша, дивна тиша мертвого міста, в якому доми стояли немов надгробники, а фігури жінок лякали, як Лазар, що тільки встав із гробу, завинений ще у білий саван.

Посеред вулиці тихо ступав сумний дервіш й побожно згинавсь до землі, щоб підняти з дороги камінчик, о який могла б натрудити ногу коняка. Сонце пекло.

Чим ближче підходив Абібула до вулиці, де була крамниця батька, тим виразніше вуха його ловили гомін життя.

Немов дика орда наступала на город і гвалтувала тишу стуком копит об камінь, скрипом арб і риком худоби. Коли ж Абібула дійшов до базару, його оглушив такий клекіт життя, що після тиші став нестерпучим. Правда, він звик до сього, але сьогодні се розбивало настрої. Вузьку, покручену вулицю, глибоку й каменисту, як дно висхлої річки, тіснили крамниці, маленькі, темні, немов закопчені димом печери. Скоріш намети, аніж будинки. Тут усе робилось на вулиці. Гладкі «фурунджі» по пекарнях, у високих фезах, із закачаними по лікоть рукавами, місили прилюдно тісто, а у великих печах палав такий вогонь, що аж на вулиці ставало душно. Шевці, підібгавши ноги під себе, ледве помітні з-за купи товару, гаптували капці сріблом та золотом. Низки червоних капців, як стигла перчиця, висіли на дверях, а постולי, мов свіжі пиріжки, сушились рядками вздовж тротуарів. Блищала мідна посуда, як золотий вівтар, й тремтіли під молотом майстра нові мідниці. Прискав вогонь у горні, й грала вогнями мідь.

— О-ой май-лай-мі! — верещав тенор продавця масла, і, немов дражнячись із ним, як та папуга, своє товк рознощик цукерків:

— Каперле-е! Каперле-е!..

Таця на голові в нього ані струснеться.

Висіли в ятках баранячі туші, з синіми жилами, з білим застиглим салом, із роями мух над ними. З чорної кузні нісся пекельний стукіт і виповняв повітря. Шкварчали, пищали й синім чадом курились смачні шашлики, отут, під голим небом, біля фонтанів. Шмигали під руки із стиглою морвою малі татарчата й цвірінькали, мов горобці:

— Пшкен дут! Пшкен дут!..

Всі руки залиті в них соком, як кров'ю. На зеленому сіні з горових полонин, із запашними квітками, лежали старі татари у білих чалмах й ждали купців. Запах свіжої кави мішавсь із запахом часнику. Бряжчали філіжанки. Раптом вітер зняв хмару пилу, яка закрила все. Все шезло. Потому, як із туману, почали впливати поважні мулли, в зелених чалмах і в довгих халатах, що сунулись тихо по хідниках, а там — цілі гори черешень і абрикосів, помідорів й цибулі; сліпили очі мідні коновки, довгі, як сурми, на плечах суворих сільських татар, що грубим, сердитим голосом, немов дрова рубали, хвалили своє молоко:

— Вар-сют-вар...

Дзюрчали десятки фонтанів, лящали та щебетали всілякі птахи у клітках попід піддашшям, свистів стругом бондар, що тут, у чорній печері, повній ліщини й запаху лісу, робив обручі. Вихилявся за кожним разом із крамниці й купав на сонці свою білу бороду, червоний фез. Сохли вздовж стін великі вила і наставляли засмалені кінці, немов волячі роги. Арабські літери повзли по вивісках, неначе павучі ноги. З вулиці не своїм голосом кликано спраглих по лимонад:

— О-ой бузлі... пек татлі!..

І простягались у той бік руки.

З вікон кав'ярень стирчали, як ліс, цибухи і струмки синього диму повзли, як змії.

Громадський деллял¹, завішаний весь дукачами на продаж, намагавсь усіх перекричати.

Блишала на сонці черепиця дахів, світились вікна в межах, пашів нагрітий камінь, горіли, як маки, фези, кричали птахи і продавці, дзвенів метал по кузнях, безперестанку дзюрчала вода, запирав віддих у грудях запах шкури, кави та часнику, бряжчала посуда, шкварчав шашлик, душив усіх пил, — і в сьому пеклі життя, у сьому хаосі фарб, ліній, пахощів, згуків, у сій неможливій тісноті проскакував часом, зайнявши всю вулицю, новий фаетон під білим парасолем, із елегантними європейцями, як щось чуже, негармонійне, й зникав за хмарою пилу...

А вгорі, над тим бурхливим морем, із високих білих мінаретів, серед блакитного неба, лунав протяглий, жалібний спів муедзинів: «Прийдіть, достойні, на поклін Богу, прийдіть по рятунок. Немає Бога, опріч Бога, і Магомет його пророк...»

Абібула ледве розгледів батька. Старий Сулейман, у білім халаті і білім тахе², так притуливсь до надгробника, що його трудно було відрізнити від каменя. Очі йому вже не служили, і навіть окуляри не помагали. Проте він не кидав своєї роботи й, зігнутий, скулений, у богомільнім настрої довбав із Корану святі слова. У чорній паші крамниці стояли рядками надгробні камні, розмальовані й білі, у фезах, чалмах, тюрбанах, немов там зібрались поважні гості. На ляді спав робітник. Закинув голену голову, відкрив беззубий рот і простяг босі ноги. Зсохлий, зморще-

¹ Оповісник.

² Літня шапочка.

ний, жовтий, він скидався на мерця, над яким скоро буде стояти один із надгробників.

Сулейман дуже зрадів, доставши чотки, — без них він був як без рук. Кинув роботу й почав оповідати синові останню новину, яка вже облетіла Бахчисарай: мулла Смаїл, такий достойний, багатий, імам і хатіп¹, прогнав учора єдиного сина Рустема. Батько не міг врешті стерпіти, що син бунтує народ проти духовенства, пише книжки, в яких ні слова нема про Бога, сміється з давніх звичаїв і навіть із Корану. А що найгірше — найнявся у кав'ярню до ефенді Мухтара, який з муллою у сварі, і з сьогоднішнього ранку подає гостям каву.

— Кажуть, мулла Смаїл лихий на сина, що не хоче свата-ти Шерфё, хоч батьки замінялись уже словом, — сказав Абібула.

— Ах, молодь, молодь. Се ж бейнамаз², та й годі!.. Крий Боже мати такого зятя. Великий Бог — Алла ікбер! — закінчив старий Сулейман своєю любимою приповідкою.

Був саме час, коли Сулейман ходив на каву. Надівши чалму та взявши в руки чотки, він подався до кав'ярні ефенді Мухтара, яка була лиш через дорогу. Вже тридцять літ він щодня у такий час відвідував її. Абібула подався за батьком.

Кав'ярня торгувала сьогодні добре. Всі хотіли на власні очі бачити, як син такої відомої в місті особи розносить каву, мов простий наймит. Тому в кав'ярні було аж тісно. Хазяїн поїхав у Сімферополь, і гостям служили Рустем та хлопець Бекір, тонкий, високий і клаповухий.

Рустем був трохи блідий, хоч удавав веселого. Служив він гостям не дуже зручно. Проте всі його кликали, кожен намагавсь, щоб він подав каву.

— Рустеме! Нам кави!..

— Ха-ха!.. Рустем, неси до нас!.. То ми тобі служили, тепер послужи нам.

— Ми всі служимо один одному, — осміхався Рустем.

В кутку сиділи якісь селяни. Скромні, похмурі, немов чужі горожанам. Сулейман вступив із ними в розмову. Вони оповіли, що привезли хорого, одержимого злим духом, — «меджіна». Вже п'ять літ не ходить, із того саме часу, як

¹ Піп і проповідник.

² Такий, що не виповняє приписів ісламу.

мало не згорів на пожежі. Сьогодні на Азії будуть молитись дервіші, то, може, виблагають йому полегкість.

— Алла ікбер! — зітхав Сулейман і слухав далі.

Бекір задовольнив своїх гостей й підсів до них.

— Ну, скоро підеш у москалі? — жартували ті з його.

Бекір зацмокав та закрутив головою.

— Втечу... зароблю гроші — й гайда до Стамбула...

Очі в нього спахнули й червоні вуха свіtilись на сонці.

— Ч-чорт його знає! — гарячився Бекір. — Служи у війську, коли дають домуз (свиню) їсти. Розумієш, хитрий який: зварить із свинини юшку, м'ясо дає своїм, а юшку нашим: на, їж!.. Ч-чорт його знає...

— Селям алекім, — привітався новий гість. — А де Рустем?

— А, Джіафер! — радісно скрикнув Рустем й побіг назустріч.

— Так се правда? Ну, розкажуй, як було діло...

Рустем потяг його в куток.

— Все розкажу... потому. А тепер маю до тебе справу...

— І я до тебе в справі. Знаєш, Осман зрікся грати у твоїй комедії. Як дізнався його батько, який зміст п'єси, так і насів на Османа. А той, дурень, злякався й не хоче грати.

— Ну, се байдуже, десь знайдемо другого.

— Завзялись на нас старі. Таке робиться, що страх. Вони нас камінням ладні побити. От побачиш, що наша вистава так не минеться.

— Пусте... тут, знаєш, могила тільки pomoже. Після смерті старих піде все краще, — потішав його Рустем. — А моя справа така: сьогодні приїхав із села один вірний товариш. Треба через нього послати книжок. От ти б і приніс, бо мені не можна кинути службу.

— Добре. Я принесу. А ти приходи завтра, треба порадитись.

Рустем мусив покинути товариша: нові гості вже його кликали.

Та не встиг він поставити на стіл філіжанку, як хтось гукнув знову:

— Рустеме, тебе Айше́ кличе.

Рустем враз зблід, і філіжанка затремтіла в його руках. Здержуючись, щоб не побігти, він вийшов на вулицю. Його небога, восьмилітня Айше, перегнувшись над важким кухлем із водою, лукаво кліпала до нього очима та моргала

фарбованими бровами. Вони зайшли в подвір'я і тут, у темному закутку, Айше дістала з-під ватованого халата зібганий папірець і подала Рустемові.

Рустем так хапавсь прочитати, що мало його не роздер. «Я вже чула про твою біду, Рустеме, — читав Рустем надряпане напівписаними, напівдрукованими літерами. — Та не журись. Господь милосердний. Так, як ти зробив, — ти зробив найкраще, і я твоя вірна Мір'єм. Коли б ти знав, що нині сталося. Батько побачив у мене каламар і перо. Так на мене кричав, що я плакала, і досі очі червоні. Побив каламар і викинув перо, а сам побіг сердитий і забув чотки. Та я мовчала, хоч добре знаю, що в Корані того не стоїть, аби жінка не сміла писати. Тепер пишу батьковим пером. Було б мені, коли б дізнався. Твої книжки читала аж двічі. Хоч мені страшно (від твоїх думок), та ти не смійся. Я хоч не вчена, проте чую, що твоя правда. А що ти не схотів брати Шерфе, то зробив добре. Вона сміється з тебе і не кохає. Сьогодні Абібула буде молитись, а батько поїде. Мати лягає рано. Прощай. Хай звеселить зір твій Аллах. Твоя Мір'єм».

Коли Рустем вернув до кав'ярні, шоки в нього горіли і все тіло стало туге і легке, як м'яч. Гостей, як і перше, було багато. Старий Сулейман поскидав капці, поклав ноги у білих панчохах на софу і пахкав із довгого цибуха. Він справляв тут свій кейф. Абібула вів тиху розмову з приїжджим муллою, а в кутку, серед синього диму, викладав свої погляди гостям балакучий Бекір:

— Ч-чорт його знає! — низав він плечима, і очі в нього горіли, а вуха світилися на сонці. — Ч-чорт його знає... Пішов я учора в садок у ханський палац, а там, розумієш, сидить гяур на лаві й обняв чужу жінку, наче свою... Тьху!.. погань... Ні, в нас сього нема... Магомет не велів... У Стамбулі сього вже не побачиш, ой ні... От тільки зберу трохи грошей... Я бідний... Батько, розумієш, й сам не має що їсти... А тут плати... Бакшиш давай... і скрізь бакшиш. І до війська беруть... Ч-чорт його знає...

Рустем далі не слухав.

* * *

День відійшов. Тривожний, неспокійний, в ясній одежі і галасливий. Зайшов за гори разом із сонцем — і стало тихо. Спокійна, тиха, як богомільна черниця, з'явилась ніч. Замоккла сіра земля, здрімнули хати, тополі і поле.

Сумно, безлюдно в святому місці — Азізі. Пишні «тюр-бе» — мавзолеї — самотно сіріють на полі між будьяками і грузом, важкі, великі, байдужі, як ті святі та хани, що спочивають під ними. Чорною купою заснув на землі монастир — «текé», а над ним стоїть мінарет, як білий привид. Не сплять лиш цвіркуни і фонтани, та кліпа очима-зорями небо.

Легко, мов тїнь пливла, ступав по Азізі Абібула. Немов боявся топтати місце, полите кров'ю святого. А може, до сього місця торкалась нога Адждер-мелек султана, коли він, у давню давнину ще, ніс свою голову попід пахвою та поливав кров'ю шлях до могили. Кожен раз, коли Абібула тихими ночами простував у текé на молитву, він уявляв собі людину без голови, з кривавим горлом, а з-під пахви у неї дивилась на нього страшними очима відтята голова.

І кожен раз, як і тепер, було йому страшно і серед тиші калатало серце. Властиве, се було добре. Він сам викликав ту уяву, оберігав той страх і той настрій, ворухив його, немов болючий зуб. Він хотів, щоб душа в його гоїдалась, як хибкий човен на морі, тремтіла, як лист на вогні, щоб стала прозорою, легкою й могла злинути в небо. Так широко він прагнув єднання з Богом.

Абібула підійшов до текé; ще нікого не було. Скрізь тихо й темно.

Абібула став під тополею. Чекав. Дививсь на зорі і вбирав у себе таємну тишу святого місця. Йому було так добре, в голові трохи крутилось, душа сподівалась розкошів молитви і тріпала, як птиця крилами.

Нараз від стіни відділилась біла фігура.

— Ахшам хаїр олсун!¹

— Ахшам...

Те «ахшам» брата, тихе, як нічне шелестіння тополі, зда-лось незвичайним, таємним.

Дервіші помалу збирались.

З мороку ночі, як із туману, випливали фігури у довгих халатах, у білих чалмах, мовчазні й поважні.

— Ахшам! Ахшам!.. — шелестіли слова, як сухе листя, й гинули серед ночі.

В вікні текé блимнув несмілий вогник.

¹ Добрий вечір!

Тихо ступаючи, гордо пройшов у текé шейх¹, високий, пишно зодягнений. Пішов, подивився і знов вернув додому. Ні до кого не обізвався, ніхто до нього. Він тепер постив і дав зарік мовчати.

Серед тиші чутно було, як десь далеко торохтів віз.

Дервіші сходились. Кидали слово-два, тихо, пошепки, й мовкли. Дзвінко дзюрчала вода. Високі тополі все шелестіли. Біліли в темряві чалми і бороди.

Підкотивсь до текé віз і став. Коняка форкнула. Два чоловіки скочили з воза, мовчки підняли кожух, під яким щось стогнало.

— Меджін... меджін... — хтось сказав стиха.

Зняли слабого на руки і понесли у текé. Ноги висіли в нього безвладно, як перебиті.

Знов стало тихо. Усі чекали. Абібула не зводив очей з текé, над яким здіймався мінарет, мов білий привид.

Та ось усі стрепенулися. В вікні мінарета мигнула тінь, і зараз розлігся спів муедзина — сумний, скрипучий та жалібний.

Всі знялись із місця.

В текé було темно. Тільки коло міграбу², де стояв шейх, горіли дві прості лампи. Низька закопчена стеля, темні килимки на помості, нерівні, колись іще білені стіни, холодне сперте повітря — скоріш нагадували запущений склад, ніж дім Божий. Ряди стоптаних капців, полишених біля порога, насичали повітря їдким запахом поту. Люди ставали рядками і прикладали руки до вух: ми слухаєм, Боже!.. Почалась звичайна мусульманська відправа і скоро скінчилась.

Тихо, босими ногами, підходили дервіші до шейха, вклонялись і сідали долі в кружок... Ноги під себе, плече до плеча, у тісне братерське коло. Абібула чув теплі плечі своїх сусідів. Йому здавалось, що його тіло розширилось, зросло праворуч і ліворуч, аж ген далеко, й тремтіло, немов жива каблучка. Горде обличчя в шейха стало поважним, наче застигло. Очі спустив додолу, дививсь, здавалось, на бороду. Усі мовчали. Так тихо стало... Світло притьмарилось, і брудні стіни тісніше зсунулись. Віддаль безвладною масою лежав недужий.

¹ Старший дервіш, ігумен.

² Вівтар.

Усі чекали.

Раптом, як із одних грудей, почався спів. Повільний, розмірений, скупий. Слова гупали в пісні, як ціп на току, окремо, виразно:

— Ла-іль — Ал-ла...

Монотонно і безконечно, наче великі годинники рахують хвили:

— Ла-іль — Ал-ла...

Абібула прижмурих очі. Голова в нього хитається в такт пісні, і слова йдуть за словами, немов верблюди в пустині:

— Ла-іль — Ал-ла...

На один голос, у такт, безперестанку, без передишки. Всі ті ж слова, усе той темп.

Так тягнеться довго. Минають хвили, години; здається, дні цілі проходять. Він уже не чує ні власного голосу, ні свого тіла, ні тіла сусідів. Всі вони злились разом, в одно суцільне тіло, у один спільний голос, який веде пісню, довгу, скучну, монотонну, немов машина помпує воду або слова хтось ниже на безконечну низку:

— Ла-іль — Ал-ла...

Не то скучно стає Абібулі, не то спати хочеться. Щось налягло на мозок. А проте Абібула чує, як там десь глибоко, у грудях, на самому дні, зерно по зерні, крапля по краплі, збирається сила, росте, зміцнюється. І знов йдуть, як хвили:

— Ла-іль — Ал-ла...

Сумно так стало в текé; бліді обличчя немов застигли, а в серці щось неспокійне, там щось ворушиться... Клубком котиться в грудях, бере за горло. Хочеться крикнуть: ти один, Боже, всесильний, могутий, в тобі вся радість, у тобі надія... Ти один, Боже! О Боже!..

Хтось хлипнув, не здержавсь...

— Алла!

І збудив назбирану силу, всіх зняв на ноги.

Тремтить в Абібулі тіло і горять вуха. Розгойдана душа рветься хвалити Бога, тягне з собою тіло. Щось у ньому є. Якась пружина. Велика радість. Побожний рух.

— Немає Бога, oprіч Бога!..

Плече з плечем, знов тісний круг, братнєє коло. Вінок із халатів та білих чалм. Радісно пісня вирвалася із грудей:

Ля Ілля ге — іль Алла-ге...

Ля Ілля ге — іль Алла-ге...

Жива каблучка уже хитнулась. Раз у той бік, раз у другий. Спочатку плавко, поволі, у такт, немов тихі вітри хитають колом, немов лагідні хвилі гойдають водні лілеї. Схиляються чалми в честь шейха, гойдається мозок, як у колиці, душа бажає розгону, й дедалі зростає рух. Здається, вітри міцніють, підхоплюють коло. Все швидше та й швидше. Зростає пісня... дужчає голос, обличчя сяють. Білі халати надулись від вітру, і мають поли. Поклони все глибші, все нижчі. Тіло згинається удвоє, в'ється, як вуж, китиці фезів скачуть по чалмах, а слова пісні злились у крик:

— Е-ге-лла!.. е-ге-лла!..

Росте той крик, скаче, мов по драбині, все вище, як дикий звір у горах, тягне з собою тіло, захоплює дух.

— Е-гге-лла!.. е-гге-лла!..

Бліді обличчя скривились, тіло б'ється у корчах... Абібула плаче. Хлипають другі... Вже не стає сили, знемога...

Та ось потіха. Мов упала з неба. Високий тенор почина пісню — веселу, бадьору, ясну, як ангольський спів:

Юджé султа́ним
Дерде́ дерма́ним —
Шу те́нде джа́ним
Ху де мек істер-гу!..

— Гу-у! — З десятків грудей вихопивсь радісний покрик.

— Гу-у! Один! Ти один, Боже, великий Боже, даєш лік там, де вже ніхто помогти не зможе... Душею й тілом прагну сказати, що ти один! Г-у-у!..

Дика радість хапає за серце... Абібула чує, як нові сили, великі, незміряні, ввілляла та пісня у його члени. Вони всі скачуть, радіють, усі славлять Бога... Плигає тіло в шалених рухах, хвилюють груди, і скаче голова, залита потом, а крізь заплончені очі він бачить небо, усе в огнях. Бачить троянди, червоні гранати, білі лілеї... Горять... цвітуть... літають... Цілий дощ цвітів... Ллють пахощі в груди... Трудно так дихати... Він уже не може співати, він ледве встигає за всіма:

— Гал-гай!.. ай-гай!.. ай-гай!..

Всі — одно тіло, що скаженіє у рухах, всі — один голос, що славить Бога:

— Ай-гай... ай-гай...

А пісня бадьорить, а пісня лється, як із неба, весела, радісна, чиста, мов ангел співає.

Хтось плеще в долоні... От хтось сміється — ха-ха!

— Алла!

Швидше, прудкіше, всі разом... Останнім духом... Решткою сил.

— Хай-хай... Живий... живий... Бог живий...

Крик скаженіє, гарчить, як прибій моря, як лютий пес... Б'ють китиці фези, мотаються голови, підплигує тіло, танцюють перед очима зелені круги й хитаються стіни текé у славу Аллаха...

— Живий... живий... живий...

Ох, яка радість... ох, яке щастя... Небо розкрилось... Ангелів видко... мають уже крила... Аж плакати хочеться... сльози душать за горло...

— Ай-хай... ай-хай!..

Танцюйте, радійте!..

Море бушує, ревуть хвилі і лізуть на берег, щоб усе затопити.

Тоді простяг шейх руку і одним згуком утишив хвилі. Всі стихли, спинились, бліді, схудлі, зів'ялі, мов тіні. Всі сіли. Ноги під себе, плече до плеча. Знялось між ними біле рядно, й недужий, волочачи ноги, наче павук, підліз під нього.

Ще веселіше заспівав тенор, іще бадьоріше. Немов до танцю. Водить смичком по нервах, лоскоче серце. Ожило тіло. Розгойдане серце здійма нові хвилі, високі, сильні. Нема їм впину. Тіло все скаче, як на пружинах. Абібула не може спинитись, не має волі. Чужа якась сила вхопила тіло, б'є, крутить, волочить. Тіло німіє, тіло зникає... Десь щезло. Дух підняв крила, летить й пориває...

— Ай-хай... ай-хай!..

Швидше... ще швидше... Гей, швидше... До Бога... живого... єдиного Бога...

— Хай-хай!..

Мов із пуги, ляскає-плеще співець у долоні, жене, підганяє, бадьорить, сміється. Летить його пісня, як вихор. Росте божевілля. Плазують круг ряден тіла божевільних, як у перелогах. Ходором ходять плечі і руки, голови скачуть, страшні обличчя застигли, як у мерців. Кланцають зуби. Крик переходить у лемент.

Тремтить текé, хвилює світло, скачуть по стінах налякани тіні, й хмарка білої пари висить над колом. Ось-ось паде блискавиця, ось-ось ударить грім, розколе стелю, і божа сила ввійде в слабого.

Вона вже тут: хвилює рядна, здіймає вгору, немов тумани, й безвладний каліка стає на ноги. Встав, твердо ступає, виходить із кола.

Всі кам'яніють. Сталося чудо. Блискучі очі, повиті млою, застигли, як скло.

Врешті хитнулись... Як п'яні...

— Живий! — гуркоче грім із грудей.

— Хай-хай!..

Радість велика. Щастя. Руки шукають обіймів. Хапають за плечі, за шию. Крик рветься з грудей. Не крик, а буря:

— Алла!.. Хай-хай!..

Гарчать. Ревуть. Скрегочуть. Ригають. Труться лобами. Гавкають голосно, часто:

— Гав... гав... гав... гав...

Як дикі звірі, як стадо шакалів.

Щезла свідомість. Повна нестями. Шаленість.

І знов, як над бурхливим морем, простяг шейх руки і кинув глухо, потягло:

— Гей-х-х-х!..

Хвилі ущухли, і стало тихо.

Абібула підняв долоні і потер чоло, обличчя. Немов прокинувся. Обвів усіх зором і скрізь побачив здивовані очі.

Всі мов питали:

— Що було? Що сталось?

Потому зняли руки до Бога і, втомлені, тихі, розбиті, зітхали:

— А-мінь, а-амінь, а-амінь...

Жалібно, ревно, як сплукані діти.

Відправа скінчилась.

Було вже пізно. В далеких оселях співали півні. Тиха, холодна ніч обняла землю. Біліла стерня попід горою, і чорні круглі тюрбе важко вкривали кістки святих та ханів. В чорному небі кліпали зорі.

Знов тихо ступав Абібула по святому Азізу. Ніс у серці радість, у голові мрії... За ним повзли поволі, як тіні, гуртки деревішів.

Абібула навіть не стямивсь, як опинивсь біля дому. Його вивів із задуми чудний якийсь звук. Немов хвіртка скрип-

нула чи клямка брязнула. Хто б то міг бути? Батько поїхав із дому. І рівночасно побачив на вулиці тінь, що мигнула під муром і швидко щезла. Що ж то за знак?

Вдома, здається, всі спали.

* * *

Джіафер сподівався гостей. Він умисне трохи раніше зачинив свою крамницю, щоб мати час усе доглянути, бо вже півроку, як в його домі не було хазяйки: він розвівсь із жінкою. Кожен раз, коли домашні клопоти потребували його уваги та забирали у нього час, Джіафер думав про свою розведену жінку, хоч не жалкував, що так сталося. Найбільш нагадували йому жінку хати, прибрані по-європейському. Там, окрім загратованих вікон, нічого не було східного. Оці віденські меблі, образи, статуетки, так гостро заказані Кораном, книжки і альбоми — все се недавно ще викликало у них незгоду. Щира мусульманка, яка знала страх божий, вихована у давніх звичаях та забобонах, вона не могла вибачити чоловікові гяурських примх, вважала його мало не зрадником. А він, купець, що раз у раз мав діло з різним народом, їздив по чужих землях, побував за кордоном, захопився блиском та багатством європейської культури, правда, більше зовнішньої, і вважав своїм обов'язком, обов'язком освіченої людини, приєднатись до неї або, щонайменше, не цуратись її. Жінка не поділяла чоловікових поглядів і нарікала, сварилась. Коли він хотів, щоб вона ходила по вулиці з відкритим лицем або щоб показалася знайомим мужчинам, які бували у його в домі, вона казала, що він не любить її, що він ламає завіти Корану та завдає їй сором перед людьми. Джіафер не бажав її силувати. Він визнавав за жінкою більші права, ніж дає їй іслам, і тим тільки сердив свою правовірну дружину. Різниця в поглядах та смаках довела, врешті, до того, що вони обридли одне одному і мусили розійтись. На щастя, дітей не було в них. Джіафер тоді зітхнув вільніше. Веселий, гостинний, він любив товариство і скоро зібрав біля себе гурток молоді більш поступової та й відводив там душу. З Рустемом сприятелювався особливо. Вигнаний батьком, Рустем навіть укінці оселився у нього. Натура глибока, суцільна, Рустем, хоч молодший, мав вплив на свого товариша: той його слухав та мало-помалу втягався у роботу гуртка.

Сьогодні Джіафер був лихий. Зі спектаклем, уже зовсім готовим, щось не ладилось. Джіафер надавав йому велику увагу, бо ся новина для Бахчисарая, безперечно, викличе багато всяких розмов, зворушить думку, особливо через те, що мали виставляти Рустемову п'єсу, в якій зачеплено так багато болючих сторін мусульманського життя. Все вже готове, і ось тепер несподівані перешкоди.

Проте Джіафер не переставав клопотатись біля вечері. В кухні вже щось шкварчало. Він сам поставив на стіл свій любимий коньяк. Він не крився, що вживає заборонений трунок. Огрядна постать Джіаферова, вся в чесучі, відкритий рум'яний вид із горбатим носом, привітна усмішка сірих очей немов веселили освітлену хату. Та гостей щось не було. Ну, Рустем — той не швидко поверне з роботи, бо кав'ярню замикано пізно. Але що ж другі? Наче в відповідь на се застукано до дверей і увійшов Абдураїм, молодий мектебдар (народний учитель), шкільний товариш Рустемів, сухий, схорований, жовтий, а за ним іще двоє молодих софт¹.

Не встигли гості привітатись із хазяїном, як у дверях з'явився відомий на весь город ефенді Мустафа, у чорній візитці, рябому лейбику, завішаному брелоками, та з закрученими вусиками на блідому виду. Тонкий, верткий, висмоктаний, він говорив якимсь надірваним голосом і без потреби сміявся. «Ну, чого сей приліз?» — скривився Джіафер, видимо, нерадий.

— Ха-ха! — сміявся Мустафа, і китиця на фезі в нього метлялась. — Дами наші прогнали мене. Марія Петрівна і Ольга Іванівна. Приходьте, кажуть, пізніше... підемо в сад... pour passer le temps...² весело буде... ха-ха!..

І за кожним разом, коли вимовляв із неможливим акцентом французькі слова, повертався на всі боки та позирав на присутніх.

Ефенді Мустафа розвалився на стільці і зараз почав розповідати дрібні новинки, які займали його товариство. Він дуже чванився тим, що бував у поліцмейстра, нотаря та начальника пошти, хоч там із його сміялися та гордували ним.

Розмова чогось не клеїлась.

¹ Софта — семінарист.

² Pour passer le temps (франц.). — Щоб провести час. — Ред.

Абдураїм більше мовчав або притакував, Джіафер видимо нетерпеливився, очікуючи Рустема, а софти уважно розглядали альбоми.

Коли врешті показався Рустем, Джіафер зразу налетів на нього:

— Знаєш, яка неприємність? Беял зрікся віддати нам шоу під театр. Послухав репетицію і сьогодні приніс свою відмову.

— Через що?

— Боїться... Небезпечне, каже, діло; що люди скажуть...

— Що ж тепер діяти? Доведеться шукати десь-інде.

Рустем був дуже стурбований.

— Ви таки думаєте виставляти п'єсу? — обізвася Абдураїм.

— Конче. Або що?

— Я б не радив сього робити. Ви висміюєте в ній наше духовенство... занадто гостро ставите жіночу справу.

— А ти думаєш, що се шкідливо? — глянув на його Рустем.

— Авжеж, шкідливо... Наш народ держиться поки що ісламом, слухає своїх імамів і поважає їх. А ви хочете зруйнувати його світогляд, його віру, хоч замість того нічого рівноцінного не даєте йому... Народ треба раніш підготувати... Дайте йому перше добрий мектеб, відповідний новим педагогічним вимогам, зробіть його письменним, дайте Коран на татарській мові, бо арабської він не розуміє й через се темний...

— Чекай, чекай! — захвилювався Джіафер. — Мектеб — діло добре, та ним усього не зробиш... Ти кажеш — іслам, Коран. А Коран каже, що жінка нижча від мужчини, що вона тільки для нього й сотворена, що її можна бити... У нас жінка в неволі, закутана, як маграмо́у¹, нашими ж забобонами, темна, безправна... Її треба вивести на шлях культури, зрівняти в правах із мужчиною...

Слово «культура» було любимим словом Джіафера, яке його трохи п'янило, від якого очі в нього починали блищати і йому робилося тепло.

Ефенді Мустафа вмішався в розмову, наморщив чоло і віддуб губи.

¹ Маграма — жіноче покривало.

— Ще Бокль написав книжку «Про залежність жінки». Жінка, каже Бокль... жінка не повинна залежати від чоловіка... ха-ха!.. *Laissez faire, laissez passer!*¹ Ви подивіться на нашу татарку: нігті нафарбувала, спустила до п'ят штани, закуталась, як та копиця... Бр-р!.. От наші дами... *Charmant!*²

Він заскакав на стільці, аж китиця від феза на йому заметлялась і забряжчали брелоки.

Рустем поглянув на нього зі злістю.

— Мілль, а не Бокль... Нічого Бокль такого не писав.

— Ах, pardon!

— Не мектеби допоможуть нашій відсталості, — звернувся Рустем до Абдураїма, — бо що з того, коли народ читатиме байки про святого, який по смерті біжить із головою попід пахвою, а справжня наука — боротьба з темнотою. Мулли держать народ у темноті, бо їм се вигідно... Мулли затримують поступ, той світлий день, що сяє вже європейським народам. Проти них і треба боротися... Нам треба будити думку... Треба показати, як живуть інші народи, що вони не невірні, а старші брати, треба будити свідомість... Біда, що нас мало, роботи багато, а ворогів іще більше... Ну, та поборемось. Будемо творити літературу, організовувати інтелігенцію, міську і сільську, визволяти жінку з неволі... Покажем народові, хто йому ворог, хто друг... От європейцям — тим легше: у них жінка товариш, помічник мужчині, а у нас... Ну, я вас питаю, чи багато знайдеться наших татарок, щоб зважились прилюдно хоч би відкрити лице або навчились писати?.. Коли я одружусь...

— Не зразу, не зразу, — гамував Абдураїм, — треба рахуватися з тим, що батьки наші живі ще, що народ правовірний... Не знаю, чого ви нападаєте на іслам. Його тільки погано розуміють... Коран треба толкувати не так, як досі, а відповідно новим досвідам науки. Тоді одпаде усе те темне, проти чого обурюєтесь. Про се вже писали і Касум Емін, і Самібей.

— Давайте нам літературу. Давайте Байронів, Шекспірів, Гете!.. Й ми станемо поруч із іншими, ми увіллємось у сім'ю культурних народів! — кричав Джіафер, зігрітий суперечкою.

¹ *Laissez faire, laissez passer!* (Франц.) — Хай буде, як буде!.. — Ред.

² *Charmant!* (Франц.) — Чудово!.. — Ред.

— Як будуть у нас нові мектеби, коли матимемо багато освічених учителів-мугалімів, тоді в нас усе буде, не зараз, а буде, — стояв на своєму Абдураїм, і його винищений й заляканий вид, із виразом зятятості та обмеження, навіть кривився.

— Панове, ну що вам мужик? Ведь ето горьковській тіп... Ха-ха!.. Де наша татарська інтелігенція? У нас нема її. От подивіться: у руських — нотар, дами, начальник пошти... Tout le monde!¹ Ціле товариство. Се я розумію, а мужик... Ха-ха!..

— От, їй-богу, я вірю, що людина походить від мал-пи! — сміявся Рустем, міряючи оком ефенді.

Але той немов не розумів і тільки сміявся, так йому подобалась та вільна думка.

— Знаєте, messieurs², Спенсер був великий учений, йому можна вірити!.. Ха-ха!..

Розмова дедалі ставала палкішою. Софти були на боці Рустема. Гості загрились суперечками, і серед диму папірос та випарів кави знявся такий гармидер, що ніхто гаразд не розбирав, хто за кого й за що стоїть.

Джіафер гаряче обороняв потребу оригінальної літератури та перекладів європейських письменників. Татари мусять знати, як і чим живуть європейці, які в них ідеали, які напрямки.

— Виробляйте літературну мову, спільну для всіх татар... Годі нам говорити на різних мовах. Се аномально, що кримський татарин погано розуміє те, що пише казанський, а письменника з Тифліса не всі можуть читати в Оренбурзі або в Баку... Спільна літературна мова і сильна, в європейському дусі література — от мій девіз!..

— Не забувай, що ми вже робимо дещо в такому напрямку, — гарячився Рустем. — Згадай, що було літ двадцять перед сим! Опріч Алькорана та його коментарів, народ нічого не знав. А тепер по наших селах нерідко знайдеш простих свідомих татар. Вони знають, хто вони й чого хотять...

— Ов, чи багато таких! — кричав Абдураїм. — Не буде багато, поки в нас будуть старосвітські мектеби з допотопними методами, поки не переробить усього учитель...

¹ Tout le monde! (Франц.) — Весь світ! — Ред.

² Messieurs (франц.) — панове. — Ред.

Серед гамору й крику ніхто не помітив Бекіра. Молодий хлопець причайвсь за порогом й з цікавості висунув голову в двері. Потому насмілився, переступив поріг і, підібгавши ноги, сів долі в куточку. Він весь обернувся в увагу, очі в нього блищали, а вуха, червоні й великі, ще більш настовбурчилились, немов боялись пропустити хоч слово з розмови.

— Ти чого тут? — помітив його Джіафер.

— Та... я до Рустема... Нічого, нехай потому, — благав він, немов боявся, щоб його не прогнали.

— Вставай, Бекіре, сідай з нами до гурту, — кликав Рустем.

— Ні... ні... мені й тут добре... — мотав головою Бекір, засоромлений вкрай та весь червоний.

— Он сидить Азія долі і не хоче встати на ноги! — сміявся Джіафер серед загального реготу.

— А ми її зведемо, посадимо на європейський стілець. Але сеє було не легко. Азія соромилась і нізашо не хотіла розігнути підібганих ніг.

Так і лишилась у кутку.

Тільки коли знов знялась розмова про освіту жінок, Бекір весь стрепенувся і навіть устав.

— Е-е... розумієш... — заїкнувся він, — пророк не так казав... Я навчу жінку писати, а вона мене зрадить... Напише до другого: приходь (хай лежить слово моє під каменем)... І буде тому гірше, аніж би наївся болота... Гріх буде, зле... Ч-чорт його знає! Магомет дав закон... Держи його, поки не вмреш. А так — ні, зле... Ч-чорт його знає...

Бекір хвилювався, заїкався і червонів.

— Ти не рівняй жінки до чоловіка... Аллах, як творив чоловіка, то сказав йому дивитись у небо, а жінці — в землю... Так усе на світі: що краще — мужчина, що гірше — жінка. Літо — мужчина, а зима — жінка... День — знов мужчина, а ніч — жінка... Недурно ж поклав так Аллах... Ч-чорт його знає...

І він розводив руками та блискав очима, щиро дивуючись Аллахові, що все так мудро розклав.

Гості сміялись.

Тільки ефенді Мустафа зразу надувся. Його ображало, що якийсь наймит, бідний міщанський парубок, устряв до розмови, як із рівними.

Він раптом витяг годинник та забрязкав брелоками.

— Ой-ой! — заверещав він. — А мої дами чекають... Марія Петрівна і Ольга Іванівна... Ха-ха!.. Adieu, messieurs!¹

Заметлялась китиця на фезі, брязнули брелоки, мигнув рябий лейбик — і ефенді шез за дверима.

— Ну нащо ти кликав ту малпу? — обурився на Джіафера Рустем.

— Хто його кликав? Сам уліз, як скрізь і завжди. Він теж, бач, стоїть за культуру.

По відході ефенді всім стало легше. Навіть Бекір насмілювався і сів на стілець.

Розмова велась вільніше. Сміливі речі Рустема, найбільш гарячого та поступового, розворушили всіх. Бекір уперше чув такі речі, грішні, зухвалі, і був приголомшений ними. Він боронився, стояв на своєму, упертий, немов ослик, і мало не плакав, коли міцні, здавалось, як мур, основи старої віри хитались і падали під новим словом. Се просто не містилось в його голові. Очі в нього горіли безсилим гнівом, а вуха світилися, немов рожеві мушлі.

Гості розійшлися пізно, а Рустем із Джіафером усе ще вели розмову. Рустем турбувався. Що значить, що й досі не дають йому школи? Йому хотілось пожити та попрацювати ще на селі, між сільським людом, а тут він мусить гаяти час та подавати в кав'ярні каву. Не на те ж він скінчив медре-се, дванадцять літ був софтою.

Червоний досвіток глянув у загратовані вікна, коли вони скінчили розмову. Лягати було вже не варто. Рустем вийшов на вулицю, щоб освіжити голову, і його стріли перші промені сонця. В долині лежав Бахчисарай, що хвилював, як море, рожевою черепицею. Ще сині, абрикоси дрімали на білих стінах, а ліс мінаретів, залитих сонцем, здіймався до неба, як праведні душі. Тихо ще було. Та ось на мінаретах, один за другим, з'являлись муедзини, як чорні духи тих білих веж, і, приклавши побожно руки до вух, збудили тишу жалібним співом. Високо над сонним містом неслася дика музика, як передсмертні ридання грішних, й лунала по рудих скелях, іще темних й холодних...

А сонце вставало.

¹ Adieu, messieurs! (Франц.) — До побачення, панове! — Ред.

Спектакль таки відбувся. Надаремне Джіафер бігав по місту, шукав будинку під сцену, йому не вдалось його знайти. Одні відмовляли, боячись тої не зовсім безпечної вигадки, у других шопи були тісні і невідгідні. Джіафер мусив купити дощок та поставити сцену у своєму садку. Народу зібралось дуже багато, чого ніхто не сподівався. Йшли ремісники, робітники, купці і навіть хаджі, бажаючи на власні очі побачити, як далеко сягнула сміливість Рустема, до чого дійшли гріх та розпуста.

На другий день весь Бахчисарай аж клекотів. По всіх кав'ярнях, крамницях і навіть на вулиці тільки й розмови було, що про Рустема. Сотні правовірних повторяли його ім'я, оповідали, ділилися враженнями, судили. Найбільш хвилювало те, що в п'єсі осміяний був мулла, темний визискувач народу, який цілком не розуміє духу ісламу та дбає тільки про свій «закят» — десятину. Усі відразу пізнали в ньому відомого в городі впливового муллу Ібрагіма. Зміст п'єси, окремих подій переходив із уст в уста, змінювався, розвивавсь та зростав у легенду. Хаджі аж скреготали зубами. Коли ж се видано! В тому мерзотному творі дочка богомільних батьків, забувши давні звичаї й закон Магометів, скрізь безсоромно ходить із відкритим лицем, допоминається прав, добивається освіти і заганяє батька в домовину. А її коханець бунтує народ. Се ж уже розпуста! Він хоче зробити гяурів із усіх правовірних! Він сам невірний та бейнамаз!..

Всі жалкували муллу Смаїла, що мав на старість таку потіху з сина.

Тихого Абібулу не можна було пізнати. Скрізь бігав і скрізь під'юджував. Збирав правовірних і навіть казав, що забити Рустема не гріх. Краще хай гине одна душа, ніж народ.

Зате молодь була цілком захоплена, зворушена. Збиралась гурточками і сперечалась. Старі й правовірні кидали на неї недобрим оком.

Молодих особисто вразило те, що сказав Рустем по спектаклі. В своїй промові Рустем вияснив становище мусульман, занедбалість їх та темноту й закликав до освіти, до європейської культури. Щось нове, нечуване, про що тільки догадувались та нишком мріяли, було сказано при-

людно, палко, з вірою — і викликало справжній вибух. На другий день Рустем не мав відбою від нових знайомих, що стискали йому руку, тріпали по плечах, хвалили та прохали книжок.

Чутка про незвичайні події дійшла й до Мір'єм. Уже з лихого настрою батька, з його бурчання, з окремих фраз вона догадалась, що з Рустемом щось сталося. Але що? Сидячи долі у своїй хаті на повстянім килимку, Мір'єм ламала голову над тим питанням, не мала сили спокійно шити. Трудно й нудно вишивати якісь квітки, коли серце таке неспокійне. Крізь заграбовані вікна лилося світло в низеньку хатину, мигтіло на злогоглавах по стінах і лиш дратувало. Там, за мурами, де воно сяло, на волі, всі знали, що сталося із її Рустемом, тільки вона, найближча до нього істота, гризлась сумними думками в сій старій клітці.

Мір'єм дивувалась. Ніколи перше, поки не знала Рустема, ся маленька хатинка не була для неї тісною. Їй було добре й просторо, як у гнізді, тепло у сих мурах, у тісному подвір'ї. Там днями цілими стояв холодок, дивилось синє небо крізь виноградне листя й дзюрчала вода фонтана. Вона могла від рана до вечора поратись біля квіток, що розкішно кущились поміж камінням, і зовсім не почувала туги за світом, за невідомим життям, що кликало її тепер із-поза сих білих високих стін. Коли б мати дізналась, що з нею робиться нині, то, певно, сказала б, що то лихий дух — джин — ввійшов у неї, бо перестала вплітати в коси святі амулети. Перше, у ті недавні часи, вона була щаслива. Любила свої кросна, з-під яких снувались довгі рушники з чудними візерунками, втішалась тихим теплим гніздом, висланим килимками та старими гризетами, обкладеним подушками по турецьких канапах, любила веселих подруг, коли вони збирались на лафу¹ та щебетали, мов горобці коло зерен. Усе це минулось. Кросна стояли сиріткою, хата здавалась темницею, а веселі подруги — пустими й темними. Своїми розмовами та книжками Рустем вкинув у душу її нове зерно, що зросло там, як дерево, зацвіло тугою, вродило думи й нові бажання, їй усе хотілось знати. Знати, як живуть люди, що вони думають, чого хочуть, які краї на світі, дерева, звірі, як місяць ходить навкруг землі. Ніхто їй сього не міг сказати, тільки Рустем. Він тільки один був

¹ Бесіда.

такий, що міг здійняти із вікон грати, розвалити мури та вивести її з них у ширший світ. Вона тяглася до нього, як квітка до сонця. І ось тепер її мучили думки, що з ним, яка нова пригода трапилась йому, що навіть батько, мовчазний завжди, клене його ім'я та ходить як ніч.

Мір'єм відсунула роботу. В хаті було душно і трудно дихалось, низька стеля гнітила. Мір'єм устала, поправила свій рожевий фез із дукачами і вийшла у двір. Вона не знала, що їй робити, як довідатися про Рустема. Чи не піти куди? А може, поспитати матір? Ні, мати тепер варить їсти і не любить, щоб їй заважали, та й якось ніяково звертатись до неї. Може б, піти куди?..

Тим часом вона без мети блукала стежками брукованого двору, як у клітці, й сама не знала, що їй почати. Коли б хоч Айше побачити та передати лист. Та Айше, певне, ганяє десь по вулицях і її трудно знайти. Раптом щось калатнуло у хвіртку. Чи не вернувсь Абібула? А може, батько?

— Хто там? — поспитала Мір'єм.

— Ти вдома, Мір'єм?

— А! Се Шерф'е! — зраділа Мір'єм і побігла назустріч подрузі. Може, вона що чула!..

Закутана в біле, як привид, вскочила у двір Шерфе і почала розвиватись. Гарна чорноока дівчина вивинулась із фередже, немов метелик із капшучка, і засміялась. При зведених чорною фарбою брівках й рум'яних лицях її зуби блищали, немов намисто.

— А що! А що!.. Ти гнівалась на мене завжди, коли я сміялась із Рустема, а тепер воно й вийшло... А що!..

Мір'єм поблідла.

— Що ж вийшло?

— Моя мати така рада тепер, що я не за Рустемом, така рада... Добре, каже, сталося... Ах, які гарні квітки!.. Де ти таких дістала? Батько каже, що, відколи живе на світі, ще такого не було... Ти вже скінчила вишивати рушник? Коли б ти знала, я його бачила...

— Кого?

— Що мене сватає. Він має багато овець і гарний сад. Приходив до батька, а я з вікна й зирнула. Гладкий, здорові вуса... З села. Ну, я й не хочу... Далеко.

— А що ж той... Рустем?

— Ах, Рустем!.. Ха-ха!.. Знаєш, вони з Джіафером поставили із дощок буду... таку, в якій тютюн сушать... Скли-

кали людей — багато народу — і не дали їм їсти. Ха-ха!.. Ну, слухай... Джіафер посивів і став муллою... а Алі перебрався за його дочку й забув, певне, надіти фередже... Так із відкритим лицем і показавсь поміж люди... Джіафер каже: «Закрий лице», а Алі каже: «Не хочу». Ну, певно, то ж був таки хлопець, а не дівчина. Джіафер сердиться, а Алі плаче... А Рустем перекинувся у Халіля і забив чоловіка... ха-ха!..

— Як! Забив? — скрикнула Мір'єм.

— Ну, певно, не влучив, бо на другий день бачили того чоловіка на вулиці. Йшов собі живий і здоровий...

Він не забив!..

У Мір'єм відійшло серце.

Ну, се ще не так страшно, що на Рустема розгнівались мулли та старші. Аби йому нічого не сталося.

Шерфе не вгавала:

— А накінці Рустем знов став Рустемом і тоді казав людям, щоб усі зробились гяурами, наплювали на Магомета та їли свинину...

— Щоб їли свинину?

— Еге... ха-ха!..

Мір'єм не вірила. Се справді вже щось неможливе. Ну, та, хвала Аллахові, біда не така ще велика.

Подруги посідали попід фонтаном, і поки він співав їм свої тихі пісні, вони живилися всякими ласощами, яких Шерфе завжди носила повні кишені.

— Шерфе!

— Що, Мір'єм?

— Тобі ніколи не впадало на думку, що ми, жінки, живемо по хатах, як птахи у клітці?

— Ні. Або що?

— Не всі так живуть. Широкий світ, а у йому більше гяурів, ніж нас. У них жінка на волі, куди схоче — ходить, із ким хоче — говорить...

— Вони ж гяури, а ми правовірні...

— Вони теж вірять в Аллаха. У них жінці і до мечеті можна... вчитися можна... Ти не хотіла б учитись, усе знати, все бачити?..

— Ха-ха! Я вже училась, як була малою. Доволі.

— То не така наука, як у мектебі... Я часом сиджу і думаю... Слухаю, як біжить ося вода з фонтана маленьким струмочком... біжить кудись далеко, через город, поле, через

ліси... така весела, жива, і бачить різні краї, всяких людей, знає, куди сонце сідає на ніч і звідки встає місяць... Я хотіла б бути струмочком...

— Ха-ха! Чудна! А мені добре й у Бахчисараї.

— Знаєш, я заздрю вітрові. Як бачу, що він біжить хутко, гне наші тополі, летить над землею й співає пісню, я думаю: чом я не вітер...

— Ха-ха! Вітер! Він тільки пил здійсмає з дороги... Тобі скучно, то й думки лізуть у голову. Ти вдома засиділась... подруг забула. Чом не приходиш? Приходь... Недовго, може, будемо вкупі. Певно, таки віддадуть мене за того вусатого дідька, що має вівці... Ха-ха!..

— Що?

— Скучно мені буде за Бахчисараєм. Тут мені весело, тут усі мої подруги... Ах, ти не бачила, яку одежу пошила собі Умі...

Шерфе запалилася й заторохтіла, немов горох. Сміх дзвенів у горлі, наче дзвіночки. В одну хвилину вона наказала стільки, що Мір'єм ледве збрала докупи.

Вона зацікавила навіть Мір'єм.

Врешті збралась додому. Схопила фередже і влізла в нього, як у шкаралущу. Тільки очі блищали між білим полотном.

Лишившись сама, Мір'єм заходила писати листа. Хоч операція ся не зовсім безпечна, та тепер се найзручніше вробити: мужчин нема вдома, а мати варить їсти. Мір'єм витягла каламар та клаптик паперу з-під софи і сіла за лист. Пальці в неї не дуже слухались, слова розлазились на папері, як раки.

«Хай тобі пошле радість Аллах та має у свій опіці, — писала Мір'єм. — Ти мене десь не жалієш, Рустеме, що так довго не пишеш. А я турбувалась, бо не знала, що там із тобою. Тільки чую: бейнамаз, а за що — не знаю. Тепер пуста Шерфе розказала про все, а мені так жалко, що не могла сама усього бачити. От тільки не знаю, чи добре ти робиш, що радиш їсти свинину. Домуз — створіння нечисте, і я його ніколи не їла б. Теж слава Аллахові, що ти не влучив та не забив чоловіка. Може, він і дуже розсердив тебе, та все ж битись не слід. А мені знов біда трапилась. Не лякайся, не велика. Мати застала за твоїми книжками і пожалілась батькові. А батько давно був сердитий, що я не хочу носити амулетів у косах. Він дуже сердився і навіть

побив мене. Книжок не забрав, бо я сховала. Я тепер краще ховаю і каламар...»

Стукнуло щось... почулись кроки... Мір'єм ухопила шитво та накрила писання. Серце в неї завмерло і очі поширились... Знов тихо. То, певно, прохожий пройшов попід вікнами.

«Велику радість мала учора, — писала вона далі. — Абібула приніс цукор у папері. Я прочитала той клаптик. Там пишуть, що наша киз (дівчина) Бедріє-ханум учиться десь у великій школі. Хоч я ніколи не буду така щаслива, та радію за неї. Хай і між нашими будуть розумні жінки. Більше вже нічого не зрозуміла. Видко, що писано не для дівчат...»

— Мір'єм!..

Мір'єм жажнулася. Схопила й приклала мокре писання до серця. Десь мати кличе. Засунула швидко під софу всі причандали і кинулась із хати.

Скоро вернулась. Витягла зібганий лист і знов писала:

«Як мені душно, як мені тісно тут, коли б ти знав, Рустеме! Нікому я тут не потрібна, бо я не хлопець, а киз. Батько лиш знає свого Абібулу, а за мене згадає тоді, як треба кричати. Мати про те лиш гадає, щоб швидше випхати заміж. Приходь, Рустеме, і забери мене. Або скажи, я сама піду до тебе. От я не знаю, що вже говорю... Бувай здоров. За тебе благає Аллаха твоя Мір'єм».

* * *

В кав'ярні повно. Всі ляди-вікна, відчинені настіж, весело сяли у чорній пітьмі. Сизий дим люльок вилітав із вікон і, осяяний світлом, висів, як хмара. Безладний гамір, брязк філіжанок, білі чалми, червоні фези й міцний запах кави. Дзвінкий сміх гостей, впрілі обличчя, ліс дубхів, вогники в люльках і бренькіт струн — усе се мішалось разом. Ляпали карти грачів, блищав мідний казан із чорної печі, грали вогнями скляні картини — весела Мекка, пишна Медіна й величний Стамбул. Бренькав веселий сантер¹ й засипав хату гомоном струн. Кав'ярня блищала у темряві ночі, як велика ліхтарня, гуділа, як рій. Стрункий Бекір, в одній сорочці, заголив руки по лікоть, фез зсунув на тім'я і бив по струнах із таким

¹ Цимбали.

завзяттям, що не чув навіть, як його кликали. Рустем уже сам розносив каву.

Поважні хаджі, з ногами на низьких софах, із подушками під боком, смачно пахкали з люльок. Старий Сулейман, блідий як мрець, тільки блимав очима. В кутку пив каву Абібула. Молодь кидала кості і гучно сміялась. А Бекір грав. Бив струни, торсав, тупав ногами, крутив головою, заплющував очі — і під буденні розмови про ціну фруктів або фасолі тоненький голос співав про милу, про муки серця, фонтани сліз, тонкі дівочі кіски.

Ах, ті красуні!

Твої брови гнуться, як дуги,
А вії стріли пускають,
Білії груди крамниці відкрили,
А щічки медом торгують...

— Ха-ха! — реготала молодь, і навіть беззубі хаджі ховали усмішку у білі борода.

Рустем був щасливий. Мір'єм написала, що готова піти з ним хоч на край світу. От коли б тільки дістати мектеб — і він її вирве із пекла. Вони будуть щасливі. Він перестане служити сим товстопиким хаджам, що сидять на канапах важкі й непорушимі, немов мішки з мукою. Він буде робити любиме діло — готувати нове покоління до нового життя. А тим часом жваво і зручно розносив дрібні філіжанки і вився поміж гостями, як в'юн. Тому сказав слово, там засміявся, встряв на хвилинку до гурту і знов варив каву.

Молодь зібралась в окрему купку. Там йшли розмови про недавній спектакль.

Якийсь сільський челядник згадав про свого муллу. Той як почув, що сталося у Бахчисараї, то так налякався, що кинув правити десятину. Ще може з голоду згинути.

— Рустеме, як згине мулла з голоду, ти будеш відповідати! — гукали до нього звідси.

— Овва! Світ не завалиться, як стане менше одним муллою!..

— Він буде годувать його діти...

— Ха-ха! — сміялась молодь.

— Не тепер дасть відповідь, то в день останній, — закрипів Сулейман. — О! Як затрубить тоді сурма і прочитає Аллах книгу в його лівій руці!..

І скинув злим оком на молодь.

Абібула правив сусідам про чудо.

Бліде обличчя світилось у нього, немов при місяці, а очі горіли від згадки.

Холодний вітер повіяв. Страх обняв душу... сила Аллаха спустилась із неба... підняла біле рядно, і встав на ноги каліка...

— Тц... тц... — цмокали правовірні та хитали побожно чалмами.

— Дозвольте мені перерізати медом ваші слова, — ввічливо звернувся до нього якийсь молодик із другого гурту. — Ви кажете — чудо. От я живу на світі вже скільки літ, а чуда не бачив... Та й ніхто з нас не чув про чуда. Чи тільки дєрвіші можуть бачити чудо?

— Дивно мені, — озвався Абібула. — Який ти мусульманин, коли в чуда не віриш? А хіба ж не було так, що Магомет прилюдно розколов місяць на дві половини? Хіба не розмовляв пророк із ящірками або не промовив до нього з миски вже спечений баранчик?

— Га-га! Коли се було! Тепер не ті часи. Щось не трапляються чуда.

— У Бога все можливе...

— Алла ікбер! — зітхнув Сулейман.

Розмова починала усіх цікавити. Очі в старих блищали у хмарі диму, а пози немов набрались руху. Молодь почала осміхатись. Навіть Бекір покинув сантер і настовбурчив великі вуха.

— Гей, ви, невірні! — гукав Абібула. — Ви хочете чуда, коли ви наскрізь зіпсовані, немов червине яблуко. Ви єднаєтесь із невірними, з гяурами... переймаєте їхні звичаї й їхні думки... Ми були сильні, поки держались окремо, поки йшли за пророком... О вірні, казав пророк, єднайтесь тільки поміж собою... Ви любите невірних, а вони вас не люблять... Коли вам добре — вони засмучені, коли вам зле — вони радіють...

— Неправда, вони великий народ, вони сильніші від нас, бо розум у них дужчий, менш забобонів... Вони освічені... Годі цуратися їх, нам треба в них узяти все, що мають краще... Інші часи настали...

Піднявся з-за столу якийсь правовірний, здоровий як бик, насунув на голену голову шапку і стукнув люлькою у стіл.

— А я кажу — розпуста! — гукнув він на всю кав'ярню. Ви п'єте горілку... Забули Бога... мечеті пустують, скрізь бейнамази...

Очі в нього лізли на лоб й обличчя налилось кров'ю.

Усі схвилювались. Мертві фігури хаджі ворухнулись по софах і перестали пахкати з люльок. Молодь була обурена. Усі кричали.

— Ви темні... ваші мулли і ваші дервіші! — гукали одні.

— А ви гяури!..

— Ви держите народ у темноті, а ми бажаємо розвою...

— Дозвольте, дозвольте! Я хочу спитати! — скрикнув один молодик. Заворушив тонкими вусами й лукаво підморгнув оком. — Скажіть мені, чи правда, що хто почав як злодій, скінчить як дервіш?

Розлігся сміх... Бекір звищав і ляснув себе по стегнах.

— Ч-чорт його знає...

Хаджі обурились.

В Абібули тремтіли руки й білі уста безгучно ворухнулись.

— Стійте, стійте, чоґо ви сваритесь! Я краще розкажу вам одну історію, — гукнув Рустем.

— Кажи! Кажи!..

Се зразу втишило галас. Усі любили послухати казку. Хто встав, знов сів на місце. Забряжчали посудом, засьорбали каву й запахкали з люльок. Дим знявся під стелю. Мекка й Медіна заграли вогнями. Правда, хаджі були ще лихі; недобрий вогник не згас іще в їх очах. Ну, що той грішник розкаже?

Рустемові дав хтось стілець. Він сів, обер вуста, поправив фез і, злегка погойдуючись, почав:

— Ну, слухайте ж... У ті давні часи, коли казкам іще йняли віри як правді, коли верблюди були ще блохами, черепахи й жаби літали у повітрі, а мінарети схилялись до річки, щоб напитись води, був собі один анатолійський шейх. І трапилось так, що треба було когось послати йому в далеку дорогу у пильній справі. Кличе він до себе старого дервіша, дає йому свого любимого осла і каже: «Їдь, брате». Поїхав дервіш і опинився швидко в пустині. Їде і все собі думає, як би йому краще доглянути осла. Бо той осел та був любимчик шейхів. Як схудне або заслабне в дорозі, шейх буде гніватись. Тож дервіш не їсть сам, не п'є, а доглядає осла. Поїть його з міхів, годує, жалує. Де важко їхати, пісок

глибокий, — злазить із осла, йде пішки. Щоб скучно не було ослові — з ним розмовляє. Все дума догодить шейхові і його любимчику. Себе не жалує. Стане на ніч під пальмами, всю ніч не спить — усе пасе ослика. Тільки про те й думав старий. Та як не глядів, як не старався — сталась пригода: заслаб осел у пустині та й здох. Лежить на жовтім піску, витягнув ноги, вишкірив зуби, а волохатий живіт — так, як гора. Сів над ним дервіш та й плаче: ну як я з'явлюся перед шейхові очі? Що йому скажу? Чи я ж не беріг його, мов рідного батька, як власну дитину, не поїв, не годував, не жалував? Не повірять шейх, скаже, що я в тому винен. Та й справді, хороший був ослик, людяний, смирний, слухняний. Жалко скотину, так жалко, мов брата. Плаче невітшно дервіш, лле сльози на жовтий пісок, ридає. Не їсть, не п'є, не шукає розваги. Аж ніч настала. Зійшли великі зорі, блищить, як срібло, пісок, біліють далекі горби... Сидить на піску дервіш у великій розпуці, а коло нього чорніє тіло осла, немов нечисте сумління. Уже й сонце сходить, день настає. Бачить наш дервіш, що ніщо не допоможе, біди не поправиш. Випорпав яму, поклав осла, засипав піском, сів над могилою й плаче. Плаче й не може спинити сліз, що так і ллються на гарячий пісок. Коли так згодом надходить якийсь караван. Ревуть верблюди, летить хмара піску, мотаються горби верблюжі. Побачив отаман, що щось чорніє в пустині, спинив караван. Підходить, аж там сидить білобородий дервіш над свіжою могилою й плаче. Вклонився отаман. «Чого так плачеш невітшно, старче?» — питає. «Як же не плакати, ефенді, як не вбиватись... Умер... Ще вчора живий був, здоровий, а нині лежить, захований в землю...» Й заплакав сильніше, бо людський голос витиснув із серця рясніші сльози. «Не плач, чоловіче Божий... потішся. Усе живуще має однакову долю, все, що живе, — мусить врешті померти...» — потішає отаман. Підійшли купці із каравану розділили горе старого, потішили ласкавим словом, а врешті проказали молитву над гробом, хто кинув гроші на свіжу могилу, хто хліба для старця — й поїхали далі. А дервіш усе сидить на тому ж місці, сумний, невітшний, не знає, як повернути до шейха, занести вістку про нещасну долю осла. Уже й другий караван надходить. Питають, що сталося. «Ой поховав... — відказує дервіш. — От тільки сьогодні піском засипав...» І показав рукою на свіжу могилу, — говорити не може за сльіьми та жалем...

Рустем урвав і обвів слухачів оком. Усі були скуплені та зацікавлені. Чорна кава стигла у філіжанках, сині струмочки диму ліниво здіймались із люльок, і причаївся жар у печі під сивою шапкою попелу. Бекірові очі горіли, як дві жаринки, червоні вуха світились, як місяць на сході.

— Ну, — почав знову Рустем, — побачили ті, що на могилі гроші, десь, певно, недурно люди їх наскидали, поклали й свою частину до купи, наскидали старому харчів, лишив хтось рушник, щоб бідний дервіш у пустині міг до намазу умити руки, й подались у свою дорогу. А дервіш лишився. Сидів він день, сидів він другий у глибокій жалобі, вкінці заспокоївся трохи, і думки обсіли стару його голову. Чи варто вертатись до шейха? Та й із чим вертатись? Діла не справив, осел пропав... Тільки розсердить шейха. Чи не краще лишитись на місці? Тут непогано. І гроші складають, харчі йому звозять. Є з чого жити. Хай шейх подума, що він збивсь десь із дороги, пропав. Подумав дервіш, подумав — та й залишився. А тим часом пішла по світах чутка, що у пустині сидить над могилою святого убогий дервіш і плаче з горя, а та могила й святий новітній роблять великі чуда. Слабим вертає здоров'я, сумних потішає, навіть мертвим дарує життя. Почали звідусюди з'їздитись люди, почались молитви над осяччим гробом, і справді діялись чуда. Дервіш зібрав грошей силу-силенну і забагатів. Збудував над могилою красне тюрбе, укрити могилу дорогим оксамитом. Ба, незабаром і сам став відомим шейхом, поставив теке, прийняв дервішів та вславився врешті ще більше, аніж той шейх, якого покинув...

Рустем мусив спинитись. Мертві фігури хаджі заворушились; якийсь невиразний гомін розлігся в кав'ярні. Люльки задиміли, як димарі, а чорні очі сплахнули, як вовчі.

Та раз почав, треба кінчати. Рустем вів далі:

— Минуло так щось кілька років. От раз їде той старий шейх, в якого колись пропав осел та дервіш. Старий уже, аж білий. Навколо його прості дервіші. Бачить, стоїть у пустині теке й пишне тюрбе. Захотілось йому перепочити у брата-шейха та поклонитись могилі святого. Завернув, уходить, віддав «селям», вклонивсь могилі, коли зирк — а перед ним його давній дервіш, що пропав колись безвісти у дорозі. «Ти що тут робиш? — здивувався він. — Ти чому не вернувся до мене?» — «Ой шейху ясний, я все розкажу, ходім тільки звідси до мене в господу». Завів до себе, поса-

див на почесному місці і розказав усе, як було. Як пропав у дорозі осел, як він сумував та боявся вернутись додому, як люди скидали гроші та молились на могилі покійного. «Я їм забув сказати, що поховав там твого осла. Ну, як почали давати гроші, я й подумав: нехай дають... А оце незабаром я збирався їхати до тебе з подарунками — бажав покаятись. Та одно мене мучило тільки, отче святий: як тобі скажу, що люди молились на могилі осла?» — мало не плакав дєрвіш. Тоді старий шейх осміхнувся у білу бороду, поклав свою руку на руку дєрвіша, наблизивсь до його вуха й лагідно мовив: «Не турбуйсь, брате, хай тобі стане відомим, що під нашим славним тюрбе похований дід сього осла».

— Ха-ха-ха! — вибухла молодь голосним сміхом. Але в той регіт увіллалось щось грізне, негармонійне, немов далекий грім. Наче хмара нависла у кав'ярні. Посуда враз брязнула, стукнули люльки об стіл, обличчя скривились із гніву. Щось лиховісне було у гарячій повітрі кав'ярні, і навіть Мекка й Медіна злорадно заграли вогнями. От-от щось буде. Се всі почували.

Високий татарин, здоровий як бик, витріщив очі й поводив ними навколо, немов збирав по обличчях ужинок гніву. Урешті скочив. Зірвав із голови шапку і гримнув нею об землю.

— Собака!

Той крик захриплого горла покрив загальний регіт та гвалт.

Рустем звівся на ноги.

— Чого вчепився? Не хочеш слухать — не слухай...

— Він так розказав, як стоїть у казці! — кричала молодь.

— Брехун! Гяур! Грішник! — хрипіли старші.

Усі схопились, щоб зупинити бійку. Та було пізно. Татарин стояв уже перед Рустемом, сердитий, роз'юшений. Його голова, голена й кругла, немов кавун, здіймалась над усіма, а жили на в'язах були напружені й грубі, наче мотузки.

— Гяуре, вигнаний батьком! — кричав татарин. — Ти зважився сміятись із правої віри, із наших святих!..

— Геть! — скрикнув Рустем і схопив у руки стілець.

Кров зашуміла йому в голові. Він уже добре не тямив, що було далі. Знав тільки, що його б'ють і що він б'є. Не

чув круг себе крику, не бачив грізних очей, ліз просто на ніж, сліпий, сп'янілий, з одним бажанням — перемогти.

— Тут ріжуть! Убивають! — кричали в кав'ярні, і бігли на крик той із вулиці люди.

Трудно було протиснутись. Під натовпом люду тріщали столи, дзвеніло скло. Одні намагалися спинити бійку, а другі рвалися до бою. Насилу розборонили.

Блідий, розхристаний Рустем ледве стояв. Він хотів врешті вийти з кав'ярні. Зробив кілька кроків, хитнувся і раптом схопився за бік. По пальцях спливала кров.

— Кров! Забили людину! — хтось крикнув.

Бекір із цікавістю й жахом дививсь Рустемові в очі.

— Швидше додому... — прохав Рустем.

Кинулись кликати фіакра... По чорній вулиці розлігся крик... Заторохтіли колеса... З червоних вікон летів у п'ятьмю гвалт, і метушилися у кав'ярні люди, як на пожежі...

Тихо поплив фіакр із Рустемом кривими вулицями. Чорні доми лежать із обох боків, як скелі... Немов не город, а річка, темна, глибока... Пливе по ній човен... плывуть мінарети, мов білі шогли... хвилі гойдають Рустема... скачуть, як у танці, зорі, ростуть, зникають... Так чудно, так дивно... Чи сон, чи дійсність? Рустем не міг розібрати...

* * *

Джіафера не було вдома, коли привезли Рустема. Він почув сьогодні неприємну новину: ефенді Мустафа з певних джерел дізнався, що Рустемові не дадуть школи, бо вважають його небезпечним, — і переказав про се Джіаферові. Джіафер дуже стурбувався і пішов трохи пройтись та обдумати на самоті, як би про се сказати приятелеві, щоб не дуже його засмутити. Повернувши додому, він здивувався, коли побачив у хаті незвичайний рух та чужих людей. Бекір сидів карячки біля дверей і дивився наляканими очима на відомого у городі лікаря, що нахилився над Рустемовим ліжком. Якийсь татарин бігав по хаті, носив щось, переставляв. Що сталося? Бекір зараз схопився на ноги і почав жваво оповідати пригоду, вимахував руками, запинавсь і безперестанку повторяв своє любиме «ч-чорт його знає». Джіафер насилу розібрав.

Караїм-лікар врешті скінчив роботу і повернув до Джіафера своє бліде обличчя, ледве помітне з-під шапки курчів.

— Нічого, нічого, за два тижні хоч весілля гуляй, хай останнє упаде на твою голову, як у вас кажуть, — кисло шуткував лікар, і кутики уст не піднімались в його, а опускались.

З ліжка осміхався блідий Рустем.

— Ну, конче треба було когось дратувати, — підійшов із докором до його захмарений Джіафер.

— Е, пuste! Лікар каже, що ніж заліз неглибоко. Мені нічого.

— Ах, Рустем! Молодець, їй-богу! — підбіг Бекір. — Коли б ти бачив, як він його бив... Стільцем... по голові...

Очі в Бекіра засяли від захвату, і він зробив руками рух, немов збиравсь розколоти Джіаферові голову.

Чужі пішли, але з Бекіром трудна була рада: він уперся, як цап, і лишивсь на ніч. Скулився долі біля порога і щохвилини зскакував — заспаний, наляканий і тороплений, хоч його поміч не була потрібна.

Рустем поправлявся. Його відвідували товариші, галасливий жвавий гурток, який уважав рану Рустемову почесною, бо він дістав її у боротьбі із забобонами. Кричали, сміялись, накурювали у хаті і дратували Рустемові нерви. Бекір користувався із кожної вільної хвилини і приносив слабому свіжі новини з вулиці, підслухані розмови, дрібні події дрібного життя крамарів і кумедно показував, як мулли перебирають чотки, а тим часом винохують, що в кого є, щоб узять десятину. Муллів і дервішів він зразу зненавидів.

Раз надвечір, коли Рустем міг уже сидіти на ліжку, до його прийшов несподіваний гість — дядько Абдула, грубий, дихавичний старий хаджі. Рустем мало знав дядька, бо мулла Смаїл не у великій згоді жив досі з братом.

Хаджі Абдула довго мовчав, відсапував та гладив долонями бороду.

Старий почав жалітись на недуги і старість, а потому звів свою мову на розпусту і зневір'я сучасної молоді. Як крається батьківське серце, коли у правовірній родині шайтан посіє незгоду! Батько кінчає свій вік, а син починає. Синові легше скоритись. Так навчає пророк, і так повинно бути. Бідний мулла Смаїл! Він схуд і шодня миє сльозами бороду. Він радо простяг би руки до грішного сина, коли б той прийшов до нього із чистим серцем. Хаджі Абдула сапав, харкав, плював і зовсім утомився від довгої промови.

Його слова зворушили Рустема. Жаль стало батька. Він щиро хотів би знов поєднатися з ним, та як? Якою ціною? Що треба зробити?

Хаджі Абдула мав уже готові умови:

— Залиши свої думки. Покинь небезпечну роботу і своє товариство, і батько забуде все давнє.

Рустем замотав головою.

Ні, він сього не може зробити й не зробить. Він міг би вернутись, коли б батько прийняв його таким, яким він є.

Хаджі Абдула з тим і пішов.

Даремне тільки трудив свої старі кості та важке тіло.

Рустем лишився сам. День гас, і вікна сіріли. Хата швидко сповнялась м'якими вечірніми тіннями. Після важкої розмови про батька Рустем почув себе краще. Немов щось важке, дошкульне щось скинув із плечей, наче вирізав із серця болячку. Тепер усе ясне. Чув, що стояв досі на роздоріжжі і врешті вибрав шлях. Думки зробились ясні і освітили розлоге поле життя, з його тернами, камінням та будяками, але разом й з цілющою водою, яку він сподівався роздобути, щоб полить те сухе поле. Надії, як глибокі підземні джерела, прохались на світ, і серце від них тремтіло. Коли б не оця досадна рана, він знявся б як стій і пішов на роботу, велику, важку, солодку роботу. Почував у собі сили. Забув навіть Мір'єм — і коли врешті згадав про неї, йому соромно стало. Як він міг відділити її від своїх кращих надій? Хіба вони не разом будуть усе життя, у горі і в щасті, і спільній роботі?

Минали дні. Тремтячими, безсилями ногами Рустем ходив уже по хаті. Його дратувало, що не мав звістки від Мір'єм. Чом не напише хоч кілька слів? Правда, їй трудно, а все ж... Чи не дістала його листів? Невже Айше загубила або хто переїняв? Недобра, вона ж, певно, чула, що сталося з ним. Як би дізнатись, що з нею? Єдиний спосіб — Айше, але й тої не видно. Рустем ні з ким не ділився своїм щастям, навіть Джіафер, найкращий приятель його, нічого не відав про те. Хіба попрохать Джіафера, щоб покликав Айше?..

Джіафер розшукав-таки Рустемову небогу. Вона клялась й божилась, що передала Мір'єм усі листи, але та нічого їй не давала. Що ж сталось? Чи здорова вона? Здорова. Чи не плаче? Ні. Така, як завжди. Чом же не пише? Айше низала

плечима і витріщала очі. Рустем заходив у голову, не спав по ночах і турбувався. Ходив сердитий, роздратований і сварився із Джіафером.

Коли ж за кілька день знов прибігла Айше і всунула в руки сірий клаптик паперу, іще теплий від пробування попід халатом на грудях, руки у нього тремтіли так, що він роздер цидулку й забув про небогу. Айше надулась і довго стояла в куточку, здивована й ображена.

«Багацько сліз виляляли мої очі, — читав Рустем, — коли я почула, що тебе мало не убили. Я зразу хотіла бігти до тебе, та Аллах учас послав мені розум, і за те щодня молюсь і дякую його. З того вийшло б погане для обох нас. Айше казала, що тобі краще, що ти вже ходиш, — й за се дякую Бога. А він міг би тяжче скарати тебе за твоє глузування з нашої віри. Ти до мене писав, а я збиралась довго, не знала, що сказати. Наслав Аллах на мою бідну голову думи, а я билась у них, як павук у тенетах. Важка голова стала, а серце ще важче. Побила посуду, як несла батькові каву, спалила пілав, помагаючи матері, і не було що їсти в той день. Мати побила, а я не винна: все через думи. По ночах теж думаю — чи були б ми з тобою щасливі? Чи благословив би Аллах шлюб наш проти волі батьків наших? Я знаю, вони не так думають, як ми... та вони ще живі, а пророк сказав: «Спусти перед ними крило твоєї покори, слухайся їх». Ти пишеш, Рустеме, про новий світ, обіцяєш показати його мені — душа моя рветься до нього, — та чи прийняло б серце наше радість, коли б упала на землю сльоза з батькового ока? Я довго думала, Рустеме, так довго, що лиця у мене запались, наче від посту, а руки втратили силу. Мої очі не знають сну й червоні від сліз, Аллах милосердний змилювався наді мною й сказав мені в серці моему: кріпись. Нехай Рустем піде до батька, упаде йому в ноги і скаже: мій гріх, моя покута. Тоді твоя буду навіки. Тоді виблагай у батька дозвіл побратись — і мій тато пристане на се. Такі думи вклав мені Бог у серце одної ночі, і я не смію зламати його слово. Коли ж сього не зробиш — така моя доля. Кожній людині до шиї Аллах прив'язав його птаху. Так каже пророк. Не пиши мені більше, не шукай стрічі. Я буду твоєю перед людьми й Богом, чесно, відкрито, як у людей. Прости, Рустеме, за ті необачні слова, що я досі писала й говорила. Шайтан замутив тоді мій розум. Твоя нещасна Мір'ем».

Перше, що почув Рустем, скінчивши листа, був гнів. Шалений, непереможний і дикий.

Так ось яке те кохання?

Так ось що виросло з зерна, що він посіяв у чисту душу!

А значить, пута темноти сильніші від світла?.. Бур'яни швидше ростуть, аніж колос?

Кров бухала в голову, і гнів розривав йому серце.

Вона!.. Вона теж хоче, щоб він у поросі скрухи схилив своє чоло під ноги! Щоб зрадив усе найдорожче, що виносив у серці? Все найясніше — волю, надії і міць перемоги?

Й за те він дістане добру хазяйку і покірливу жінку?

Так ось же!

Роздер сірий папірчик на дрібні шматочки і кинув додолу. Мов дер своє серце.

Впали шматочки на поміст, тихо, поволі, мов перший сніг.

Дивився.

— Що вона пише? Що написала?

Почав збирати шматочки, складати докупи. Руки тремтіли, гнів спливав жалем.

Складав базгранину, злучав кривульки, мов дикі колючки, що ранили серце.

Читав і плакав.

З жорстокого слова хтів видушити краплю надії, бив камінь об серце, щоб викресати іскру.

А може... А може, бур'ян не розрісся, може, ще можна виполоти хопту? Сам винен... Давно не бачив... ота пригода — дурна, непотрібна...

І сів писати. Благов зустрічі, хвилини, хоч слова...

Тут гинуло в нього не лиш кохання, а ґрунт під ногами... тут гасло світло, яке так трудно було добути...

Скінчив. Вийшов на вулицю.

Де б могла бути Айше?..

Блідий, непевним кроком блукав по вулицях, шукав. Стрічні хаджі відвертались від нього, немов жахались грішника. Закупив по дорозі мало не цілу крамницю, щоб ублагати Айше. Де б вона могла бути?

Знайшов урешті під мостом, біля фонтана, коли сповняла кухоль водою. Впхав їй до рук солодкі пакунки, благов, щоб зараз бігла. Стежив, як нісся жовтий халатик поміж домами, бажав, щоб швидше шез із очей блискучий фез, на

якому зірками грало вечірне сонце. Стояв на місці, і серце билось у нього тривожно. Дітвора біля нього крутилась — червоні фези, квітчасті халати, аж в очах рябіло. Ганяли зграї собак, голодних, худих, сердитих. Білі мури рожевіли на сонці, летів по дорозі рожевий пил, і тихо дзюрчала вода фонтана. Спішили байдужі люди, торохтіли вози по каменистій дорозі, і тихо, як привиди, пливли попід стінами білі жінки. Життя точилось своєю чергою, і мов тікали від нього вгору стрункі мінарети, що підпирали блакитну баню, як мармурові колони.

Рустем чекав. Кожна хвилина здавалась за цілі роки. Та ось!.. Ну, врешті. Біжить Айше, як золота кулька, й червоні кіски женуться за нею, немов проміння. Засапана, очі горять. Прибігла і вткнула Рустемові у руки назад його лист...

Мір'єм не прийняла... не хоче.

Ага! Не прийняла? Ну, добре... ну, дуже добре. Рустем хоче сміятись. Значить, мури міцні ще... Ті, що він думав звалити... Стоять, рожевіють, немов не винні, немов сміються. Що ж, добре. Нехай сміються. Ще прийде день, що стануть із них лиш купи грузу. Коли не зможуть більше держати в тіні людській оселі, заступати світ сонця... А тепер — хай рожевіють... хай висисають кров серця... Холодні, бездушні, прокляті!..

Рустем зняв руку, гнівний, ображений, і, мов живій істоті, грозив мурам...

А діти крутились біля Рустема, сміялись і щебетали:

— Афуз, Афуз!.. Він сам до себе говорить!..

.....

* * *

— Джіафере!

— Що скажеш, Рустеме?

— Я хочу звідси тікати...

— Як звідси?

— З Бахчисарая. Мені тут тісно... Я тут не можу. Хочу прохати, щоб мені швидше дали мектеб на селі...

— Чого поїдеш? Не їдь...

— Не їхать? Чому?

— Ну, бачиш, ти вже тепер здоровший, хоч ходиш такий похмурий, немов не знать що сталося. Я досі мовчав, а тепер мушу сказати: тобі не дадуть мектебу. Тобі вже навіть

відмовлено. Останні події тобі нашкодили. Всі, що у нас мають силу, що уважають себе цвітом народу, — всі проти тебе. Вони кричать на роздоріжжях, що ти небезпечний. Навіть сам муфтії¹ уже знає про тебе.

— І тут стіна. Знов мур став на дорозі...

— Що кажеш?

— Я кажу, що в нас куди не піткнешся, наскочиш на мур. Загородили муром від світу жінку, склали стіну забобонів, і мур темноти стоїть міцний ще, немов фортеця. А ти розбивай собі голову об ті мури, трохи своє щастя...

— Ну, знаєш, ти вже занадто. Ти ж сам казав недавно, що мури пошербилися. Май ясне серце і не сумуй. Невже ти не будеш стятись із того, що мулли у мечетах кленуть тебе перед народом? Он іще недавно у джуміджамі, у соборнім мечеті, хатіп рівняв тебе з вовком, що краде вівці з кошари. Та то байдуже. Ти знаєш приказку: «Перше ніж запалає вогонь, мусить вибухнути сірий дим...»

Рустем ходив по хаті, повісив голову, і тіні вкрили його обличчя.

Замовк і Джіафер.

Так трудно... так тяжко... Ідеш вперед, як у тернах, що рвуть твоє тіло... За кожний здобуток платиш ціною крові... Простуєш до світла — і замість його стрічаєш вогник, дрібний, мінливий, як у багні... блимне, сховається, засвітить знову — і згасне. Як Мір'єм... Ах, годі, забути, не згадувати краще... Забігти кудись далеко, забути, загоїти болячку... Як звір, що тіка до нори й зализує там тяжкі свої рани...

— Поїду...

— Куди?

— А світ за очі... Аби лиш звідси...

— А наше діло? А товариство?

— Вас тут багато...

— Стидайсь, Рустеме...

— Стидатись? Ха-ха! Хай тим буде стидно, що... Ах, ти не знаєш... Ти нічого не знаєш... Коли ти садиш зерно... розумієш, коли ти в поті чола скопаєш ґрунт, вкладеш у нього зерно, поллеш гіркими... коли дочекаєшся врешті стебла і сповниш надією серце... І от тоді, розумієш, за одну ніч виросте пишний бур'ян, заглушить стебло, і коли при-

¹ Найвища духовна особа у мусульман.

йдеш на сході сонця — застанеш лиш мертве бадилля — а! Ти знаєш, яка тоді пуста у серці?..

Очі в Рустема блищали, губи тремтіли, він мало не плакав.

— Поїду... Кажи, що стидно, кажи, що хочеш, а я не можу...

Він бігав по хаті, і серед тиші лунали кроки, гучно й тривожно...

Раптом стукнули двері.

— Хто там?

То був Бекір.

Влетів у хату якийсь не свій, червоний, радісний і засомнений. Щось хотів казати — і не знаходив слів. Став біля дверей і дививсь на Рустема.

Рустем зупинився.

— Чого ти, Бекіре?

Тоді Бекір зваживсь. Підбіг до Рустема й, хвилюючись та заїкаючись, почав кидати слова, швидко, безладно:

— Ч-чорт його знає... Ти не ходи у кав'ярню... Плюнь на ефенді Мухтара. Він каже... Я кажу: «За що?» Він каже: «Мені не треба такого слуги. Рустем гяур, невірний... На, каже, неси йому гроші, що заробив у мене... бачити, каже, не хочу...» Ах ти собаче вухо... Ах ти копиця гною!.. Так мені, знаєш, кров й вдарила в очі. Ч-чорт його знає... Я йому кинув гроші додолу: неси собі сам. Я більше у тебе не служу, бо й я таких думок, як і Рустем!..

— Як ти сказав?

— Я кажу: я таких думок, як і Рустем, хай тебе вхопить шайтан із твоїм багатством!..

Вуха в Бекіра палали, як жар, голос тремтів від обурення і в очах стали сльози.

Рустем не вірив. Чи ж може бути?

— Ти таких думок, як я? Ти так сказав йому в очі? Плюнув у лице? Ти втратив службу і все через мене? Ей, слухай, ти!..

Рустем ухопив Бекіра за плечі і дививсь йому в очі, немов не вірив, що сьому правда.

— А що ж твій Стамбул? Ти ж не зібрав іще грошей? Як ти поїдеш?

Бекір мотнув головою й зневажливо цмокнув:

— Ч-чорт його знає!.. Я не поїду. От ти ж не їдеш... і Джіафер. Я буду з вами... Ч-чорт його знає — мені з вами найкраще...

Очі в нього стали ще більші і блищали від сліз.

Рустем тремтів. Чув, що ввійшло щось у груди, — велике, радісне, тепле, — і било в серце, як хвиля...

— Джіафере, ти чуєш? Ти чуєш, Джіафере? — гукав. — Він таких думок, як ми... Він наш... Покинув службу лиш через мене, він став за мене, тоді як другі... Ти чуєш?

Джіафер осміхався.

— Ну, от бачиш, зерно не все гине, не скрізь його глушить бур'ян. Та що тобі з того: ти ж однаково їдеш...

Бекір підвів на Рустема здивовані очі. Тоді Рустем ухопив Бекіра за плечі і, показуючи на Джіафера, скрикнув:

— А ти йому не вір... чуєш, не вір йому!.. Я нікуди не їду...

І коли так стояли всі три, схвильовані і радісні, у вікна знадвору прилинув спів.

Жалібний, дикий, розпачливий спів мінаретів.

Він линув під небо, падав на землю, бився між горами, і плакав, і кликав усіх правовірних прийти до Аллаха благи рятунку...

СМІХ
ОПОВІДАННЯ

Бліда, невиспана пані Наталя одхилила двері з спальні в столову, де вже стирала порохи Варвара. Защібуючи на ходу білу ранішню блузу, вона тихо і наче з острахом поспитала:

— Ви ще не одчиняли віконниць?

Варвара кинула стирку і наважилась бігти.

— Зараз поодчиняю.

— Ні... ні, не треба... Хай будуть зачинені цілий день! — бисто й налякано наказала вона наймичці.

Кремезна Варвара здивовано підняла на неї своє широке, землистого кольору обличчя.

— Сьогодні десь неспокійно в городі. Лихі люди ходять тепер раз у раз по вулицях. Коли б ще до нас не залізли. Не ходіть сьогодні на базар. Чи в нас є що варити?

— М'яса нема.

— То нічого. Обійдеться... Варіть що є. На вулицю ж не виходьте і нікого не пускайте в хату. Нас нема вдома... розумієте? Усі виїхали. Хіба хто з знайомих, то інше діло.

Пані Наталя говорила ті слова притишеним голосом сливе на вухо Варварі, а її ясні короткозорі очі неспокійно тоді блукали.

Коли Варвара вийшла, пані Наталя розглянулась по хаті. В хаті стояв присмерк, і тільки жовті смужечки світла пробивались крізь шпари зачинених віконниць та розтягались в повітрі каламутними течійками. Пані Наталя поторсала залізні прогоничі од віконниць, поправила гайки і тихо посунула в інші хати, зігнута і біла, як мара. Оглядаючи всі віконниці од вулиці, вона прикладала часом до вікна вухо і напружено слухала. Звідти неслись якісь невиразні, змішані згуки, що видавались їй часом незвичайними та три-вожними.

Вона думала про сьогоднішній день. Чим-то він скінчиться? Мало ще топтали людей кіньми, не доволі пролили крові, — треба було ще нацькувати темний народ на інтелігенцію. Скільки вона прохала чоловіка: поїдьмо куди на сей час, заберім діти, — не схотів... і от тепер дочекалися... Ах, Боже! І за що ж?

Їм мимохіть пригадалися брудні, безглуздо складені, брутальні відозви, якими від кількох днів засипувано місто. Скликали бити та різати всіх ворогів уряду. Там виразно стояло і їх прізвище. Так, адвокат Валер'ян Чубинський... Се прізвище було ненависне поліції, й тепер воно стояло у списках...

В сусідній хаті почувся дитячий регіт і крик.

Пані Чубинська кинулась туди.

— Тс! Цитуйте!.. Ах, Боже мій! Перестаньте ж кричати!..

Вона розпучливо махала широкими білими рукавами, як птаха крилами, а коло блідих уст лягли у неї складки невимовного болю. Вона зацитькувала дітей і озиралась на вікна, немов жахалась, що ті живі голоси долинуть крізь них на вулицю.

На поміч прийшла Варвара. Її спокійні рухи, з якими вона вешталась по хаті, збирала одержу та натягала дітям панчішки, певний, важкий хід босих ніг, поважне обличчя — все те навівало на паню Наталю спокій. З такою вірною, розсудливою людиною було немов безпечніше.

— Ви були, Варваро, на вулиці? — поспитала пані Наталя.

— Ні, не була. Постояла трохи на хвіртці.

— Що ж там... спокійно?

— Та так... Приходили якісь люди, питали пана.

— Люди приходили? Які ж ті... люди?

— А хто їх знає... люди...

— Що ж у них... було що в руках?

— В руках? Ціпки були.

— Ціпки?

— Я сказала, що пана нема... Усі виїхали.

— Добре зробила, Варваро, добре... Пам'ятайте ж, Варварочко, що в домі, опріч вас, нікого немає... Ах, Боже!..

— Варваро! Варваро-о! — почувся з столової роздратований голос пана Чубинського. — Чому досі віконниці не одчинені?

Пані Наталя затримала рукою Варвару і метнулася в стовлу.

Там стояв напіводягнений чоловік її і жмурился посліпуваті очі. Він ще не встиг накласти окуляри, погано бачив, і лице його серед білявого волосся здавалось змішаним і пом'ятим.

— Валер'яне, милий, нехай так буде... То я звеліла... Ти знаєш, який сьогодні день. Я тебе сьогодні нікуди не пушу...

— От дурниці. Нехай зараз одчинять віконниці.

— Ах, Боже мій... Ну, я тебе прошу... Для мого спокою... для наших дітей...

У пані Наталі виступили на лицьох червоні плями.

Пан Валер'ян сердився. Що за вигадки! Однаково нікуди не втечеш! Але в глибині душі він чув, що жінка зробила добре.

Незабаром Варвара внесла самовар. Всі сіли до столу.

В хаті було темно і якомсь чудно. Жовті зайчики світла тремтіли на стінах і на буфеті, вітер рвав віконниці і стукав ними. Діти — хлопчик і дівчинка, — здивовані незвичайною обстановкою, шептались поміж себе, пан Валер'ян роздратовано тарабанив по столі пальцями. Склянка чаю холола перед ним, а він нетерпляче закусував свою біляву ріденьку борідку та дививсь кудись поверх окулярів. Вже кілька днів помічав він якихсь непевних людей, що стежили за ним, куди б він не йшов. По ночах біля вікон бовваніли якісь темні фігури і тислись попід паркани, коли на них звертали увагу. А вчора, проходячи по вулиці, виразно почув позад себе лайку, що напевне відносилась до нього. «Оратор, оратор», — злісно шипів якийсь здоровенний чорний хлоп і блимнув на нього очима, коли він озирнувся. Пан Валер'ян нічого не сказав про те жінці, щоб не турбувати її. І враз промайнуло у нього перед очима ціле море голів... голови, голови й голови... впрілі, загіріті обличчя і тисячі очей, що дивились на нього з туману сизого випару. Він говорив. Якась гаряча хвиля біла йому в лице, влітала з віддихом в груди. Слова вилітали з грудей, як хижі птахи, сміливо й влучно. Промова, здається, удалась йому. Йому вдалось так просто й яскраво змалювати протилежність інтересів тих, хто дає роботу, і тих, що мусять її брати, що навіть самому ся річ стала яснішою. І коли йому плескали, він знав, що то б'є в долоні розбуджена свідомість... Так, але що буде сьогодні?.. Чи буде що справді сьогодні?

Чубинський глянув на жінку. Вона сиділа витягнена і прислухалась. На блідому обличчі застиг вираз наляканого птаха.

Ті зачинені вікна справді дратують. Що там за ними, на вулицях, на тих невідомих річках, якими пливе чужий тобі народ, що кожної хвили ладен розіллється морем пристрас-ті та затопити береги?

Раптом щось грюкнуло в віконницю.

Пані Наталя аж підскочила на стільці.

На хвилину всі заніміли.

— Ну, чого ти жахаєшся? — розсердився пан Валер'ян. — Певно, діти, пустуючи, зачепили віконницю, як се часто буває, а ти зараз не знаєш що подумала...

З кухні вбігла Варвара.

— Що сталося, Варваро? — налякалась пані Наталя.

— Панич Горбачевський прийшли... Вони через двір зайшли до кухні.

— А-а!.. нехай заходить, нехай... — Студент Горбачевський уже вихилявся з-за спини Варвари.

— Що там чувати, розкажіть!.. — привітався до нього господар.

— Здається, погано. Цілу ніч, кажуть, у Микитки був чорносотенний мітинг. Пили і радились, кого мають бити. Насамперед буцім покладали знищити «раторів» та «демократів»...

— Ах, Боже...

— Ви не лякайтесь, пані... може, нічого й не буде. На вулицях якийсь непевний рух. Бродять купками по тричотири... Обличчя сердиті, суворі, а очі хижі, лихі, так і світять вогнем, як вглянуть інтелігента... Дайте мені чаю...

Пані Наталя тремтячими руками наляляла склянку чаю і, розплюскуючи по дорозі, подала студентові.

— Ну, що ж далі? — питався пан Валер'ян, зриваючись з місця та бігаючи по хаті.

— Спасибі. Проїшов через базар. Народу багато. Там роздають горілку. Ідуть якісь таємні наради, але про що говорять — трудно сказати. Чув тільки кілька фамілій: Мачинського, Залкіна, вашу...

— Ах, Боже...

— Ви не лякайтесь. В неділю звичайно більше народу і п'ють горілку... Чи не можна попрохати хліба? Спасибі. А все-таки дивуюся, чому ви не виїхали на сей час з города?

Біжу оце до вас — бачу: віконниці зачинені, значить, нікого нема, забіг тільки поспитати — куди й чи надовго, — аж ви тут сидите собі... Ви ризикуєте, ви дуже ризикуєте...

— От бачиш. Чи ж я не казала, чи ж я не благала його — поїдьмо куди, заберім діти... — мало не плакала пані Наталя, притискаючи руки до грудей та дивлячись на гостя благаючим поглядом, як тоді на чоловіка.

— Ет, що тепер про се говорити! — роздратовано скрикнув пан Валер'ян і далі бігав по хаті. Він курих папіроску за папіроскою і розбивав головою хмари синього диму, що повзли за ним довгими хвилями, як туман в горах.

— Ах, що робиться... що тільки робиться...

Се говорив хтось інший, високим жіночим голосом.

Всі обернулись до дверей з кухні, звідки, впускаючи на мить світло, влетіла в столову маленька кругленька жінка. Шапочка з'їхала в неї на бік голови, руде волосся розтріпалось і палало, наче вона принесла на ньому пожежу з вулиці.

— Ах, як тут темно. Де ви? Де ви? — Вона ні з ким не привіталася, підбігла до столу і впала на стілець.

— Мої милі, мої дорогі... ви ще живі? А я думала... Вже почалося... Юрма ходить по вулицях з царським портретом. Я тільки що бачила, як били Сікача...

— Котрого?

— Молодшого, студента... Не зняв шапки перед портретом. Я бачила, як його, уже без шапки, червоного, в подертій тужурці, зігнутого вдвоє, кидали з рук до рук і всі били. Очі в нього такі великі, червоні, божевільні... Мене обхопив жах... Я не могла дивитись... І знаєте, кого я бачила в юрмі? Народ... Селян... в сірих святних свитах, в великих чоботях, простих статечних хліборобів... Там були люди з нашого села, тихі, спокійні, працювиті...

— То гірший елемент, Тетяно Степанівно, — обізвався студент Горбачевський.

— Ні, не кажіть, я їх знаю, я вже п'ять літ учителюю в тому селі... А тепер втекла звідти, бо мене хотіли побити: то стара, дика ненависть до пана, хто б він не був. У нас усіх зруйнували. Ну, ще там багатих... Але кого мені жаль, то нашої сусідки. Стара вдовиця, бідна. Один син у Сибіру, другий в тюрмі сидить... Тільки й лишилося, що стара хата та сад. І от знищили все, розібрали хату по брусіві, сад вирубали, книжки синів подерли... Вона не хотіла прохати,

як другі. А деякі виходили назустріч юрмі з образами, з дрібними дітьми, ставали на коліна в грязь і благали цілими годинами, руки мужикам цілували... І тих помилували...

— Ах, жах який, — шепнула якимось механічно пані Наталія.

Вона все ще сиділа витягнена, напружена, немов чогось чекала.

— Тс... цитьте... — нетерпляче перебила вона розмову. З вулиці донісся далекий галас.

Усі замовкли, обернулись до вікон і, витягши шії, завмерли в увазі.

Шум немов наближався. Було в ньому щось подібне до далекої зливи, до глухого урчання звірів. «А-а-а... а-а-а...» — одбивали високі стіни змішані згуки, і тут десь близько почулось тупотіння ніг по камінню вулиці.

— А, підлість... підлість... Я йду на вулицю... — стрепенувся Чубинський і забігав по хаті, чогось шукаючи.

Але на нього накинупсь всі. Вони кричали на нього притишеними, зміненими голосами, що він не повинен виходити, бо його тільки шукають, що там він нічого не вдіє, що не можна кидати жінку й діти. Жінка казала, що вмере без нього.

Тим часом галас зменшався і скоро затих.

Тільки налякані діти плакали в кутку, хлипаючи все голосніше.

— Варваро! Варваро! — гукав пан Валер'ян. — Заберіть дітей у другу хату, втихомирте як-небудь...

Ввійшла Варвара, важка, спокійна, з червоними, голими по лікоть руками, і заговорила до дітей так, що вони зразу замовкли. Вона обняла їх тими грубими голими руками і забрала до себе.

В столовій теж стало спокійніше.

— Які ви щасливі, — обізвалась Тетяна Степанівна, — маєте таку славну наймичку.

Пані Наталія зраділа, що знайшла хоч один ясний пункт серед тих страшних подій, на якому можна спочити.

— О! Моя Варвара золота жінка... Се наш справжній друг... Спокійна, розсудлива, прихильна. І, уявіть собі, бере всього-на-всього три карбованці на місяць...

— Добрий характер має, — додав пан Валер'ян. — Четвертий рік служить... Ми звикли до неї, вона до нас... І дітей любить.

Поговоривши на ту тему, гості почали прощатись, але тут Тетяна Степанівна згадала, чого вона, властиве, прийшла. Їй здається, що панові Валер'янові після його промов на мітингах небезпечно сидіти вдома. Лучче б перечекати сей лихий день десь у сусід, в певному місці.

Горбачевський перечив. Навпаки, лучче сидіти вдома, не з'являтись на вулиці. Квартири їхньої добре не знають, бо вони недавно переїхали сюди, а коли побачать замкнені віконниці, то подумують, що дім порожній.

— Ні, ні, я лишуся вдома... Що буде, те й буде... — заспокоював їх на прощання Чубинський.

Чоловік і жінка лишилися самі. Він бігав по хаті серед хмар з диму, немов хотів розбити неспокій.

Пані Наталя сиділа пригноблена.

Нарешті Чубинський сів біля жінки.

— Ну, не турбуйся ж так дуже, — заговорив він до неї, намагаючись бути спокійним. — Ніхто нас не зачепить... От погукають трохи та й розійдуться...

— Я... я спокійніша... Ти не звертай уваги... так, трохи нерви... Я теж гадаю, що нічого не буде...

Вона ледве здержувала себе, щоб не тремтіти.

— Я певний, що хуліганів мало, народ не піде за ними...

— Та-ак, певно, що хуліганів...

— ...І не дійде до того, щоб проливалась кров...

— Ах, Боже!.. певно, не дійде до того, щоб...

Тепер, коли вони лишилися самі, без людей, в сій темній хаті, оточеній чимсь грізним і невідомим, та намагались скрити в розмові один од одного свої думки і свій неспокій, тривога зростала, збиралась круг них, немов гримлячий газ.

Бо чи ж він годен опертись сліпій злобі дикої маси, яка не знає, що чинить, він, беззбройний!

Вона те знала.

Ну, а коли прийдуть до них? Що ж, коли прийдуть, вони заставлять двері меблями і будуть захищатись до краю. Вони забарикад...

— Дзень-дзелень... дзень-дзень!

Сильний, різкий дзвінок вдарив у передпокої.

Чубинський аж скочив.

— Не ходи... не одчиняй, — благала пані Наталя, заламуючи руки.

А дзвінок скавав, хрипів, казився.

Чубинський кинувсь до кухні.

— Варваро! Варваро!..

— Тс... не кричи так...

Але Варвари не було.

Що ж робити? Треба щось робити.

Де ж та Варвара?

Вбігла нарешті Варвара.

— То пан доктор дзвонять... Зараз ідуть через кухню.

Доктор сливе вбіг. Високий, здоровий, він махав руками, як вітряк крилами, і ще на ходу кричав:

— Сидите собі, голубчики, і не знаєте, що діється... Б'ють, забивають... Поріжуть, кажу вам, як курчат... Розбили квартиру доктора Гарньє, знищили всі його струменти. Жінку волочили за коси, а Гарньє забрали з собою: носить тепер портрет на чолі хуліганів. Маєте раз.

— Ах, Боже!

— Іваненка стягли з звощика і розбили голову. Маєте два. Залізко мусив присягати на самодержавіє, бо били люто. Маєте три. Акушерку Рашкевич, кажуть, на смерть забили. Поліції нема, зeszла. Нас оддали п'яній голоті... Треба всім зібратись на майдан коло думи. Чуєте? Зараз. Зараз треба зібратись і одбиватись оружно!

Доктор кричав так сильно, немов на площі перед народом.

Пані Наталі той крик розривав груди. Ах, тихше... тихше... почують... — благали її очі і болісний вираз.

Притискала до грудей руки і все з жахом шептала:

— О пане докторе... пане докторе... будьте ласкаві... Ах, Боже...

Але доктор не слухав.

— Беріть револьвер, — кричав він, — і ходім зараз!

— Я не маю револьвера, — сердито скрикнув Чубинський.

— Ф'ю-у! — аж свиснув доктор. — Як, ви не маєте оружжя? То ми вміємо тільки промови говорити, а як прийде що до чого... Не-е, голубчики, так не можна... Сидіть же собі тут, поки не накриють, як курку решетом, а я піду...

— Куди? — кричав собі пан Валер'ян. — Це ж безглуздя, ви нічого не вдієте...

Але доктор махав руками і з криком вибіг із хати.

На Чубинського напав тепер страх. Ганебний, підлий страх. Він це розумів. Що ж робити? Куди подітись? Він не

хотів загинути такою безславною, страшною смертю. Сховатись? Ні, не самому, о ні, а всім, це очевидячки... Він озирнувся по хаті. Жінка стогнала напівпритомна і стискала руками голову. Варвара тупала біля столу. Втекти? Куди? Десятки планів займались у його мозку, як блудні вогники, і зараз гасли. Ні, не те... не те... Звірячий жах ганяв його по хаті, од дверей до дверей, а він намагавсь гамувати його і весь тремтів. «Не втрачай голови... не втрачай голови...» — говорило щось у ньому, а думки так і бігали в нього, як у звіра, що піймався в пастку. А? Що таке? Чого вона хоче? Що-о?

— Сніданок чи подавати?

Ах, то Варвара.

Це трохи опам'ятало його.

— Що ви говорите?

— Чи подавати, питаю, сніданок?

— Сніданок? Не треба. Ви ж чули?

— Чому не чула... Х-ха!

Те «х-ха!» зупинило його серед хати. Він помітив, як здригнулось лице Варвари, мов спокійна вода од виплеску риби, і одна з хвиль докотилась до нього.

— Панів б'ють... — жалібно пояснив пан Валер'ян і з здивуванням побачив, що сите тіло Варвари тіпається, немов од стриманого сміху.

— Чого ви?

— Я та-а...

І раптом сміх той прорвався.

— Ха-ха!.. Б'ють... і нехай б'ють... Ха-ха-ха!.. Бо годі панувати... ха-ха-ха!.. Слава ж тобі, Господи, дочекалися люди...

Вона аж перехрестилася.

Лице в неї наллялось кров'ю, очі спалахнули, вона підперла боки червоними, голими по лікоть руками і хиталась од сміху, як п'яна, аж великі груди її скакали під заяложеним убранням.

— Ха-ха-ха!.. а-ха-ха!..

Вона не могла здержати сміху, непереможного, п'яного, що клекотів у грудях і лиш, як піну, викидав окремі слова:

— Ха-ха-ха!.. всіх... викоренити... ха-ха-ха!.. щоб і на синня... всіх!.. а-ха-ха!.. — вона аж хлипала.

Той дикий регіт один скавав по хаті, і було од нього так болісно й лячно, як од шаленого танцю гострих но-

жив, блискучих і холодних. Немов дощ блискавок сипав той сміх, щось було убійче і смертельне в його переливах і наводило жах.

Чубинський аж ухопився за стіл, щоб не впасти.

Той сміх бив йому просто в лице. Що вона говорить? Щось неможливе, безглузде...

Пані Наталя перша скочила з місця.

— Геть! — скрикнула вона тонко й пронизувано. — Геть!.. Вона ще дітей мені поріже!.. Жени її геть!..

Варвара вже не сміялась. Лиш груди в неї все ще скакали, а голова схилилась низько. Вона поглянула скося на паню й, забравши в оберемок посуду, важкою ходою пода-лась до кухні.

Босі ноги гупали по помості. Чубинському зробилось душно. Він увесь тремтів. Зробив кілька кроків услід Варварі і став... Щось неможливе... незрозуміле... Якийсь кошмар.

Побіг до кухні й одчинив двері.

Там було ясно.

Побачив Варвару. Стояла біля стола зігнута, зів'яла, спокійна і щось стирала.

— Вар...

Хотів говорити і не міг.

Лише дивився. Великими очима, наляканими, гострими і незвичайно видющими. Обіймав ними цілу картину й найменші дрібниці. Побачив те, біля чого щодня проходив, як той сліпий. Ті босі ноги, холодні, червоні, брудні й порепані... як у тварини. Дранку на плечах, що не давала тепла. Землистий колір обличчя... синці під очима... То ми все з'їли, разом з обідом... Синій чад у кухні, тверду лаву, на якій спала... поміж помий, бруду й чаду... ледве прикрити... Як у берлозі... Як та тварина... Зламану силу, що йшла на других... Сумне, каламутне життя, вік у ярмі... Вік без про-світку, вік без надії... робота... робота... робота... і все для других... для других... для других... щоб їм було добре... Їм, тільки їм... А він хотів ще од неї приязні!..

Не міг говорити. Пощо? Все таке ясне і просте.

Вибіг із кухні назад в столову.

— Ти бачила? — кинувсь на жінку. — Не бачила? Піді подивися...

— Чом вона не страйкує? — кричав якимсь незвичайним для нього голосом. — Чом не страйкує?

Бігав по хаті, наче хто бив його пугою; йому було душно, не мав чим дихати.

Підбіг до вікна й, не пам'ятаючи, що діє, почав одкручувати гайку. Швидко й нетерпляче.

— Що робиш? — кричала на смерть перелякана жінка.

Не слухав. Пхнув щосили прогонич. Залізний бовт з брязком ударив у віконницю, аж луна пішла під високою стелею. Вікно відскочило, вдарилося половинками в лутки, і в хату віллялось жовте каламутне світло. Осінній вітер кинув досередини цілу хмару дрібного холодного пилу і якихсь невиразних хаотичних згуків.

— Чом вона не страйкує?

Ловив грудьми холодне повітря і не помічав навіть грізного клекоту вулиці.

А вулиця стогнала.

— А-а-а... — неслося десь здалеку, як од розірваної греблі.

— А-а-а... — котилось ближче щось дике, і чулись в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні розпуки та жаху, і тупіт ніг великої юрми... Скакав по вулиці звощик, і гнався за ним туркіт коліс, як божевільний... Осінній вітер мчав жовті хмари й сам тікав з міста.

— А-а-а... а-а-а...

1906, Чернігів

PERSONA GRATA

ОПОВІДАННЯ

Лазар ненавидів тюремного смотрителя, якому тюрма дала прізвисьце Морда. За все: за грубу пику, на якій не хотіло рости волосся, за маленькі жорстокі очі, що завжди дивились кудись поза людину, хоч все помічали, за його вдачу мучителя. Ті рідкі випадки, коли їх очі стрічались, були пам'ятні Лазареві і віщували недобре. Через те Лазар почував себе якось непевно, коли помітив, що останніми днями Морда наче навмисне спиняв на ньому свої маленькі очі, мов мацав ними все його тіло, руки, і ноги, і похилені кремезні плечі. Тоді Лазар залазив у себе, запинав арештантський халат, душив у собі злість, а опісля довго чув ще у зморшках обличчя чужий застряглий погляд. Дійшло до того, що, проходячи двором, Морда нерішуче спинявся, підходив до Лазаря, встромляв у нього очі і щось хотів казати: ворухив губами, але мовчав. Оглядивши цілого, переводив погляд в простір і мовчки йшов далі. Се помічали і другі, бо покидали роботу, і з-під сірих суконних шапок блимали вогкі блискучі білки, цікаві й глумливі.

Раз Морда заговорив:

— Що, братец Лазар, погано живеться у нас?

Лазар загорнув поли халата і весь підібрався, як перед нападом. «Чого нав'яз?» — говорила вся його постать, якось зразу вкорочена і ствердла. Але Морда не дав йому одповісти. Приторкнувся двома пальцями до його руки понад ліктем і, дивлячись кудись через голову, загадково промовив:

— Нічого, братец... може бути і краще...

Потому пішов через двір військовим маршем, обережно несучи на плечах свою нерухому, як дерев'яна коробка, голову.

Лазар скосив жовті білки і, скривлений, дивився услід йому з лихою цікавістю.

На другий день після тої пригоди покликали Лазаря до контори. Розмова велася довго, коло години, а на тюремному дворі сірі халати перекидались догадками, цинічними увагами та переморгувались.

Врешті Лазар з'явився. Його обступили, питали, кололи очима. Він щось їм плів, просте, незначне, а в очах у нього лежало щось скрите і запечатане. Се було помітно. Щось він приніс в собі, якийсь посів, що давав проріст десь в глибині.

Здавалось, все йшло, як і перше, а таки була якась одміна. Бо серед зойку тюремної юрми Лазар раптом стихав і слухав тільки себе. В хвилях спочинку сідав десь оддаль, клав жовте обличчя на жовту руку, прижмурював очі і прислухався. Там, усередині, щось ворушилось. Давне, забуте і неприємне, засипане вагою новіших подій, останніх вражень. Робив розкопки, порпався, збирав окремі дрібниці, складав докупи і намагався зліпити ціле. Все, як воно було. І коли перше, за свіжої пам'яті, йому вчувались передсмертні крики порізаних ним людей, ввижались дитячі руки, підняті до нього, щоб захиститись од смерті; коли він бачив перше п'ять трупів у глухій корчмі, що не могли вже спинити грабунку, тепер увагу займало друге — він сам. Чи думав вбивати? Чи було страшно? Хіба тоді, як почали кричати, щоб хто не почув. Як він зарізав першого? Чи других легше було забити? Чи кінчав зразу, чи, може, мучив? Дивився в очі? В обличчя? Лінива пам'ять, важка й каламутна, ледве тяглася у його мозку. Невважаючи на те, що він напружував її і підганяв, йому не вдавалося ясно згадати всього, уявити себе, всі свої вчинки і почуття. Він ще й ще раз вертався до тих самих дрібниць; і коли втомлена пам'ять, одмовляючись брати, сковзалась на місці, як ключ у зіпсованому замку, його думка стрибала у інший бік та блукала по іншому полі. Як буде тепер? Трудно чи легко? Страшно чи, може, звикне? І враз згадалось, як ще малим хлопцем повісив kota. Нещасного, з обдертим хвостом і вухами, зацькованого псами kota...

Йому не дали скінчити згадки, треба було виносити цебер, — і він став на роботу спокійний, байдужий, хоч в очах було щось скрите і щось запечатане.

Дрючок лежав на плечах, великий цебер плавно гойдався, і хлюпали млявими хвилями сірі помії; попереду стир-

чала чужа спина і жовта воскова шия, а обдертий, заморенний кіт знов несподівано вплив, бився на мотузку, корчив хвіст, лапи і витріщав великі криваві очі. Що буде далі? Чи довго буде скакати? Чи скоро заплющить очі, опустить додолу лапки? Тріпалась в ньому тоді цікавість, як кіт на мотузці.

А як буде тепер?

Втомлявся. Важко краяли мозок думки, як плуг суху землю, і докучали. Щоб одпочити, починав сварку, грубу, сердиту, без всякого приводу, глушив себе й других цинічними лайками, од яких гнило повітря. Радів, що помічав у собі злість, і намагався її роздути, збудити, роздратувати.

— Гей, ти! Один з другим! — кричав тонким баб'ячим голосом. — Сволоч, драбуги! Перевішать би вас на одній гілляці, коли б така здорова знайшлася!..

Сірі халати забавлялись тим криком, і сміх розходивсь по їх обличчях, як вогкість по стінах...

А Лазаря брала ще більша лють, і він підіймав ще вище голос, робив рухи, так наче тягнув когось за ноги, аби прискорити смерть. Йому хотілось тоді різати, вішати, колоти не тільки тих, що гидко сміялись з нього, а й других, що були там десь, поза мурами. Хіба велика штука! Скрутив горобцеві головку — і амінь... А разом з тим, немов комар коло вуха, бриніла настирлива думка: як воно буде?

Заспокоївшись трохи, він знов приймавсь за роботу — носив воду і дрова, замітав двір, так наче нічого не сталося. Очі дивилися в себе, губи під стриженням вусом стулені щільно, і те, про що він знав, було в нім скрите. На ходу часом він діловито щось собі мимрив, загинав пальці і рахував.

— Один — двадцять п'ять, за двох — півсотні... за десять буде триста без п'ятдесяти... та ще одежа...

Щось шелестіло в уяві, щось так принадно дзвеніло, що раптом зезала тюрма і сірий халат, зникав з-перед очей повішений кіт і затихало передсмертне хрипіння.

Згадував тільки розмову: «Справишся, братец?» — «Будьте спокійні...» — і круглу безвусу Мордину пику, немов не таку вже противну.

Життя Лазареве круто змінилось ще з тої ночі, як його потай од всіх забрали з тюрми і посадили в вагон. Замість халата була на нім жовта сорочка, картуз і високі халяви.

Якось так чудно було бачити ноги в чоботях, а не в «котах», такою легкою і чужою здавалась сорочка, що Лазар не радів зміні. Але жандар, що сидів проти нього, розмовляв просто і так прихильно, що Лазар почав звикати. Забув, що він арештант. Ну, що ж, він справді хурман або який двірник з багатого дому, що сів собі вільно в вагон і веде приємну розмову з сим важким жандармом у синім мундирі й при шашці. «Ну да... положим...» Ніхто не впізнає. Жандар дедалі ставав говіркішим, усе щирішим. Оповів перше, що тепер їм на службі «трудно́», а далі звів мову на тих, через кого стало «трудно́». Лазар притакував. Коли ж жандар приніс пляшку горілки і вони випили вдвох, обидва стали кричати і проклинати, стискали один одному руки і щось обіцяли. В голові злегка шуміло, було так тепло і так приємно од того, що сей важний жандар, в мундирі й при шашці, стискає руку і говорить, як з рівним. Вони їхали ніч, цілий день і приїхали знов уночі. Після довгих переїздів на звощику Лазар опинився в тюрмі. Тут, не вважаючи на пізню пору, його прийняв смотритель. З того, як оглядали його, ззирались та щось шептались, Лазар виводив, що він не проста особа. Короткий прийом скінчився, цокнув замок — і Лазар вступив у камеру. Хтось незвичайно поспішно повісив лампу, і Лазар побачив високу хату з одним вікном, доволі чисту, з ліжком, чепурно засланим, стіл під настільником, а в кутку образ: Спас підняв руку і благословив.

— Ну, тепер спи, — кинув смотритель якимсь тремтячим, наляканим голосом. — А коли треба — звертайсь до Івана або до Каленика.

Всі вийшли, цокнув замок два рази, і Лазар лишився між чистим ліжком, столом під настільником, напроти Спаса. Він сів на ліжко, помацав ковдру, подушку — все було добре, м'яке, якого ніколи не мав. Коло столу стілець, новий, блискучий, в кутку миска й вода — все як для пана. І коли б не високе, в залізних ґратах вікно, коли б не «параша» — Лазар міг би подумати, що ночує десь в горницях в пана. Обвів очима стелю, лампу і образ, поклав свої плечі на рябеньку подушку, підняв в чоботях ноги і за хвилину заснув, не гасячи світла, не роздягнувшись.

Вранці Каленик приніс чайник, а під пахвою булку. Поклав на стіл, обернувся до ліжка і згорнув руки на

животі. Лазар побачив низеньку людину, наче не злу, на якій все — вуси, волосся, старий мундир — звисало і опадало, наче довго лежало в воді і тільки що вийняте звідти. Його вимоклі очі спочили на Лазарі, а далі полізли по плечах, руках і ногах, і усмішка вдоволення повзла йому під затабаченим носом. Лазар подумав, що ся людина мусить довго і вперто кашляти блідим скрипучим кашлем.

І справді, Каленик скрипнув, мотнув ласкаво головою і мокро втягнув у себе повітря.

— Здоро-овий дяденька! — тихо сказав він і розсипав легенький сміх. — Йдіть чаю пити... А спати на ліжку в халявах не помагається... Ну, та то другим... вам усе можна...

— Ти почім знаєш, що мені можна? — зацікавився Лазар і навіть зліз з ліжка.

— А знаю... приказано, значить... — І він знов розтрисив сміх, як сніжок.

— Бо ви казенний чоловік, — додав він згодом зовсім поважно, — для отечества, значить...

— О, так-таки й все? Ну, а горілки?

— Можна.

— І карти?

— Скільки завгодно... зо мною можна... І тут которий другий, Іван... приказано.

Однак показалося, що не все можна. Не вільно було одчиняти вікна, виходити з камери хоч на поріг. Приказано. З вільної людини, якою Лазар почувавсь у дорозі, він знову став арештантом. Тут, видко, гірше, ніж там, звідки приїхав. Бо там ходив він по двору, бачився з людьми, і хоч робота була часом важка, а проте звична. І знов стукнуло в голову те саме настирне питання, що вже забувалось: як воно буде?

Лазар умився, бо чай холол і булка принадно всміхалась. Не встиг він напиться чаю, як одчинились двері і щось загуркотіло. Високий, худий прислужник пер в двері м'яке велике крісло, обдерте ззаду і споловіле. З грюком пересадив через поріг і поволік у куток, де й притулив до стіни. Слідом ввійшов Каленик. Ніс обережно в обох руках царський портрет, трохи засиджений мухами, і ворухив ротом, наче жував.

— Подержи, Йване!

Іван підбіг, приклав портрет до стіни, а Каленик, пожувавши ще трохи, вийняв хліб з рота і приліпив. В камері стало ще краще. Видно було, що про Лазаря дбають.

Обід подали хороший, ситний, була горілка, а по обіді — карти. Іван все програвав і сердивсь; Каленикові везло: йшла раз у раз карта, і кожну щасливу гру він притрушував сміхом, хоч грав нечисто: за ним треба було дивитись.

Дні минали за днями. Лазар спав досхочу, наїдався і грав у карти, напивався горілки і, розлігшись у м'якім кріслі, коверзував. Бо він тут пан! І що він схоче, те і роби. Спочатку на самоті його турбувало: коли ж се буде? І як воно буде? Лазар чекав. Ось-ось покличуть і поведуть; почнеться нова робота, нове життя. Час йшов, а Лазаря ніхто не кликав, життя не змінялось, і він вже думав, що про нього забули.

Але раз несподівано його збудили вночі. Спросоння не розібрав, що то не Каленик, а невідомий жандар торса за плечі. Лаявсь, не хтів вставати, і світло лампи різало очі. Однак мусив звестися, довго натягав чоботи, одягав жовту сорочку. Жандар стиха бряжчав острогами, мовчки подав йому якийсь піджак поверх сорочки, і вони вийшли. Ще ледве-ледве світало. Повітря було холодне. Коли ж минули тюремну браму і Лазар побачив коні, він догадався, і щось сіпнуло його за серце.

Їхали довго, серед безлюдних вулиць, поміж тихих домів з сонними вікнами. Потім звернули в поле. Стало ясніше, і жита вже синіли, холодні та свіжі. Жандар позіхнув й перехрестив рота.

— М-да-а! — протяг він ліниво. — Хороші жита!

А повітря ставало ще дужче прозорим. Далеко на обрії чорнів лісок, а в долині, під лісом, слався туман, густий і білий, як вата.

Врешті приїхали. Лазар ще здалеку побачив стовп. Він виліз з брички, підійшов до риштування і тупо поглянув на мотузку, нерівну і трохи скручену.

— Ну, приготовсь! — сказав жандар.

Лазар зліз на риштування, доторкнувся до петлі, гойднув її і так само тупо стежив за її рухом. Він був неначе сонний. Все в йому спало: злість, мозок, кров.

— Засукуй рукава! — коротко кидав жандар.

І зараз Лазар почав одщібати рукава, без думки: навіщо? Піджак заважав. Він стяг його з себе і пожбурнув назад; тоді

поволі, розважно почав одгортати рукава аж вище ліктя і сам розглядав свою руку, темну, всю в синіх жилах, як в мотузках.

Жандар наблизивсь до нього і приклав злегенька до гоголого місця пучку. Потім зараз вийняв годинник.

— Вже скоро будуть...

І закурив цигарку.

Пройшло у мовчанці кілька хвилин.

Ранішній вітер стиха гойдав мотузку та обвівав заголені руки. А в синім, холоднім полі дирчав деркач і вився димок од цигарки жандара.

Враз несподівано збоку почувся брязкіт рушниць, показалися люди. Попереду плутався в полах високий піп, за ним смотритель, ще якісь люди; позаду — чорні солдати, між ними щось біле. І була та ясна плямка серед чорної купи така чудна і незвичайна, що потягла до себе Лазарів погляд. Перше, що він побачив, — се ясне, як льон, волосся. Біла хустинка сповзла з них на плечі, і тонкі волосинки світилися, як золоті. Щось йшло маленьке, ніжне, якесь дівча, і так бадьоро, весело навіть, що Лазар одвів од нього очі і став шукати іншого — того, для кого зійшлися сі люди й поставили стовп.

Вдивлявся в кожне обличчя — такого не було.

«Невже дитина?» — питав він в себе і чув усередині якесь невдоволення, так наче його обдурили. Згорнув на грудях заголені руки й чекав. Ось підійшли близько й поставили дівчину під риштування. Чому не плаче? Чом не кричить? Ні, стоїть тихо, дивиться просто, а золоті волосинки сяють круг лоба. Сказав щось смотритель, підійшов піп, простяг до неї хрест. Ні, їй не треба — і одвела рукою. Гукнула щось твердо, голосно, ясно, так наче крикнула чайка. Усі пани й солдати стояли бліді, винуваті, а вона обернулась і сама збігла на риштування. Лазар стояв і дивився, неначе забув, що має робити, мов бачив все те у сні. Не почував в собі ні злості, ані цікавості.

— Зв'яжи їй руки! Балван!

Се його опам'ятало; накинувсь на неї грубо й незручно. Не боронилась. Сама заклала руки, так, хрест-нахрест, і тихо стояла, поки він, мокрий од поту, плував мотузку та в'язав вузлик.

— Де запинало? Йолоп!..

А він забув.

Врешті подали — білий і довгий мішок. Він так старався і поспішав. Руки тремтіли, зачіпляли волосся, а потім сковзнули по теплій і м'якій шиї. Той дотик його опік, стрепенув усім тілом. А проте Лазар був як у сні. Щось в йому спало й не прокидалось. Сонний, напівсвідомо накинув на шию зашморг, поправив і, замахнувшись, вибив з-під ніг у неї дошку. Фуркнула мотузка, наче струна, а біле стрибнуло і закрутилось. І стало довге, велике, закрило обрій, людей, весь світ. Як біла стіна. Потому зменшилось зразу, зсохло і заблищало на сонці, що сходило саме. Тоді тільки Лазар побачив поле й почув тишу, якусь незвичайну, смертельну тишу, що ссала серце. А в тій порожній тиші тріпалось плечима біле, дирчав сухим горлом деркач й блищав годинник в руках у лікаря.

До Лазаря наблизивсь смотритель. Він підняв руку, щоб потріпати його по спині, і зараз одсмикнув руку, не приторкнувшись. Блідий, чудним здушеним голосом кинув:
— М-молодець!..

Одвернувся од нього і підкрутив вуси. Тоді забряжчали рушниці, заметушилились люди, і був кінець...

Того дня Лазар міг пити, скільки хотів. Іван і Каленик втомились носити пляшки, а він все пив і все говорив, щоб не було у хаті тихо, а сам надаремне старався згадати, що вона крикнула тоді, перед смертю? Голос він чув, але слова сховались в тумані, у соннім сповитку, яким окутало мозок. Докладно нічого не міг згадати. Підвечір упився і намагався битись, та Іван і Каленик втекли, а Лазар звалився на ліжку й заснув.

У п'яному сні йому щось верзлося, але помалу туман шугнув, розтанув, і він виразно почув слова, так гордо кинуті всім у лице, хоч їх не розумів й не думав над ними. Ясно побачив тонкі волосинки, мов золоті нитки. Дрібненькі руки, як у дитини. А теплий дотик ніжною шиї жив на його руці та розлазивсь по тілу, неначе мурашки. Тепер він бачив всі її рухи, вираз очей, бліде обличчя, зморшку на чолі, подолок спідниці, як розвівався, коли ступала. Всякі дрібнички, всю її постать, малу, м'якеньку, наче курчатко з жовтим пушком. Бачив, як тріпотіла під білим рядном, схиляла голову, шию, а довгі, гострі передки черевичків стирчали в обидва боки, мов хвіст у ластівки. І йому снилось, що він дивився на свої руки, чи не пристало до них чого...

Після сього випадку будили Лазаря часто. Вставав серед ночі і йшов на роботу, байдуже, холодно, без цікавості. Тепер не цікавило його вже питання: як воно буде? Не почував злості, яку старався роздути у собі перше, ще там, в тюрмі. Було навіть дещо приємне: він бачив поле, зеленіли жита, повзли по небу хмари, і шумів вітер. Бачив схід сонця.

Мав діло з різним народом. Одні йшли сміливо, гордо, говорили гарні слова, що йшли од серця. Другі, бліді, як трупи, ледве сунули ноги, мліли, і треба було зводити їх вгору. Інші знов лаялись, кляли і не давались. Таких волік він за шию, крутив їм руки і вовтузився довго, аж прів. Чоловіки й жінки, старі і саме в силі, малі та сухорляві, мов діти, пани й свій брат. Часом вдавалось — і робота виходила чисто. Іноді зашморг зсувався з шиї і крутив голову вбік. Тоді білий клунок скакав, корчився довго і не міг вмерти. Щоб покінчити муки, Лазар чіплявся за ноги, витягував тіло, аж щось хрустіло, — і був кінець. Раз обірвався мотуз — і довелося вішати вдруге. Іншим знов разом трапилось так, що шнур був занадто довгий, і, коли він вибив дошку з-під ніг, тіло стрибнуло немов скажене і одірвалось. А в білій сорочці лишилась голова і літала на шнурі, як змій, заливаючи кров'ю все полотно. Тоді його лаяв смотритель і довелося наново прати білий мішок.

Кожний з «клієнтів», стрічаючись з Лазарем в останню годину, лишав йому дещо на спомин: погляд, якийсь особливий і незвичайний, голос, колір волосся і форму шиї, рухи, слова. Всі ці дарунки прилипали до нього, жили у ньому своїм таємним життям. Се те живе, що лишалось по мертвому. І дивна річ — усе те спливало на пам'ять лиш в сні, а не увіч. Вдень найчастіше він нудився або ходив похмурий, сердитий, вередував. Ганяв Каленика, Івана, шпурляв у них чобітьми, коли не зараз робили, що загадав. Лаявсь і пив. П'яний туман повивав йому голову, родив химери, дикі бажання і лють. Кричав на всіх, лупив у двері і докучав.

Раз вранці, своїм звичаєм, Іван подав окріп до чаю, та Лазар не схотів пити: «Подать самовара!» Іван перечив і поясняв, але Лазар вхопив чайник й шпурнув ним в Івана. Побив посуду, а Івана попик. Приходив старший, почав кричати, а Лазар став як скажений, бив кулаками в стіл і ревів дико: «Подать самовара!» Старший утік, а самовар

принесли. Почувши силу, Лазар все більше та більше з них вимагав. Опріч горілки, він схотів пива — і щодня давали пиво. Носили на його бажання дорогі страви; всю хату прибрали у килими, бурчали, низали плечима, а слухались далі. І се п'янило Лазаря.

— Сволоч! — гукав він на них. — Робіть, що схочу, бо я ваш пан!..

Слухняність тих, що були сторожами й начальством, викликала у ньому потребу мучить. Здавалось, його затуманений мозок безупинно був зайнятий тим, щоб вигадать щось нове, докучливе та понижаюче.

Він кликав Каленика — і коли той ставав перед ним, наказував коротко й гостро:

— Кашляй!

Каленик всміхався і нерішуче мовчав.

— Кашляй!

Каленик тупав на місці, кривив сердито рота, але починав вже покашлювати стиха.

— Ну, дужче, йолопе, чуєш?!

— Кахи-кахи! — скрипів Каленик.

Незабаром той штучний кашель переходив у справжній і виповняв хату невпинним бухиканням, з свистом й затягуванням.

А за кілька хвилин Лазар знов кликав:

— Каленик! Кашляй!..

З п'яних очей він уявляв себе графом, великим начальником, що приїхав в тюрму, аби дати у всьому лад, захистить арештантів од кривди. Починав з того, що робив «смотр» Іванові і Каленикові. Вивертався у кріслі, одкидав ноги у довгих халявах, підпирав боки у жовтій сорочці й сердито наморщував сіре, у цеглястих плямах обличчя, а жовті вуси у нього кумедно стирчали, як у собаки.

— Як тебе звать? Йваном? Брешеш. Я знаю, що ти Кручок. Мене не обдуриш, я тебе бачу, шельма! Зачим ти мучиш людей? Він дума, свиняче рило, як арештант, то вже не людина. А може, він краший за тебе, бо за гріхи приймає муку, а тобі за них платять. Гля-а-ди! Як тільки дізнаюся, я тебе... я тебе... в двадцять чотири години...

— Ну, тепер другий. Як звать? Каленик? А, чорт з тобою, нехай Каленик. Ну, лепортуй. Ногу... як ти ногу держиш! З ким ти говориш, га? Крадеш? Годуєш борщем з червою?

Б'єш в морду? На арештантах сорочки чорні! Пацюк ти з квасу, обсмоктана миша... Скрізь непорядки, я вас!.. Подать смотрителя!..

Смотрителя не подавали, тоді Лазар ліз битись. Ті йшли жалітись, і врешті приходив смотритель, якийсь несмілий, немов боров щось в собі, перемагав. Не сердивсь, а умовляв, прохав, соромив, і кисла, винувата усмішка розтягала його обличчя.

А Лазар розумів, що йому годять, що він потрібний, що все йому можна, як важній особі.

Й вигадував далі.

Часом на нього нападав страх; усього боявся, все було вороже, все проти нього; закрадалось, чигало і не давало спокою.

Чогось йому здалось, що за ним стежать Іванові очі. Підкрадуться стиха, ляжуть на шию або на спину й шукають місця, щоб влізти всередину. Лазар притихне, причаїться і раптом крутнеться на місці. Але очі встигли втекти вже і сміються в Івана під лобом та переказують, що вони бачили.

Лазар тоді приходив у лють і кричав на Івана:

— Не дивися на мене! Забери свої очі, чуєш, бо видеру з лоба!..

Але очі верталися, лазили по обличчю, по шиї, грудях і, злегка лоскочучи, вертіли дірки углиб. Се дратувало, приносило втому. Взагалі було важко. І все докучало. Стіни, горілка, Іван і Каленик. Немов легше було в першій тюрмі. Легше носити цебер, замітати подвір'я, тягати воду. Там було сонце, рух, люди. Про нову роботу Лазар не думав удень, зате по ночах чув під рукою то м'яку шию, то теплі коси. Злітали до нього десь з темряви очі — карі, сірі і голубі, а з них розпучливим криком кричали смерть і життя. Розцвітались, як квіти, гарні слова і, мов будяки з пилом, — прокльони. З'являлось все, все, що лишалось йому на спомин, всі подарунки смерті, які прилипли до нього і жили в ньому своїм окремим таємним життям. І се будило знеохоту і втому.

Його одривали од снів. Він мусив іти по нові подарунки, хоч старі не забулись і не давали спокою. Лазар бурчав, насилу підводив обважнілеє тіло і одягавсь. А після того знов нудний день, п'яний туман, коверзування.

Так минали дні й ночі.

А ночі все ж були кращі.

Одної ночі прийшов до нього той, що залишив на спомин великі очі. Сів на постелі край ліжка, там, коло ніг, і межі ними почалась розмова.

Він. За що ти мене вбив?

Лазар. Хіба я знаю? Звеліли.

Він. Неправда. Хіба можна звеліти комусь забити, коли він сам не хоче. Признавайся: ти вбив за гроші?

Лазар. Я ще раніш зарізав п'ять душ.

Він. Ти не крути. Нащо зарізав?

Лазар. Вони кричали... Мені страшно стало... боявся, прибіжать люди і зловлять.

Він. Ну, далі.

Лазар. І сам не знаю, як се зробив. Я не хотів... не мав на думці.

Він. От бачиш. Ти не хотів. Ти з переляку взяв гріх на душу й за се прийняв кару й покуту. Ти захищався. Ну, а тепер? За що ти губиш людей? Чи за горілку? За гроші? Що вони винні тобі?

Лазар. Не дивися на мене! Забери очі... чуєш, ти! Чуєш!

Він. Ні, буду дивитись на тебе. Приліплю очі на твої груди і буду крутити ними, аж поки не влізуть у серце. Бо ти ще кращий за тих, що тебе спокусили і що звеліли вбивати... Ти темний, ти невидючий, ти, може, з нужди йшов на погане, а вони книги читають, у них достатки...

Лазар. Ти думаєш — легко мені? Втомився я дуже... душею і тілом. І ссе мене щось коло серця... Не дивися ж на мене... забери очі... чуєш, що кажу: забери очі...

Але той не забрав: одділилися очі, страшні, великі, з яких кричали смерть і життя, поплили в повітрі і тихо сіли йому на груди. І Лазар чув, як крутились на одним місці та вказали в груди все глибше, глибше...

Прокинувся Лазар з важкою головою. Було дуже нудно і світ немилий. Так було тісно, сіро і душно у камері, а тіло стало лінимим, млявим. Не хотілось навіть горілки, але він пив. Горілка сьогодні була гірка, смердюча й не мала сили — не брала. Тоді Лазар почав кричати й коверзувати, знущатись з Івана, мучить Каленика. Почув потребу, щоб хата сповнилась криком, гамором, рухом, щоб стіни двигтіли, вікна бряжчали і все тріщало. Трощив посуду, грюкав у двері і в стіл кулаком. Не прогнав тиші.

Вона дивилась на нього з високої стелі, зо всіх кутків і виширяла зуби. Перемогла.

Лазар замовк, поклався на ліжко, заплющив очі і став чекати. Чи не прийде до нього той, що був уночі. Але той не прийшов. Лазар встав з ліжка. Плентався важкими ногами по хаті, натикався на стіни, прихилився до холодного муру, щось думав і, скрививши обличчя, говорив вголос: «Сволоч!» Знову ходив, знов снував думки, як павутиння, і крізь зуби шипів на когось: «Сволоч!»

Стискав кулаки.

Вночі до нього знову прийшло. Правда, не той, що сподівався, а та, перша, з русявим волоссям. Сіла в ногах і зараз спитала:

— За що ти вбив?

Лазар не знав. Не мав що їй казати, а хотів, щоб вона говорила, все розказала, все пояснила. Коли він хоче — добре! Тоді тим голосом, що жив у нього в вухах, вона розповіла, що в неї лишилась старенька мати і тепер плаче. Що їй не хотілось вмирати, а він забив її лиш через те, що йому заплатили. За гроші. Невже так було треба тих грошей? Дали вони спокій, принесли щастя, веселість, здоров'я? Позбавить життя людину і за те мати тюрму, горілку і гріх? Чи йому краще тепер, ніж перше?.. Вона говорила, а тонкі волосинки світилися в неї над лобом як золоті.

Лазар хотів, щоб вона ще щось сказала, про що він знав, та сам не смів сказати, а бліде, як хмаринка, дівча немов вгадало його бажання:

— А все ж ти кращий за тих, що звеліли вбивати, бо не сокира рубає, а той, хто її держить...

Щось ворухнулось у Лазара в серці. Радість чи жаль? До неї? До себе?

Тепер він хотів тільки знати, що вона крикнула тоді, перед смертю.

Але дівча тихо всіхнулось і з докором сказало:

— Чому не слухав?

.....

Іван і Каленик поклали, що Лазар, мабуть, перепився. Се вони вивели з того, що він якось чудно поводивсь. Став невеселий, тихий і все щось дума. Ходить по хаті і раптом, ні з того ні з сього, простягне руки, огляне долоні, пальці й сховає в кишені. Потім знов ходить, зирне, чи не сте-

жать, виймає руку, огляне уважно і зараз ховає. Що він там бачив?

Ся нова звичка особливо була їм помітна, коли грав в карти. Часом серед гри він кидав карти на стіл, так що вони бачили, яка у нього масть, і ховав руки під стіл. Коли ж йому здавалось, що Іван або Каленик скидали оком на його руки, він кидав грати, засував руки в рукави або ховав позад себе і, сердитий, розлючений, виганяв їх із хати.

Тепер Лазар їв мало. Каленик розказував Іванові, що Лазар боїться хліба. Раз він підгледів, як Лазар простяг руку до хліба і враз одсмикнув. «Бо він святий», — сказав наголос. Ха-ха! Бо він святий! Хо-хо! — і обидва сміялись.

Вже кілька днів по Лазаря не приходив жандар. Та кожен раз, лягаючи спати, Лазар думав про нього і сподівався. Хто посилає жандара? Смотритель? Ні, він сам, як Лазар, він теж сокира в чужій руці. Хто ж посилає? Які ті люди? Один чи багато? Він хотів би побачить людей, од яких *він* навіть краший. Людей, що тільки сонця їм стидно, бо кінчають роботу, поки не встане. Але де їх побачиш, і хто їх покаже? Хто їх вгадає? Його немічна думка билась, як муха об шибку, й, знесилена, падала вниз. Зате всередині в нього росло щось, як тісто у діжці, бродило, немов опара. Йому робилось душно од думок, не ставало повітря для грудей. Він залазив на стіл і одчиняв вікно, хоч сього не дозволяли. До нього з-за ґрат влітали вогкість і тиша, а око жадливо ловило все, що могло. Там було вільно й спокійно. Там були високі чорні дерева, а між ними синіло небо, як глибокі блакитні озера, ущерть повні води, в яких плавали зорі, як золоті рибки. Понад землею тривозно спала важка та чорна хмара й здригалась од легкої блискавки. А долі, на вогкій землі, світилися червоні вікна, і скрізь був спокій.

Тільки Лазар не мав спокою, бо зараз з'являвся Каленик, щоб зачинити вікно. Щоб хто не побачив Лазаря часом.

Ось як! Його ховають. Їм навіть сором показати його. Як ж ті люди?

* * *

— Лазар, вставай!

То йому снилось; слова повзли по тілі, як гусінь. Хотілося скинути гусінь, і не ставало сили. А вона лізла по ньому, бридка, волохата, і лоскотала плече.

— Лазар, вставай!

Лазар розплющив очі — над ним схилився жандар.

Лазар підвівся, спустив з ліжка ноги.

Посидів хвилину, покліпав очима до світла і знов ліг на ліжко.

— Ну!

— Я не піду.

Ха-ха! Се було забавно! Він не піде! Жандар сміявся, і бряжчала враз з сміхом жандарова шабля.

— Ну, не дурій, Лазар, пора!

Але Лазар не думав дуріти. Похмуро й уперто він кинув знову:

— Я не піду.

В голосі була така рішучість, що жандар вже розсердивсь.

Він не піде! Коли начальство чекає! Коли все вже готове! Та що він дума собі, нарешті? Хто він такий? Великий пан, старший, начальник? Ще розмовляй з ним, з якимсь мерзенним катом! Вставай, говорять!

І Лазар встав, але так швидко, що жандар аж відскочив. Відскочив й побачив нове обличчя, скривлене гнівом, два вовчі ока, голі широкі груди, покриті волоссям, і кулаки. І все те лізло на нього, пашіло жаром, хрипіло.

— Ти кращий за мене? Кращий? Ти сам не вішав? Сволоч!

Велике тіло хиталось на босих ногах та викидало, як із безодні, лють.

— Покажи руки: чисті? Я тільки кат? Нащо ж ви годите катові, сволоч!

І перше аніж отямивсь жандар, Лазар схопив м'який фотель і кинув долі. Крякнув фотель і розсівся на всі чотири ноги.

— На ж тобі, на!.. Збирай своє...

— Він п'яний! — гукнув жандар. — Зв'язать його зараз!

Нелегко було зв'язати. Лазар кидався по хаті, великий, сильний, немов сердитий ведмідь з вилами в грудях, і нищив все, що попадало в руки: стягав килимки, мотлошив, рвав, кидав під ноги.

— На тобі... на... бери!..

Здавалось, не люди його гнівили, а все, чим прибрана хата.

Знявся в хаті пил, як хмара, тріск, стогін і метушня.

На його напали, а він боровся і не давався.

Проте в'язали і били.

Приходив смотритель, лаявся та умовляв. Як можна? Йому так годять, так доглядають. Хто з арештантів має такі вигоди? Не треба багато пити горілки, бо от що з того виходить...

Зв'язаний Лазар лежав серед руїни. Він важко дихав, втомлений бійкою, а всередині в нього тремтіла зла радість, що сьогодні страти не буде і що від нього, ката, залежать ті невідомі, що мають силу вбивати.

* * *

Потім, надалі, Лазар скорився. Затих і вже не сперечався, коли будили по ночах. Йшов на роботу байдужий, як ремісник, але в очах у нього з'явилось знову щось скрите і запечатане.

Тепер він більше мовчав, покинув коверзування, був тихий, слухняний. Каленик з Іваном не могли нахвалитися ним. Навіть стежили менше.

Вони поклали, що з того часу, як ката провчили, він краще збагнув силу начальства, бо найчастіше розмовляв з ними тільки про старших. Ну, от смотритель або жандар — вони ж не самі, хтось є над ними. Так. А у тих старших є знову начальство. А там знову є хтось, хто каже: хай буде — і так усі роблять, як каже він...

Той «він», далекий, таємний, про якого ані Іван, ані Каленик не могли до ладу розказати, найбільше цікавив Лазаря. То «він» скаже: «Забий» — і становлять стовп, ведуть до нього людину, жандар приходять по Лазаря, а Лазар накладає на шию мотузку. Немов павук, гладкий, окатий, сидить в павутинні і стежить, чи не літає муха. У темній, тісній голові ката, де думки перше були такими, як спутані нитки, тепер вони звивались в тугий клубок. Йому здавалось, що зло сидить в одному місці, простяга звідти руки на усі боки і все ворушить. Що коли б отак підійти, узяти в пригоршу зло і здушити, всі б руки спустились безсилі і перестав би будити його по ночах жандар.

Тепер вже Лазар думав про нього. Хто він? Який? І де шукати? Йому уявлялось, що він такий, наче смотритель Морда: груба безвуса пика, маленькі жорстокі очі. Лазар

підходить близько до нього, до самої пики, і каже: ти зло? — і бац-бац! по щоках. Ти лихо? Ти кривда? — і знову — бац-бац!.. Ти розливаєш кров?

Потім він би його повісив. Не так, як других, ні, без запинала. Щоб видко було обличчя і всі на йому муки, щоб корчився довго, без краю, щоб тіпали плечі, зчорніло лице і вилізли з ямок неситі очі.

Він знає, як се зробити: його навчили.

І перший раз, після утоми і знеохоти, після огиди до своєї роботи, — уперше почув він смак душоубства.

Почув ненависть у серці і розкіш муки.

В ДОРОЗІ

ОПОВІДАННЯ

Де б Кирило не був, що б не робив, скрізь оточала його атмосфера, густа й своєрідна, що заслоняла багато предметів, наче їх зовсім не було на світі. Атмосфера гаряча, тривожна, вся — небезпека і боротьба, вічний упад і підйома, розквіт надії й розпука, почуття сили й знесилля і безконечно довга дорога, на якій стільки вже полягло... Дорога, якій, здавалось, кінця не видно. Цілий ряд жертв, загин благородних, найближчих, чад крові і танець смерті, гарячий ворожий віддих, що припадає до сліду, й те вічне «мушиш», що гнало зв'язувать там, де розірвали, розжевріти те, що пригасало. Ту атмосферу носив Кирило з собою, як квітка запах. Вона одіпхала од нього родину, у ній розплились колишні звички й потреби молодого життя, розвіялось навіть прізвище власне. «Кирило», «товариш Кирило» — хіба він звався коли інакше?

Краса природи, принадність жінки, чари музики і слова — все се котилось, як хвилі в далекому морі, чужі й невидимі. Природа — се були день або ніч, зима чи літо — час зручний або незручний задля роботи; жінка — товариш чи ворог, пісня — лиш те, що кличе до боротьби. І двадцять три роки, подвоєні в тінях на худому обличчі, у зморщці на чолі, немов зреклись своїх прав, зсушили молодість...

Високий, стрункий, білявий; блакитні очі, притомлені трохи; темна сорочка, широкий пояс — такий приїхав він в город.

Учинив «явку», сказав пароль. Добре! Тільки треба зачекати листа.

А тим часом Кирила повели аж на край міста, де в певному захисті міг перебути.

Йшли довго душними вулицями, повними пилу, аж сіло сонце, і на золоті неба, як на тлі візантійського образу,

зачорніли сільвети¹ тополь та дахів. Товариш говорив щось нервово, наче хотів впевнити не тільки Кирила, але й себе, що справа цікава, а тим часом в його облізлій фігурі і в поруділім пальті чулось щось винувате і безнадійне.

На квартирі їх стріла хазяйка і показала кімнату. Ну, тепер на добраніч. Як тільки надійде лист, зараз можна почати роботу. Кирило лишився сам і байдужно дивився, як ніч обгортала садок — чорна, густа і тепла. Сів на порозі і закурив. Було так тихо, спокійно. Червоний вогник цвів серед ночі, як квітка щастя, в п'ятмі думалось ясно, як ніколи при світлі. Він думав про те, задля чого приїхав, що має зробити, і чорний павук-турбота почав уже ткать свої сіті.

Несподівано, раптом у чорну тишу щось впало. Живе, веселе і безтурботне. Заскакало по листі, збудило повітря, штовхнуло землю і вогко дихнуло просто в лице. Пронеслось шумом, обмило землю і шезло. А тоді вплив на небо місяць. Кирило вийшов у сад і якомсь разом убрав у себе важкі дерева, повні, як губка, водою, сріблястий регіт мокрих листочків, шептання крапель поміж галузок, обійми тіней з зеленим світлом і синє глибоке небо, просте, спокійне. Природа зітхнула повними грудьми, зітхнув і Кирило.

Невже він сього ніколи не бачив?

Було якомсь чудно і по-новому приємно, що лоскотали чоло холодні краплі, що спливало на нього зелене світло, що в серці стало так само спокійно, як і на небі...

Довго не міг заснути.

На другий день прокинувся пізно — і перша думка була про лист. Побіг до хазяйки і одчинив двері.

— Добридень! Ніхто не приносив до мене листа?

— Ай!

Високе, чисто жіноче і різко-дзвінке, воно в блискавку злилось з рожевим тілом та з лопотом ніг. Лягнули двері і — стало пусто.

Знадвору в сіни вступала хазяйка. Ні, лист не приходив.

Се було дивно, що ту відповідь прийняв так байдужно. Взяв шапку.

День був блискучий, літній. У праву руку їживсь дахами та коминами фабрик задимлений город, наліво стелились

¹ Сильвети — силуети. — *Ред.*

зелені луки і вигинались фестони лісу. Направо? Чи вліво? Вагався хвилину — і подався на луку.

Наче нічого не одмінилось за сей короткий час, а чогось очі не так дивились і думки були не ті. Щось наче згубив і не хоче підняти, щось наче змив з нього вчорашній дощик — через те, може, було так легко. Приємно було ступати по твердій стежці, відчувати роботу тугих мускулів ніг. Раз-два!.. Підставляти лице під сонце і вітер і йти кудись без цілі, без думки про обов'язки, людей, роботу. Йти серед поля, купати тіло в золотих хвилях, а очі в блакиті. Як дикий звір. В тім було нове щось і ганебно солодке. Надвечір тільки повернув втомлений, чорний од сонця, як циган, з руками, повними квітів.

Вечерю подала хазяйська дочка. Се було те «ай!», сполохане вранці, молоденьке, біляве, з ніжною лінією тіла, курносе і синьооке.

Кирило простягнув руку.

— Я налякав вас уранці?

Воно пирснуло сміхом й надуло рожеві губки, повні і вогкі.

І знов Кирило почув у собі чудне щось: його надила лінія губ і їх рожева вогкість.

Ну, звісно, вона налякалась; прибирала, була неодягнена і не сподівалась, що хтось одчинить двері. Він просить вибачити, бо не міг знати, що в сьому домі є така... «Яка така?» — «Ну, така, така... панна Олена...» — «Олена?» — «Хіба не вгадав, що її звати Олена?» — «Ха-ха! А може, і не Олена?» — «Ну, то Наталя». — «Якраз! Ха-ха!» — «Ще не вгадав? Тепер вже напевно: Варвара, Настя, Оксана, Марія...» — «Ні й ні, ніколи він не вгадає, а от вона знає, що він Петро». — «Ба ні, не так...» — «Петро, Петро, Петро...»

З другої хати гукала хазяйка:

— Усте, де ти там шезла!

Ага, ось воно й вилізло шило з мішка. Для першої стрічі з панною Устею він їй дарує оці квітки. «Оцей бур'ян?» Ну, коли се бур'ян, то він забирає назад.

Але Устя уже захопила квіти й побігла з кімнати.

Й на другий день листа не було. Кирило обуривсь. Свинство, мерзота! Він марнує дорогий час, а вони там сидять собі згорнувши руки. І се партійна робота! Чорт знає що за порядки! Ходив по хаті великим та легким кроком,

наче злість одривала його од землі, і дув на полумінь злості, щоб роздути в пожежу. А разом з тим, десь з глибини, сочилися підземні джерела і гасили вогонь. Ловив нещирість і чув знеохоту, що блукала у ньому, як тінь бистроплинної хмарки. І се викликало у ньому гнів. Треба піти у город і розпитатись. Швидко зібрався, вийшов на вулицю і... повернув в поле.

А як тільки в розкриті очі вступило зелене, що котилось буйними хвилями луків та лісу, як тільки небо спустилось і ніжно торкнулось обличчя, немов пушинка, як тільки в груди ввілявся золотий напій повітря, його сповила солодка втома, як у людини, що встала з смертельного ложа, і впало десь у безодню все, чим досі жив: спека роботи, вогонь небезпеки, чад крові і боротьби... Так наче він тільки вчора родився, в один день з молодого природою. І не мав сили, не хотів спинитись над тим, що з ним робилось, струшував з себе всі думки й сумніви, як гуси з крил воду, перпливши нарешті річку.

Брів серед жита і дивився новими очима... ні, не новими, а тими, що довго спали під вагою безвладних повіків, — дививсь, як скипало молоде жито синім шумовинням колосся, як било хвилями у чорний ліс. А ліс кудись йшов. Йшли кудись сосни, ряди високих пнів. На вершечках, жовтих, як ананаси, лежали чорні корони, мов волохаті папахи. Здалека йшли, переходили річки, фіолетові дороги, глибокі багна — й замазали ноги, бо до половини пні були сірі, як засохле болото. Йшли і щезали у сизій млі.

Коли ж Кирило вступив у ліс, ноги сковзались у нього, як на паркеті, над головою химерно корчилились гілки — клубки жовтих гадюк, гойдались кошлаті віти, наче фотелі, де спочивало сонце, а маленькі галузки, пучечки соснових гілок стелились на небі, як дороге гаптування по блакитному шовку. І сонце горіло за ними, як за китайським екраном.

За лісом дрімали луки, наче стоячі води під матом ряски. По них блукали тіні летючих хмар, наче хорти припадали, нюжили й щезали у резедових просторах.

Попадались маленькі озера, що грали лускою і тріпотіли, як срібна риба, кинута з річки на надбережну траву. Або великі — з муром синього очерету, з білим обличчям водяних лілій, з багнистими берегами, чорними і блискучими, як мокрі спини гіпопотамів, з теплим духом води і намулу.

І все було таке здорове, ціле, безжурне, і все співало хвалу безлюддю...

Кирило не питав вже хазяйку про лист. Але одного разу, як збирався виходить, вона сама подала йому листа.

Ага! Хіба се до нього? Ну, добре, добре... Взяв машинально і, не глянувши навіть, поклав у кишеню. Що вона каже? Приходив до нього і не застав? Се панна Устя склала той гарний букет? Що? Прохав зайти і конче сьогодні? Ну, добре, добре... Чудесні квіти, — і який смак має та панна Устя...

Тепер по цілих днях лежав над берегом річки і дивився на небо. Його займали хмари — ся неспокійна небесна людність, за якою він стежив; вічно жива, вічно рухлива. Часом здіймались там бучі, народні повстання. Мчали обурені юрми, чорні од гніву, грізні, з риком, з громом рушниць, з вогнями бомб, з червоними прапорами. Точились небесні війни, падали трупи, а їм толочили груди все нові лави. І невідомо, хто переміг.

Або знов було спокійно — і людність гуляла, як на бульварах. Радісно їй легко пливли веселі громади в білих та синіх серпанках, ніжні дівчата, пишні жінки, рожеві діти, — і скрізь було повно радощів, сміху.

Часом з'являлись бліді хмаринки, довгі, худі, прозорі, немов сухотники проходились десь на курорті понад блакитним морем.

Або паслися вівці — цілі отари білих ягнят, і як пастух — золоте сонце.

Кирило стежив творчі процеси, що відбувались на небі. Хтось невідомий, великий майстер, ліпив з сірої маси звірів, людей, птахів, будинки, вежі, городи цілі — і пускав їх на волю, щоб заселити небо. Але все те було сире, не встигало ствердіти і утрачало форму. Звірі змінювались у вежі, з людей виходили гори, з городів — птахи; будинки приймали форму людей, а ті знов змінювались у скелі, що оточали глибокі, повноводі озера. Валились розкішні храми, розставляли на альпах сніги, і з пишних троянд осипались рожеві платочки. А невідомий вже шаленів — творив драконів, крилатих коней, грифів та крокодилів; але й ті жили тільки хвилинку, щоб перетворитись у щось нове. Тоді, знемігшись, в розпуці, мішав все разом у сірий хаос і сам розпливався у сум.

Цікаві теж були тіні і їх життя. Кирило зорив за ними, як вони корчилились попід кущами, пнями дерев, під берегом річки. Їм було боляче і не вигідно. І тільки тоді, як сонце втомлялось і од вершечка слави спускалось униз, тіні помалу і обережно простували скорчені члени, росли і лізли все далі та далі. Надвечір вони лягли вже у весь свій зріст, лягли по долинах без краю довгі чорні тополі, тонкі крилаті вітряки, шпильасті дзвіниці, димарі фабрик — весь город циклопів, чорний, німий і нищий.

Кирило не чув докорів. Красу природи і її спокій пив хтиво, як спраглий воду, без думки і без сумніву. Як щось належне. Загублене щось і знайдене знову. Здалеку часом, як з-під землі, долітала до нього луна знайомих сигналів, але така бліда, безсила, що зараз вмирала. І він не хотів її слухать. Зате по ночах його мордувало. У сні здавалось, що він щось мусить, щось конче мусить зробити — й не може. Не має сили. Збирає всю міць, напружує волю, змивається потом — й не може. А мусить... Боліло.

Будився розбитий, безсилий, та перший сонячний промінь, що тягся до нього крізь шибку, вбирав у себе ту сонну мару і вертав сили.

Тепер Кирило ходив вже не сам — панна Устя знала чудові куточки, оази квіток. Вона йшла перед нього, свіжа і чиста, з блискавичною лінією тіла, і сміялась весело й тепло, як сонце. В лісі вона сідала десь на галузку і гоїдала ногами, тугими і молодими. Наче русалка.

— Не дивіться на мене.

— Коли я хочу.

— А я не хочу.

— Мені байдуже.

— А я закриюсь.

— А я одкрию.

— Тільки насмійтесь.

— Уже насміливсь.

— Ай!

І знов те «ай», таке високе, лоскотливо-жіноче і срібно-дзвінке.

Він держав руки, а вона жмурила очі, ховала лице, і сміх сипавсь їй з горла, як лісові горіхи у кришталеву вазу.

Перекидались словами, пустими і незначними, аби подати один одному голос, і слова ті приставали до них, як будяки, що трудно одірвати з одежі.

Над берегом річки вона роззувалась, бродила по мілкій воді. Вода позволяла дивитись на її ноги, такі бліді, як віночок нарциса. По блакитній воді пливли й шезали легенькі хмари, а вона здавалась одною з них — рожева, прозора, позолочена сонцем.

Кирило надимав легкі і пускав берегом, наче стрілу:

— Ус-тя!

Тоді високий берег й його залом, мур лісу і всі горби склали губи, так як Кирило, і вертали в відповідь:

— Ус-тя!

А Устя сміялась.

Разом, як дві берізки з одного пня, вони з'являлись тут, там, збирали квітки, вигрібали з-під листя гриби, купались в сонці і в холодках або, взявшись за руки, збігали з горбів у сочисті долини. І він не міг одрізнити її од шелесту лісу, од льоту хмар, запаху зілля. Вона була така наївна і така хитра, так мало і так багато знала, як та мурашка, що буде пишні палати і живе в темних комірках.

Лежали у високій траві, серед моря квіток, і роздивлялись: там, на самому споді, жовтіли черевички і дрібна потентія, як зерна золотого піску, а над ними здіймались топольки вероніки, то сіро-блакитні, то густо-сині. Червоні помпони конюшини, немов їжачки, стовбурчили щетину з трилистих підставок, а пахучий чебрець ткав по схилу гори геліотроповий килим. Кашка розкрила скрізь парасольки. Серед білих наметів її тріпались крильця синіх метеликів. Часом на парасольку спускався жук і ловив сонце в зелене дзеркало крил. Устя таїла віддих, щоб його не злякати. Похмурий звіробой викидав купи зірок, яскраво-жовтих, проте сумних, як золоті кутаси на чорних боках домовини, а обік нього виганяв сіре та вузлувате стебло петрів батіг, по якому дряпались зрідка блакитні квіти, полиняли й нечесані. З трави на Кирила наводив око ромен. Дрібні дзвіночки розбігались по луці і сіяли сум, такі делікатні і такі ніжні, що самі дивувались, як животіють на світі. Недоступна кропива, обважніла насінням, немов бджола пергою, хазяйновито шепталась по своїх леговищах.

А там знов волохата центаврія хилилась на всі чотири боки, немов хотіла засипать синьо-рожевим цвітом усі простори. Оддаль кінський щавель, зруділий на сонці, куривсь брунатним димом, як похоронний факел, і стояли поважно, як золоті семисвічники по древніх храмах, коров'яки. Ки-

рило показував Усті долини, де евфорбія таємничо котила в сочистих та сирих, як дійки корови, стеблинах молоко од темно-соснового низу до жовтих кругленьких розеток. На високих місцях поріс, як джунглі, сивий полин і п'яний повітря гіркими пахощами, густими й задушливими.

То там, то сям простягались до сонця котячі лапки, сухі, бездушні, м'якенькі, немов оксамит, а між ними польова м'ята кожду пару листочків прибрала в пояс з геліотропів. Усті з Кирилом здавалось, що наївні діантуси червоніли в траві, як дитячі обличчя, а над ними схиляв свої віти журливий дрік і плакав золотими сльозами. Окремо займали великі простори будяки, сині, аж сизі. Вони здавались покинутим вогнищем, що конало передсмертним блакитним димком. А там, по луках, світила жовта кульбаба, як зорі на небі, крутилась на одній ніжці берізка, міцно тримався землі деревій, кивала сірими вітами собача рожа і на горохах сиділи, як метелі, біло-рожеві, червоно-сині і жовтогарячі квіти. Се була оргія квітів і трав, п'яний сон сонця, якесь шаленство кольорів, пахощів, форм...

Устя лежала і гризла якесь стебло, а Кирило нагнув до себе кущ зілля й припав до нього гарячим обличчям. І от без слів, без намови очі їх стрілись, як чотири найкращих квітки, і уста простяглися до уст. І разом з солодкою вогкістю в одно зіллявся смак гіркої трави...

.....
Раз після того щось сталося. Коли був сам, серед ночі у своїй хаті, хтось кинув слово:

— Зрадник.

Голосно і виразно.

Зрадник? Хто?

Кирило озирнувся, але тіні спокійно лежали, і спокійно блищали при світлі лампи малюнки на міщанських шпалерах.

Він сів на ліжку і несвідомо схопивсь за кишеню, де й досі лежав нерозпечатаний лист. Але не вийняв. Якась ворожнеча, якась відраза загарчала у ньому, немов збуджений пес, й рука безвладно впала назад. Почув утому і тихо сидів та прислухався, як у порожніх грудях лунало те слово. В грудях, од яких раптом одпливла кров і шугнув холод, як у щілину. Потому одразу зробилось душно, гаряча хвиля піднялась десь знизу, залляла ту порожнечу, вдарила в голову й зігнала Кирила з ліжка.

Чорт! Він має право. Право на повне життя... право двадцяти літ... *Право* одного життя, що не повториться більше... Хто заборонить? Хто може? Хто може згасить його «я», стерти всі кольори, знищити запах... хоч би то було потрібне для тисячі других? Других, яких навіть не знає. Чорт! Він не оддасть їм всього... він має право й собі щось лишити...

Все в нім кипіло і гнало по хаті, од стіни до стіни, з кутка в куток.

«Зрадник!» Хай йому скажуть се у лице! Тоді побачать...

Йому сказали се у лице! Те друге, що жило у ньому, те справжнє і невгомне «я». «Я», що так ясно горіло у ньому... палило в полум'ї все особисте, нечисте, звіряче. Але перше змагалось, боролось, хотіло жити, кричало про своє право й тягло до себе.

Їх помирила втома. Безбарвна і каламутна, вона дрімала десь в глибині, наче туман під водою, і тільки ждала, щоб простягти звідтіл свої липкі обійми...

Що діялось в світі? Хіба він знав? Не мав навіть охоти. Газет не читав, листів не було, і ніхто не приходив до нього. Спочатку навідувався хтось, але не міг застати Кирила й покинув ходити.

Вечорами, правда, як місто тихо світилось і тихо зітхало після денної втоми, він брав Устю за руку і йшов туди.

Бродили по вулицях, як по чорних каналах, притулившись до себе, і врешті спинялись десь під вікном, щоб послухать музику. Ховались у затінку й ловили згуки. Устя любила веселе, приспівувала стиха і стукала каблучками у такт, а в Кирила згуки скакали, як вогники, розцвітались, як квітки до схід сонця. Пливли на хвилях світла, що лилися з вікна, й родили тугу. За чимсь прекрасним і невідомим, таким далеким і таким близьким...

Раз щось чорне та пелехате закрило світло і розірвало музику.

— А!

— А!

— Се ви?

— Я.

Чорне трясло бородою та великим брилем, трясло Кирилові руку.

Яким побитом?

Обняло злегенька за стан і повело.

Нагнулось й прохало.

Не можна? Пусте. Тут недалеко, на дачі. Побачить жінку і їхнє життя, згадають колишне. Два роки... так, так, два роки, як вони бачились...

Рука Кирила лежала в чужій руці, і дружнє тепло пестило збоку, але він чув якусь нехіть. А! Знову газети... і ті розмови... знов чорний привид, що потребує, як жертви, крові і сил.

Ні, він не може.

Він пам'ятає того «бандита», що гримів на зібраннях, кликав до бою, гарячий, одважний, любий... і його жінку, таку маленьку, рухливу, що ще недавно була осередком. «Товариш Марія...» Яким чудом вони ще на волі?

Ні, він не хотів би опинитись між ними.

Його прохали, силоміць брали, і ранком він був вже на дачі.

Їх стріла «товариш Марія». Яка вона стала гладка й сирова у своєму капоті, що нашвидку застібала на голій шиї, оця годована гуска! Вона була така рада, тільки скрізь — ай, які непорядки!

Стискала руку і кинулась до стола, звідки посипались раптом газети в опасках, нерозпечатані, в тумані пилу.

Чи ж їх тут не читають?

Іван сміявся так добродушно і передягся зараз в широку блузу. У вікна дивились грядки капусти і ліс кукурудзи, а квочка квотала десь поблизу так хазяйновито, як і «товариш Марія».

На балконі їх чекав чай.

За чаєм Іван зразу, немов поспішався, підвищеним тоном почав розмову про сучасні події. Марія стиснула уста і з виразом затятого болю уперто мішала чай. Виходило голосно дуже, може, занадто, так наче слова спадали в порожню бочку і там вже зростали. І щось непотрібне і легке було у них, так наче хорий потішав хорого на смертельному ложі. Всі почували — Марія, що уперто мішала чай, Кирило, з ворожнечею втоми, Іван, який голосно кидав гарні слова, — всі почували, що десь недалеко, в сусідній кімнаті, лежить мрець, якого треба і не можна забути. І через те тільки ведеться розмова.

Навіть квочка квоктала про се біля ніг, але на неї не звертали уваги. Тільки тоді, як стрибнули курчата на ноги, а звідки на стіл і покотились, мов жовті клубочки, поміж склянками, слова Івана розпливлись в усмішку і скотились додолу по чорній бороді.

— Цип, цип, цип... — лепетав ніжно Іван не тільки устами, але й очима, і вплив жовтий клубочок у чорну бороду бандита.

— Цип, цип, цип... — витягала губи Марія і тулила до рожевої шиї жовтий пушок.

Повітря зробилось легшим, порушились вільно стільці, розмова зразу ожила і перейшла раптом на породи курей.

Кирила прохали оглянуть дачне хазяйство.

Корова звалася Гашка, мала чудове вим'я і всім лизала руки. Каченята котились поміж ногами, сірі й кругленькі, як грудки землі, чепурні кури, задерши нескромно шпичасті хвости, порпались в гною і справно неслися на радість хазяйці. Може, він хоче оглянуть яйця? Рудий бичок розставив ноги і тупо вперся очима в баркан, але він був високого роду: його життєпис варто послухать. Свиня рила подвір'я.

— Не бійтесь, нагніться... Чухайте... чухайте... поміж ногами, бо він се любить... Ах ти, кабасю!.. Чистої крові беркшир...

— Але ж, Іване: йоркшир...

— Гм... дивно... вічно ти плутаєш...

І раптом очі впали в город, на синє море капусти.

— Марусе, бачиш?

— Ах, Боже... свині в городі... Біжи переймай...

Тріснув патик, плигнуло тіло... Ач-чу! Гуч-га!.. Гупали ноги, мигтіли блузи поміж зеленим... Ас-са! Ги-ги!.. Одчиніть хвіртку!.. Ку-ві... ку-ві...

Тверде, щетинясте розтяло повітря, як куля, й черкнулось об ноги... Війнуло теплом людської пари, свиснув короткий віддих, мигнули червоні обличчя — і тоді тільки Кирило побачив, скільки сил коштувала гонитва...

Все се було таке далеке од того, чого Кирило боявся, як їхав на дачу. Тут можна бути спокійним. Звідки ж, замість спокою, ворухнулось у грудях щось неприязне, дражливе? Якесь гостре питання, що стало поперек грудей й кололо? Щось несподівано прикре?

В будні Іван їздив на службу і повертався пізно — в обідню пору. Лаяв сучасне земство, в якому служив, глузував злісно з тих лібералів, що так швидко змінили овечу шкуру на вовчу. Збирав всю погань сучасних відносин, брудне й криваве шумовиння життя, — і в тому чулась зла радість. Так краще. Нехай так буде. Чудесно!.. Привозив новини. Між одною й другою ложкою борщу подавав звістки про страту на смерть. Вісім повішених. На смерть засуджено троє. Все молоді, ледве почали жити. Слова заїдались борщем, а в антракті ставало відомим, що по селах стріляють людей, як дичину. І все говорилося з таким спокоєм, з холодом навіть, наче факти з середніх віків, які можна згадати, але не можна збагнути. Марію цікавили часом деталі — одірвані бомбою ноги, скалічені діти, місце смертельної рани, але все се вмить витісняла турбота, що перепікся пиріг. Забувала одірвані ноги, мертвих дітей, повішану молодь і бігла до кухні сваритись.

По обіді вони лягали спати. Спати — і по обіді! Вони, може, навіть хропли — мітинговий оратор Іван і «товариш Марія»!..

Кирило вибігав з хати, щоб того не чути.

Спав і Кирило — правда, не вдень, — і по ночах його мучили сні. Уперто снилось, що він щось мусить... от конче, до болю чує, що він щось *мусить*... мусить — й не має сили, і сам не знав, що таке мусить...

Вечорами приходила з сусідньої дачі кучерява курсистка, заслана звідкись. Вона приносила на обличчі казковий, не з сього світу, захват, а під пахвою книжку. Її стрічали радо. Марія цілувала, а в Івана усмішка хвилями плила по чорній бороді. Вони наче цілий день ждали її приходу і зараз сідали за стіл. При світлі лампи, в маленькій кімнаті, що була як острів на морі ночі, вони читали. Щось чудне, нездорове, химерне, з запахом мускусу — «А Rebours» Гюїсманса, «Сад муки», де кохання гнило, як рана, а «я» розцвіталося пишним отруйним цвітом; оргії духу і тіла, надприродні інстинкти і той протест всього проти усього...

Або сперечались.

Тоді їх обличчя горіли, в Марії червоніли кінчики вух й блищали очі, Іван ходив по кімнаті з натхненним обличчям та дивував всіх зразками найкращих промов, а курсистка сиділа в казковому захваті, як королева в підводному царстві.

І чим далі стояла думка або уява од того жаху й скорботи, якими повилась дійсність, тим міцніше чіплялись за неї всі троє, наче спішили проплисти, заплющивши очі, над глибиною, де спочивали уламки розбитого недавно корабля.

Читання кінчалось пізно. Іван одводив курсистку додому, а повернувшись, заставав жінку при лампі. Затуливши долонями вуха, вона гарячково дочитувала книжку, і в тиші лопотіли сторінки, наче їх вітер перегортав.

Треба було лягати спати, але вони не могли помиритись, хто на ніч забере книжку.

— Ти дочитаєш завтра, бо я піду вранці на службу, — протестував Іван.

— Мені лишилось кілька сторінок. Можна б, здається, дати мені спокій... — сердилась Марія.

— Ти дбаєш тільки про себе...

— А ти?

І виходила сцена.

Тепер ніхто вже не знімав гострих, пекучих питань, як першого дня, коли Кирило приїхав на дачу. Гість дістав вже належну честь, чого ж ще треба? Але се, як контраст, вставало непрохане і говорило. Щось невиразне, гнітюче, тривожне, — і тільки часами здавалось Кирилові, що він ось-ось зловить, ось-ось розв'яже, що саме мусить зробити...

Кожен раз, як Іван прокидався по обіді з припухлими трохи очима, блідим обличчям та збитим волоссям і позіхав довго і смачно, — Кирило корчився якимось та тікав з хати, щоб того не бачить...

А хіба ж завтра не буде те саме — служба, телята, символізм і капуста? Припухлі очі і позіхання?

Він мав доволі того «спокою». Йому робилось душно од того повітря — і, не стямившись навіть, він кинув на решті:

— Як можете... ви... Свинство!

Він хвилювався; слова виривалися трудно, наче з-під купи грузу, де довго лежали.

— Ви, що... коли навкруги...

Вони боліли, били не тільки Івана, оті слова, такі короткі і обом зрозумілі. Розривали всі перепони і вилітали, наче ракети.

Як він міг! Іван здвигнув плечима. А що ж він має робити? Серед загального знищення, апатії, втоми?.. Він не

герой... і хто має право вимагати од нього геройства!.. Він робив, коли можна було робити... Ніхто не має права... так, так, ніхто не має права його пострікнути...

Підняли голос і обидва кричали. Сердито, злісно. І в кожному зокрема кричав власний біль, сором, кричала утота... кричала потреба, б'ючи другого, раниць себе...

Розбіглись сердиті, обидва схвильовані.

Кирило довго блукав, поки вгамувався трохи. Чи він був правий? Чи не образив даремне Івана? Ні, треба наново розглянуть справу, без гніву, спокійно. Він мусить зараз побачить Івана. Певно, він, бідний, мучиться десь після грубої сцени. Назад, додому!.. Тут близько... Ось вже біліють стіни... баркан, сinya капуста... А ось...

Побачив Івана й Марію. Вони пололи на грядці, зігнувшись.

На зеленій низині, облитій вечірнім сонцем, серед капусти виднілись тільки їх круглі зади, великий чорний і менший синій, що нерухомо тулились рядочком, як емблема спокою. І було в образі тому таке гидке щось, таке противне, що Кирило здригнувся.

Не пішов на город, а подався до себе. І перше, що він зробив, — заклав руку в кишеню і витяг лист. Потертий, пом'ятий і сірий. Роздер коверту й читав. Ні, ще не пізно. Знайшов нарешті, що мусить зробити! І коли розбирав так при тьмяному світлі знищений лист, до нього з балкона донісся голос Марії:

— Йдіть чаю пити! У нас сьогодні пиріг!..

— Пи-ріг, ріг-ріг... — проспівав басом Іван у добрім настрої, так наче нічого не сталося.

Але Кирило не обізвався.

Збирався в дорогу.

INTERMEZZO

НОВЕЛА

Присвячую Кононівським полям

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Моя утома.
Ниви у червні.
Сонце.
Три білих вівчарки.

Зозуля.
Жайворонки.
Залізна рука города.
Людське горе.

Лишилось тільки ще спакуватись... Се було одно з тих незчисленних «треба», які мене так утомили і не давали спати. Дарма, чи те «треба» мале, чи велике, — вагу те має, що кожен раз воно вимагає уваги, що не я їм, а воно мною уже керує. Фактично стаєш невірником сього многоголового звіра. Хоч на час увільнитись від нього, забути, спочити. Я утомився.

Бо життя безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, а і чуже. А врешті — хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? Я чую, як чуже існування входить в моє, мов повітря крізь вікна і двері, як води притоків у річку. Я не можу розминутись з людиною. *Я не можу бути самотнім.* Признаюсь — заздрю планетам: вони мають свої орбіти, і ніщо не стає їм на їхній дорозі. Тоді як на своїй я скрізь і завжди стрічаю людину.

Так, ти стаєш мені на дорозі і уважаєш, що маєш на мене право. Ти скрізь. Се ти одягла землю в камінь й залізо, се ти через вікна будинків — тисячі чорних ротів — вічно дишаєш смородом. Ти бичуєш святу тишу землі скреготом фабрик, громом коліс, брудниш повітря пилом та димом, ревеш від болю, з радості, злості. Як звірина. Скрізь я стрічаю твій погляд; твої очі, цікаві, жадні, влазять у мене, і сама ти, в твоїй розмаїтості кольорів й форм, застрягаєш в моїй зіниці. Я не можу розминутись з тобою... я не можу бути самотнім... Ти не тільки йдеш поруч зо мною, ти влазиш всередину в мене. Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку, свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою

розпач. Свою жорстокість і звірячі інстинкти. Весь жах, весь бруд свого існування. Яке тобі діло, що ти мене мучиш? Ти хочеш бути моїм паном, хочеш взяти мене... мої руки, мій розум, мою волю і моє серце... Ти хочеш виссать мене, всю мою кров, як той вампір. І ти се робиш. Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш в твоїх незліченних «треба», у безконечних «мусиш».

Я утомився.

Мене втомили люди. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміються. Повідчиняти вікна! Провітрить оселю! Викинути разом із сміттям і тих, що сміються. Нехай увійдуть у хату чистота й спокій.

Хто дасть мені втіху бути самотнім? Смерть? Сон?

Як я чекав їх часом!

А коли приходив той прекрасний брат смерті і брав мене до себе — люди і там чигали на мене. Вони сплітали своє існування з моїм в химерну сітку, намагались налити мої вуха та моє серце тим, чим самі були повні... Слухай-но, слухай! Ти й тут несеш до мене свої страждання? Своє мерзенство? Моє серце не може більше вмістити. Воно повне ущерть. Дай мені спокій...

Так було по ночах.

А вдень я здригався, коли чув за собою тінь від людини, і з огидою слухав ревучі потоки людського життя, що мчали назустріч, як дикі коні, з усіх городських вулиць.

* * *

Поїзд летів, повний людського гаму. Здавалось, город витягує в поле свою залізну руку за мною і не пускає. Мене дратувала непевність, що тремтіла в мені: чи розтулить рука свої залізні пальці, чи пустить мене? Невже я вирвусь від сього зойку та увійду у безлюдні зелені простори? Вони замкнуться за мною, і надаремне клацати буде кістками залізна рука? І буде навколо і в мені тиша?

А коли все оце сталось, так просто і непомітно, я не почув тиші: її глушили чужі голоси, дрібні, непотрібні слова, як тріски і солома на весняних потоках...

...Одна знайома дама п'ятнадцять літ слабувала на серце... трах-тарах-тах... трах-тарах-тах... Дивізія наша стояла тоді... трах-тарах-тах... Ви куди їдете?.. Прошу білети... трах-тарах-тах... трах-тарах-тах...

Якийсь зелений хаос крутився круг мене і хапав бричку за всі колеса, а неба тут було так багато, що очі тонули в нім, як в морі, та шукали, за що б зачепитись. І були безпомічні.

Врешті ми вдома. Білі стіни будинку вертають мені при томність. Як тільки бричка вкотилась на широкий зелений двір — закувала зозуля. Тоді я раптом почув велику тишу. Вона виповняла весь двір, таїлась в деревах, залягла по глибоких блакитних просторах. Так було тихо, що мені соромно стало калатання власного серця.

* * *

Десять чорних кімнат, налитих п'ятьма по самі вінця. Вони облягають мою кімнату. Я зачинаю двері, наче боюся, що світло лампи витече все крізь шпари. От я і сам. Навкруги ні душі. Тихо й безлюдно, а однак я щось там чую, поза своєю стіною. Воно мені заважає. Що там?

Я чую твердість і форму затоплених на дні чорної п'ятьми меблів і скрип помосту під їх вагою. Ну що ж, стійте собі на місці, спочивайте спокійно. Я не хочу про вас думати. Я краще ляжу. Погашу лампу і сам потону у чорній п'ятьмі. Може, і я обернусь тоді у бездушний предмет, який нічого не відчуває, в «ніщо». Так добре було б стати «нічим» — безгласним, непорушним спокоєм. Однак там, за моєю стіною, щось є. Я знаю, що коли б отак увійти в темні кімнати і чиркнуть сірником, як все скочило б раптом на своє місце — стільці, канапи, вікна і навіть карнизи. Хто знає, може б, око моє встигло зловити образ людей, блідих, невіразних, як з гобеленів, всіх тих, що лишили свої обличчя в дзеркалах, свої голоси по шпарах і закамарках, форми — в м'яких волосяних матрацах меблів, а тіні — по стінах. Хто знає, що робиться там, де людина не може бачити...

Ну от! Які дурниці. Ти хотів тиші й безлюддя — і тепер маєш. Хитаєш головою! Не віриш в безлюддя?

Хіба я що знаю? Хіба я знаю... Хіба я можу впевненим бути, що не відхиляться двері... отак трошки, з легким скрипінням, і з невідомої темряви, такої глибокої та безконечної, не почнуть виходити люди... всі ті, що склали у моє серце, як до власного сховку, свої надії, гнів і страждання або криваву жорстокість звіра. Всі ті, що я не можу розминутись із ними, що мене утомили... Що ж дивного в тім, коли вони ще раз прийдуть... От я їх вже бачу. Ба, ба! Як

вас багато... Се ви, що з вас витекла кров в маленьку дірку від солдатської кульки, а се ви... сухі препарати; вас завивали у білі мішки, гойдали на мотузках в повітрі, а потому складали в погано прикриті ями, звідки вас вигрібали собаки... Ви дивитесь на мене з докором — і ваша правда. Знаєте, я раз читав, як вас повішали цілих дванадцять... Цілих дванадцять... і позіхнув. А другий раз звістку про ряд білих мішків заїв стиглою сливою. Так взяв, знаєте, в пальці чудову сочисту сливу... і почув в роті приємний солодкий смак... Ви бачите, я навіть не червонію, лице моє біле, як і у вас, бо жах висмоктав з мене всю кров. Я не маю вже краплі гарячої крові й для тих живих мертвяків, серед яких ви йдете, як кривава мара. Проходьте! Я утомився.

А люди йдуть. За одним другий і третій, і так без кінця. Вороги й друзі, близькі й сторонні — і всі кричать у мої вуха криком свого життя або своєї смерті, і всі лишають на душі моїй сліди своїх підшов. Затулю вуха, замкну свою душу і буду кричати: тут вхід не вільний!

...Розплющую очі і раптом бачу у вікнах глибоке небо і віти берези. Кує зозуля. Б'є молоточком у кришталевий великий дзвін — ку-ку! ку-ку! — і сіє тишу по травах. Уявляється раптом зелений двір — він вже поглинув мою кімнату, — я зскакую з ліжка і гукаю в вікно до зозулі: «Ку-ку... ку-ку... Добридень!..»

Ах, як всього багато: неба, сонця, веселої зелені.

Біжу на подвір'я. А там бряжчать залізні цепи і люто гвалтують собаки. Великі білі вівчарки, наче ведмеді, скачуть на задніх лапах, і скаче на них довга кудлата вовна. Підходжу ближче. Ну, чого ти, собако... як тебе звать? Ну, годі, Оверко... Не чує, не бачить. Скачуть червоні очі, скаче широкий лоб і білі хутряні ногавиці. Рветься й не може вискочить зовсім зубата лють з глибокої пащі і лиш підкида копицею вовни. Ну, чого ж ти, Оверко? Чого горять твої червоні очі і стоплюють у вогні разом страх і зненависть? Я не ворог тобі і тебе не боюсь. Ти можеш, найбільше, видерти шматок мого тіла або вточити крові з моєї литки... Ах, яка се дрібниця! Яка се дрібниця, коли б ти знав... Ну, цить же, собако, цить. Правда, я розумію, ланцюг... Може, ти більше на нього сердитий, аніж на мене... То через нього твої передні лапи мусять хапати повітря, то він душить за горло і вганяє назад у нього твою вогняну злість. Почекай трошки. Зараз будеш на волі. Що-то тоді ти мені зробиш?

Ну, стій же спокійно, не шамочись, поки скинуть з тебе ланцюг... а тепер гайда. Куди ж ти, куди? Ха-ха! От дурна псина. Очі заплющила, голову вбік, взяла разом ногами — і без пам'яті мчить наосліп. Рве пазурами траву, відкидає від себе, і летять навздогін за нею збиті на задку кудли. Ну, а я ж — як? Забула?

Тепер у кружка... у кружка... ще раз... отак. У, благородна псина, — тобі воля дорожча, ніж задоволена злість.

Тим часом мені рекомендують Паву, поважну матрону, і її другого сина. Се страшний Трепов. Тоді як Оверко чистий сангвінік і на все накидається осліп, наче перед червоними очима вічно висить у нього рожевий туман, — Трепов солідний, розважний. Він зовсім солідно, обдумано наче, перекусить вам горло, і в його сильних ногах, що стануть на ваші груди, буде багато самоповаги. Навіть коли він спокійно лежить і вичісує бліх з рожевого живота, пильнують підрізані вуха, дума широкий лоб і так солідно звисає мокрий язик з ікластої пащі.

* * *

Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, налитій зеленим хлібом. Безконечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж в краї неба. Я тепер маю окремих світ, він наче перлова скойка: стулились краями дві половини — одна зелена, друга блакитна — й замкнули у собі сонце, немов перлину. А я там ходжу і шукаю спокою. Йду. Невідступно за мною летить хмарка дрібненьких мушок. Можу подумати, що я планета, яка посувається разом із сателітами. Бачу, як синє небо надвоє розтяли чорні дихаючі крила ворони. І від того — синіше небо, чорніші крила.

На небі сонце — серед нив я. Більше нікого. Йду. Гладжу рукою соболіну шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Йду далі — киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок. Стежки зміяються глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волош-

ки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий, безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі — усе пшениця й пшениця. Коли ж сьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць, й блищать на сонці хвилясті хребти. А я все йду, самотній на землі, як сонце на небі, і так мені добре, що не паде між нами тінь когось третього. Прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість.

Врешті стаю. Мене спинає біла піна гречок, запашна, легка, наче збита крилами бджіл. Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни. Стою і слухаю.

Повні вуха маю того дивного гомону поля, того шелесту шовку, того безупинного, як текуча вода, пересипання зерна. І повні очі сяйва сонця, бо кожна стеблина бере від нього й назад вертає відбитий від себе блиск.

Раптом все гасне, вмирає. Здригаюсь. Що таке? Звідки? Тінь? Невже хтось третій? Ні, тільки хмарка. Одна хвилинка темного горя — і вмить усміхнулось направо, усміхнулось наліво — і золоте поле махнуло крилами аж до країв синього неба. Наче хотіло злетіти. Тоді тільки передо мною встала його безмежність, тепла, жива, непереможна міць. Вівса, пшениці, ячмені — все се зіллялось в одну могутню хвилю; вона все топить, все забирає в полон. Молода сила тремтить і пориває з кожної жилки стебла; клекотить в соках надія й те велике жадання, що його звати — плодючість. Я тільки тепер побачив село — нужденну купку солом'яних стріх. Воно ледве помітне. Його обняли й здушили зелені руки, що простяглися під самі хати. Воно заплуталось в ниві, як в павутинні мушка. Що значить для тої сили оті хатки? Нічого. Зіллються над ними зелені хвилі й поглинуть. Що значить для них людина? Нічого. Он вийшла в поле дрібна біленька цятка і потопла у нім. Вона кричить? Співає? І робить рух? Німа безвладність просторів все се ковтнула. І знов нічого. Навіть сліди людини затерті й закриті: поле сховало стежки і дороги. Воно лиш котить та й котить зелені хвилі і хлюпає ними аж в краї неба. Над всім панує тільки ритмічний, стриманий шум, спокійний, певний у собі, як живчик вічності. Як крила тих вітряків, що чорніють над полем: байдужно і безупинно роблять в повітрі круг, немов говорять: так буде вічно... так буде вічно... in saecula saeculorum... in saecula saeculorum...¹

¹ In saecula saeculorum... (Лат.) — На віки вічні... — Ред.

* * *

Пізно я повертався додому. Приходив обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка. В складках своєї одержі приносив запах полів, мов старозавітний Ісав. Спокійний, самотній, сідав десь на ганку порожнього дому й дивився, як будувалась ніч. Як вона ставила легкі колони, заплітала сіткою тіней, зсувала й підносила вгору непевні, тремтячі стіни, а коли все се зміцнялось й темніло, склепляла над ними зоряну баню.

Тепер я можу спокійно спати, твої міцні стіни стануть між мною і цілим світом. На добраніч вам, ниви. Й тобі, зозуле. Я знаю, завтра з ранішнім сонцем влетить до мене в хату твоє жіноче контральто: «Ку-ку!.. ку-ку!..» І зразу дасть мені настрій привіт твій, моя найближча приятелько.

* * *

Трепов! Оверко! Пава! Чотири пальці у рот — і дикий степовий свист. Біжать. Як троє білих ведмедів. Може, вони мене роздеруть, а може, приймуть запросини в поле. Хо-хо! Той Оверко не може без штук. Стрибає, наче дурне теля, і скоса наводить червоне око. Трепов гордо несе свою вовну і ставить ноги, наче білі колони. Його підрізані вуха стрижуть. Пава ступає поважно, меланхолійно хитає задом і отстає. Я йду за ними, і мені видно легке гойдання всіх трьох крислатих хребтів, м'яких, вовнистих й звіряче сильних.

Їм трохи не до вподоби, здається, занадто гаряче сьогодні сонце, яке робить із них такі яскраві плями, але я повний приязні до сонця і йду просто на нього, лице в лице. Повернутись до нього спиною — крий Боже! Яка невдячність! Я дуже щасливий, що стрічаюсь з ним тут, на просторі, де ніхто не затулить його обличчя, і кажу до нього: сонце! я тобі вдячний. Ти сієш у мою душу золотий засів — хто знає, що вийде з того насіння? Може, вогні?

Ти дороге для мене. Я п'ю тебе, сонце, твій теплий зцілющий напій, п'ю, як дитина молоко з матерніх грудей, так само теплих і дорогих. Навіть коли ти палиш — охоче вливаю в себе вогняний напій й п'янію від нього.

Я тебе люблю. Бо... слухай:

З тьми «невідомого» з'явився я на світ, і перший віддих, і перший рух мій — в темряві матернього лона. І досі той

морок наді мною панує — всі ночі, половину мого життя стоїть він між мною й тобою. Його слуги — хмари, гори, темниці — закривають тебе від мене — і всі троє ми знаємо добре, що неминуче настане час, коли я, як сіль у воді, розпушусь в нім навіки. Ти тільки гість в житті моїм, сонце, бажаний гість, — і коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе. Ловлю останній промінь на хмарах, продовжую тебе у вогні, в лампі, у феєрверках, збираю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. Коли ж ти гаснеш і тікаєш від мене — твою подобу, даю наймення їй «ідеал» і ховаю у серці. І він мені світить.

Дивись же на мене, сонце, й засмали мою душу, як засмарило тіло, щоб вона була недоступна для комариного жала... (Я себе ловлю, що до сонця звертаюсь, як до живої істоти. Невже се значить, що мені вже бракує товариства людей?)

Ми йдемо серед поля. Три білих вівчарки і я. Тихий шепіт пливе перед нами, дихання молодих колосків збирається в блакитну пару. Десь збоку вогко підпадьомкає перепел, бренькнула в житі срібна струна цвіркуна. Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі. Широко, гарно, спокійно.

Собакам душно. Лягли на межі, як три копиці вовни, звисили з ротів язики і носять боками з коротким свистом. Я сів біля них. Всі тільки дихаєм. Тихо.

Час зупинився чи лине? Може, пора?

Ліниво всі встали, ліниво ступаєм з ноги на ногу й несемо обережно додому спокій. Йдемо повз чорний пар. Тепло дихнула в лице пухка чорна рілля, повна спокою й надії. Вітаю. Спочивай тихо під сонцем, ти така ж втомлена, земле, як я. Я теж пустив свою душу під чорний пар...

* * *

Ніколи перше не почував я так ясно зв'язку з землею, як тут. В городах земля одягнена в камінь й залізо — і недоступна. Тут я став близький до неї. Свіжими ранками я перший будив сонну ще воду криниці. Коли порожнє відро плескалось денцем об її груди, вона ухала гучно спросоння у глибині й ліниво вливалась у нього. Потому тремтіла, сиза на сонці. Я пив її, свіжу, холодну, ще повну снів, і хлюпав нею собі у лице.

Після того було молоко. Білий пахучий напій пінивсь у склянці, і, прикладаючи його до уст, я знав, що то вливається в мене м'яка, як дитячі кучері, вика, на якій тільки ще вчора цілими роями сиділи фіолетові метелики цвіту. Я п'ю екстракт луки.

Або той чорний разовий хліб, який так гарно, по-сільськи пахне. Він мені близький, наче дитина, що зросла на моїх очах. Он біжить він полями, як дикий вовнистий звір, і вигинає хребет. А край ниви стоять вітряки, наче пастки на нього, і готують вже зуби, щоб стерти зерно на білу муку. Я все се бачу, і прості, безпосередні мої стосунки з землею.

Я тут почуваю себе багатим, хоч нічого не маю. Бо поза всякими програмами й партіями — земля належить до мене. Вона моя. Всю її, велику, розкішну, створену вже, — всю я вмішаю в собі. Там я творю її наново, вдруге, — і тоді здається мені, що ще більше права маю на неї.

* * *

Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земле, а небесне.

Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просіяні згуки. Ниви шумлять навколо і заважають. Жену від себе голоси поля, і тоді на мене, як дощ, спадають небесні. Тоді пізнаю. Се жайворонки. Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. Дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів. Може, співає, може, сміється, а може, зайшлося від плачу.

Чи не краще сісти тихенько й заплющити очі? Я так і зроблю. Сідаю. Круг мене темно. Блискають тільки гострі, колючі згуки, і дрібно сиплеться регіт на металеву дошку, як шріт. Хочу спіймати, записати у пам'яті — і не виходить. От-от, здається... Тью-і, тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так. Трійю-тіх-тіх... І не подібно.

Як вони оте роблять, цікавий я знати? Б'ють дзьобами в золото сонця? Грають на його проміннях, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля?

Розплющую очі. Тепер я певний, що то з того посіву зійшла срібна сітка вісів, гнеться й блищить, мов шабля, довговусий ячмінь, пливе текуча вода пшениці.

А згори сипле та й сипле... витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито. Он зірвався один яскравий згук і впав між ниви червоним куколем.

Я вже більше нічого не годен слухати. Та пісня має у собі щось отруйне. Будить жадобу. Чим більше слухаєш, тим більше хочеться чути. Чим більше ловиш, тим трудніше зловити.

Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори, грають цілі оркестри.

Вночі прокидаюсь, сідаю на ліжку й напружено слухаю, як щось свердлить мій мозок, лоскоче серце і тремтить біля вуха чимсь невловимим.

Тью-і, тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так.

Цікавий я знати, як вони оте роблять?

Врешті таки підгледів.

Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем. Тріпала крильми на місці напружено, часто і важко тягнула вгору невидиму струну від землі аж до неба. Струна тремтіла й гучала. Тоді, скінчивши, падала тихо униз, натягала другу з неба на землю. Єднала небо з землею в голосну арфу і грала на струнах симфонію поля.

Се було прекрасно.

* * *

Так протікали дні мого *intermezzo* серед безлюддя, тиші і чистоти. І благословен я був між золотим сонцем й зеленою землею. Благословен був спокій моєї душі. З-під старої сторінки життя визирала нова і чиста — і невже я хотів би знати, що там записано буде? Не затремтів би більше перед тінню людини і не жахнувся від думки, що, може, горе людське десь причаїлось і чигає на мене?

Коли таке станеться чудо, то се буде ваша заслуга, зелені ниви з шовковим шумом, й твоя, зозуле. Твоє журливе «ку-ку» спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому.

* * *

Ми таки стрілись на ниві — і мовчки стояли хвилину — я і людина. То був звичайний мужик. Не знаю, яким я йому здався, але крізь нього я раптом побачив купу чор-

них солом'яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертають з чужої роботи, брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими спинами... блідих жінок у чорних подертих запасках, що схилились, як тіні, над коноплями... пранцюватих дітей всуміш з голодними псами... Все, на що дивився й чого наче не бачив. Він був для мене наче паличка дирижера, що викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину звуків.

Я не тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі.

Він говорив про речі, повні жаху для мене, так просто й спокійно, як жайворонок кидав на поле пісню, а я стояв та слухав, і щось тремтіло в мені.

Ага, людське горе, ти таки ловиш мене? І я не тікаю! Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них!

Говори, говори...

Що говорити? У сім зеленім морі він має тільки краплину. До кого прийшла гарячка та подушила діти, тому ще легше. На іншого зглянеться Бог... А в нього аж п'ять ротів, як вітряків, щось треба кинуть на жорна.

«П'ятеро діток голодних чомусь не забрала гарячка».

Говори, говори...

Люди хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають: хтось їсть сиру, хто копає її в Сибіру... Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду...

«Раз на тиждень б'ють людину в лице».

Говори, говори!..

Як тільки неділя — люди до церкви, а він «на явку» до станового. А все-таки менша образа, як від своїх. Боїшся слово сказати. Був тобі приятель і одностумець, а тепер, може, продає тебе нишком. Відірвеш слово, як шматок серця, а він кине його собакам.

«Найближча людина готова продати».

Говори, говори!..

Ходиш між людьми, як між вовками. Одно стережешся. Скрізь насторожені вуха, скрізь простягнені руки. Бідний в убогого тягне сорочку із плоту, сусід в сусіда, батько у сина.

«Між людьми, як між вовками».

Говори, говори...

Людей їдять пранці, нужда, горілка, а вони в темноті жеруть один одного. Як нам світить ще сонце і не погасне? Як можемо жити?

Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твого горя, щоб були блискавка й грім. Освіжи небо і землю. Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори...

* * *

Город знову простяг по мене свою залізну руку на зелені ниви. Покірливо дав я себе забрати, і поки залізо тряслось та лящало, я ще раз, востаннє, вбирав у себе спокій рівнини, синю дрімоту далеких просторів. Прощайте, ниви. Котить собі шум свій на позолочених сонцем хребтах. Може, комусь він здасться, так як мені. І ти, зозуле, з вершечка берези. Ти теж строїла струни моєї душі. Вони ослабли, пошарпані грубими пучками, а тепер натягаються знову. Чуєте? Ось вони бренькнули навіть... Прощайте. Йду поміж люди. Душа го-това, струни тугі, налажені, вона вже грає...

ДЕБЮТ

НОВЕЛА

Найбільш турбувала мене одежа. Шоколадна, в рогіжку, перероблена з старої панської, купленої на товчку. Вона мала цілком порядний вигляд, тільки на ліктях трохи протерлась. Я чув свої лікті: ось-ось там трісне і вони вилізуть. Я почув навіть прикрий холодок в лікті, коли виліз з вагона і побачив на станції якийсь шарабан. Я відгадав. Се були коні, вислані з економії, і голений хурман в широкій бурці, в шкуряному картузі взяв з рук моїх чемодан і навіть підсадив «пана навчителя».

Сірий осінній ранок куривсь дрібною мжичкою, а в ній пливли, наче напівзабута казка, дерева, поле, оселі.

Щоб зовсім прогнати сон і підбадьоритись трохи, я почав уявлять собі нових хазяїв. Себто творити, бо я їх ніколи не бачив. Усі вони, наче живі, вставали поволі в моїй уяві — хазяїн, хазяйка і їхні діти, такі ласкаві, добрі, а я був в центрі, і все круг мене тільки вертілось.

Я пережив чимало гарних моментів, упивався владою, мені було тепло у тому гнізді. Але поволі, коли ми минаєм верству за верствою й холодна мжичка проймає тіло та стікає з лица за комір, якимось втрачаю свою позицію, і центр займає ворожа, чужа родина. Коли ж з-за горба показалось нарешті солом'яне царство панського току, з стійками, скиртами та ожередами, з безконечно довгими стодами та воловнями, — я чую, як моє тіло стає холодним і задубілим, і намагаюсь не цокотіти зубами.

Новий жовтий високий дім. Я нерівно переставляю застряклі ноги в високих сінях, і мої кроки гудуть десь аж під стелею. Двері в столову одчинені; дивлюсь на голі соснові стіни, переступаю поріг і йду вдвож столу, довгого й білого, наче санна дорога. З другої хати, назустріч, виходить хазяїн. Я знаю, що він бачить моє червоне, змерзле лице, а я див-

люсь на його бороду, по мокрому забороновану гребнем направо й наліво. На рідкому волоссі теж блищить борозна. Стискаємо руки й схиляємо голови, але я чую, як його очі лізуть десь поза мене, назад, і чую, що там коло дверей щось ворухиться.

— Моя дочка Анеля, — говорить пан Адам. — Пан Віктор, навчитель Стася...

Вертаюсь назад і стискаю суху холодну руку.

Ми сіли за білий стіл, але перед очима в мене стоїть суха чорна фігурка з похилим станом, і довгий ніс, і якісь риски коло холодних уст. Найбільше займає місця тепла кортова куртка, цупка і неестетична. Пан Адам кладе руки на стіл і проганяє ними той образ. На руці в нього грубий перстень-печатка, від якого рука ще важча. Нам дають чаю, гарячого, міцного, що блищить в склянці, як стигла вишня. На столі масло, жовте, тверде, наче щоки сільської молодиці, густа сметанка і чорний хліб. Мене наповняють пахощі чаю, кми-ну у хлібі й соснових стін, лице горить, і очима, вогкими од гарячої пари, я стежу за дугами волосків з бороди пана Адама. Він мені починає подобатись. З четверокутного виду, з сірих очей, з важкого тіла віють солідність і спокій. Тим часом я знову чую, що мені заважає чорна вугласта фігурка, там, за плечима, десь в кутку. Той «трупик» з блідим лицем. Притискаю міцніше до себе лікті і нізачо не обернусь назад, хоч мене щось так і тягне.

Зате пан Адам поверта туди голову і говорить поважно:
— Powiedz, moje serce...¹ Анелько!.. Анелько!..

Я теж озираюсь — нема нікого. Панна Анеля десь щезла.

Мій учень іще не вставав. Пан Адам спокійним тоном викладає свої педагогічні теорії, сірий день так само спокійно дивиться у всі чотири вікна, стиха шумить самовар у куточку, а мені тепло, не хочеться встати, і думка ліниво питає: невже ціла родина тільки з трьох душ?

* * *

Стасик чудова дитина. Коли він спинивсь на порозі в столову на худих ніжках і я побачив його широкі, готові світ весь поглинуть очі, він був як квітка на тоненькій стебліні, що пнеться до сонця. Ми дуже скоро зійшлися. Він помагав

¹ Powiedz, moje serce... (Польськ.) — Скажи, моє серце. — Ред.

мені розкласти речі в призначеній для мене кімнаті; робив се з великим запалом, розчервонівся і весь час не вгавав. Тепер я дізнався, що в родині є ще й четвертий — мама. «Мама Костуся». Вона хотіла, щоб татко найняв до нього бонну, а татко найняв пана навчителя. Така стара дивачка! Правда? Бо вчитель краще. Правда? Нащо йому бонна, коли йому вже — постійте — скільки?... — сім років, дев'ятий... ах, ні, він помилився: сім, восьмий. У Тадзя з Підгаєць є бонна... пан навчитель не знає? — така дурна гуска! Він в неї питає: «Нащо сотворені бідні?» — вона не знає. Він в неї питає: «Нащо сотворив Бог «moskalów», що Польщу забрали? Чому Бог не встидався, як творив людей голих, а людям сором ходить без сорочки?» Вона нічого не знає. Вона тільки кричить. Така дурна гуска. Не правда ж?

Весь час усякі питання стрибали по хаті, вертілись круг мене, і нахилилось близько до мене тепле обличчя разом з парою променисто-цікавих очей.

Врешті ми все розклали і прибрали мою хатинку. Я був наче у себе. Тільки дві речі стояли в хаті чужі і навіть наче ворожі: біла дубова шафа, наглухо закрита, і довга незграбна скриня, застелена зверху сільським, домашньої роботи, килимком.

* * *

До обіду «мама Костуся» не вийшла. Ми розмовляли тільки з паном Адамом. Стасик часто блискав очима і щось питав. Панна Анеля мовчала, держалась сухо і наче осторонь. Вона керувала обідом, набирала нам страви, одсидала обід у хату «старої пані», але з нами не вступала в ближчі стосунки, так що я раз тільки стрівся з нею очима. Скільки їй літ? Літ двадцять п'ять, двадцять сім. Когось вона мені нагадала — похила, в чорній одежі, з блідим, змарнілим лицем. Вона куталась в хустку — їй холодно. За десертом я знов зиркнув на неї.

— Пан дозволить ще кави?

— Красенько дякую, досить.

Може, се чиста фантазія, але я бачу на обличчі у неї тінь од ксьондза, в лініях носа і уст — костьольну архітектуру, чую в складках одежі затхлий дух ризниці.

Врешті — що мене має обходити якась панна Анеля?

Увечері Стасик повів мене на мамину половину. Там було так душно, що грудям бракувало повітря. В кутку на

канапі, при лампі, сиділа пані Констанція і розкладала пасьянс. Біле хвилясте волосся світилось від лампи сріблом. Не поклавши навіть колоди, «мама Костуся» привіталась зо мною і знов нахилилась над картами. Минуло у мовчанці довгих кілька хвилин, коли врешті пані згорнула карти, обернулась до мене й зітхнула:

— Не вийшло!

І я побачив такі добрі засмучені очі, що й мене обняв жаль.

— Задумала таке важне... таке важне для мене — й не вийшло...

Вона питала мене про родину, трохи про мене... Такий молодий! Коли б не помер її хлопець, йому б тепер було так само літ дев'ятнадцять... Потому звеліла подати чаю, замовкла, задумалась і знов розклала пасьянс. Що вона думала, про що ворожила?

Скрізь попід стінами тулились канапки, кушетки, м'які фотелі з подушками й подушечками і мліли в гарячій густій атмосфері. На меблях і долі валялись книжки. Стурбоване чоло сивої жінки схилялось над столиком, і тривога блукала обличчям, коли рука підносила карту і, вагаючись, клала на місце. Мені хотілось, щоб на сей раз вже вийшло.

Однак не вийшло.

— Ви знаєте, що я задумала? Тільки не смійтесь з старої дивачки. Я хтіла знати, чи скоро настане між людьми рівність? Чи скоро згине неправда? Не вийшло!

Резигнація¹ й сум.

Потім мені ворожили. Мені випало скоре багатство, лист і дорога.

Ну, значить, треба прощатись.

* * *

Погода змінилась, настала посуха, земля висохла так, що під ногами дзвеніла. Небо було безхмарне й блискучо-синє. Ми з Стасиком часто ходили гуляти. Дім наш стояв на горбку, над самим ставом, за ставом збилися в купу череп'яні дахи містечка, вліво від нього тяглись безконечні панські лани, а за домом ріс парк, який, властиво, тільки й робив нам осінь. Ми любили блукати по ньому, між жовтими деревами, під синім небом. Сонце світило, як літом. Осінь

¹ Резигнація (*застар.*) — відступ, зречення. — *Ред.*

горіла на сонці, як сильна рудоволоса жінка в блакитній шовковій сукні. Молоді липи вже роздяглись й стояли голі, мов діти у своїй безсоромності. Зате під ними скакав вогняними язичками скручений лист і поривався кудись летіти. Особливо гарні були клени, тепер такі легкі. У своїй прозорій жовтизні вони нагадували рум'янець сухотниці. Щось світилось в них ніжне, сумне і безнадійне. А між галузок ховалось таке неймовірно блакитне небо, що ми переводили очі на чисті простори й рівняли.

По зруділих стернях, затканих бабиним літом, ми збирали останні квітки — карловаті волошки на кривих ніжках, напівзсохлі гвоздички, запорошені скабіози. Напивались різким осіннім повітрям, яке грало на сонці, наче шампан, і, коли повертали додому, заставали пустісінькі хати. Пан Адам молотив на току, пані Констанція не вилазила з свого кутка, а панна Анеля вічно тепер сиділа в пекарні або в коморі. Часом тільки вона діловито проходила з кухні через столову й назад, в білому фартушку, з злегка закачаними рукавами, і за нею йшов міцний запах маринованого оцту або кислого молока. Ключі при боці дзвеніли.

За вечерею ми сходились ненадовго. Пан Адам був стомлений і мусив рано вставати; панна Анеля куталась в хустку, позіхала в кулак і на мене не звертала уваги. Я був увічливий, але платив їй тим самим. Її довгий ніс, що мав звичку на кінчику червоніти, її похила пісна фігура, яку вона наче зумисне ховала в хустку, — мене дратували. І я нетерпляче чекав, коли вона нарешті встане, підійде до батька і поцілує в чоло, а в відповідь дістане м'яким баритоном:

— Спи добре, moje kochane dziecko...¹

Лампа в столовій гасилась — усі розходились, і вечірне життя починалось по окремих хатах.

* * *

І так минав нам час. Осінь танула, як воскова свічка, ставала все прозорішою й легшою. Жадна земля випила за літо сонце, і воно стало бліде, анемічне. А земля мусила вмирати од голоду й спраги, бо чаша сонця стала порожня. Вже блакитний шовк неба покрився мереживом

¹ *Moje kochane dziecko.. (Польськ.)* — Моя кохана дитино. — *Ред.*

чорних гіллячок, наче ажурною мантилею. Потому почалися дощі і вітри. Природа довго боролась, шуміла, протестувала і не хотіла скоритись. А таки мусила. В покорі нижче спустилось сіре та обважніле небо і придумало дахи домів у містечку та вершечки дерев. В покорі приліпивсь до землі мокрий, зруділий лист або жалко тріпавсь між чорних галузок. Далина дивилась з-поміж дерев помутнілим оком. В покорі плазували дорогами, немов сірі вужі, блискучі болотяні колії. Ще далі — лице неба стало суворим, його уста дихнули холодом. І побігли по стежках перед лицем вітру скручені листя, наче купа мишей. Потому несподівано зразу труснуло сніжком, і земля здавалась аркушем паперу, на яким дитина пробувала фарби — зелені, руді і сірі.

Тепер вечори стали довгими, і ми засиджуємось. Топимо коминок. Пан Адам оповідає свої пригоди, коли, по повстанні, ще малим хлопцем, мусив тікати за кордон з батьком. Панна Анеля плете якусь хустку і не підводить очей од спиць, а я дратуюсь. Чого вона мене ігнорує, наче мене нема у хаті? Що вона собі думає? Я починаю чути зненависть до неї, до тих вічно спущених очей, до німих губ, до дерев'яних спиць, які займають цілу її увагу.

Раптом клубок летить їй з колін і котиться просто мені під ноги. Я підіймаю клубок і несподівано кажу:

— Панна Анеля дозволить мені держати клубок?

Вона здіймає на мене очі, і в їх сірій безодні прискають на всі боки промінчики здивування і глуму.

— Панові буде незручно.

— О, навпаки!..

Знов спущені очі і холодне обличчя, але то вже нічого. То вже нічого. Тепер від мене до тебе йде отся нитка і нас єднає. Ось кладу на клубок руку, і тепло моєї руки кожен раз проходить буде між твої пальці. І ти будеш мене почувати.

Пан Адам ходить по хаті, оповідає. Тепер він саме блукає по Бельгії і шукає роботи. Ось він найнявся на фермі і вже молотить, а я рішаюсь уперто дивитись на панну Анелю. Се грубо, я розумію, але я хочу, се вихід для злості, що кипить в мені. І я дивлюся. Ані зморгну.

Вона чує мій погляд. Її повіки злегка тремтять, голова опускається нижче і піднімається знову, під тонкою шкурою на лиці блукають тіні.

Врешті вона зводить на мене очі — і ми хвилинку дивимось, як два вороги. Потому вона гасне і никне над спицями, ще більше холодна, ніж завжди.

А за хвилину бере від мене клубок, кида сухе «спасибі» і підходить до батька.

— Ти йдеш вже до себе? *Spij dobrze, moje kochane dziecko...*¹

Я стежу за нею до самих дверей, і щось сміється в мені:

— Ага!

* * *

«Мама Костуся» мала свої «великі дні».

Звичайно ми рідко коли бачили її, але в такі дні вже з самого ранку в домі панувала тривога. Ще перед ранішнім чаєм в столовій з'являлась пані Констанція, незвичайно рухлива і енергічна. Її в'яле обличчя стягнулось, погляд твердий, і в кожній закрутці срібного волосся — рішучість. Одсува покоївку і сама хоче мити посуду. Так, так, моє серце, хто хоче їсти, мусить заробити на хліб. Склянки бряжчали, дзвеніли та скреготали в її руках, вода хлюпала з миски. Покоївка стояла ні в сих ні в тих.

— Чи ти пила вже чай? Ти рано встала, вже наробилась, напийся, серце, раніше за нас...

Летить додолу склянка, і в брязк розбитого скла влилось налякане «ах!»...

«Мама Костуся» вже під столом.

— Ні, ні, не турбуйся. Сама наробила, сама і зберу.

Збира черепки і ріже палець.

Кров наче ще більше підіймала настрої. Зав'язувала палець і, держачи його перед себе, бігла з столової в кухню, налягаючи трохи на ліву ногу.

— Де куховарка? Мелашко! Мелашко! Що людям на обід варити? Покажи зараз... Осе такий борщ? Не могла більше сала узяти? Як ти годуєш трудящих людей? Ах, Боже мій... Ах, Боже мій!.. Таке безладдя! Де панна Анелька? Ключі! Зараз ключі!..

Панна Анеля бігла з затиснутими устами, ключі дзвеніли в неї при боці, а пані Констанція мало не рвала їх звідти.

¹ *Spij dobrze, moje kochane dziecko...* (Польськ.) — Спи добре, моя кохана дитино. — *Ред.*

Вона тягла до комори з собою Мелашку і в якійсь нестямі, уся червона, хапала всяку провізію.

— На!.. на! на!

Потому бігла у хати робити лад. Перевертала усе в буфеті, висувала шухляди комоди і так їх лишала, бралась за шітку, щоб замітати підлоги, і коли за нею бігли збентежені слуги, вона їх відсувала рішуче:

— Ні, ні, спочиньте трохи. У вас і так багато діла.

В обідню пору настрій пані Констанції підносивсь до найвишого пункту.

Ми сідали за стіл — «мама Костуся» в голові столу, і як тільки приносили страву, вона зверталась до покоївки:

— Поклич мені прачку.

Входила прачка, висока, немолода вже, Устя й ставала біля порога. Заголені по лікоть руки, вогкі й червоні, звисали по обох боках.

Пані Констанція присувала до себе стілець і прохала:

— Сідайте, Усте, пообідайте з нами.

Устя, звісно, не хтіла і уперто стояла біля порога.

Але хазяйка вставала з-за столу, обіймала Устю за стан і садовила рядом з собою.

Потому сама виповняла тарілку, і коли пан Адам, по звичці, простягав руку по страву, вона казала:

— Перепрошаю. Перший і кращий шматок трудящим рукам.

Ставила страву поперед Устю, відтак брала її червоні, зморшені від окропу і мила руки і підносила вгору.

— Осі руки, панове, всіх нас годують.

Устя сиділа, як на кілочках, чужа й непотрібна, пан Адам добродушно всміхався, а панна Анеля тісніше затискала уста.

Тільки Стасик жер маму блискучим оком.

За другою стравою настрій хазяйки раптом згасав. Вона несподівано в'яла і, не доївши страви, вставала від столу. Покоївка подавала їй руку, і ми дивились, як вона сунулась вздовж столу, припадаючи на ліву ногу і звисивши втомлену голову.

Тепер вже не скоро побачиш її в столовій. Вона надовго засяде у своїй хаті і там, за поміччю пасьянса, розв'язувать буде соціальні питання.

Ай! Певно, вже шоста! Де сірнички? Засвічую свічку — ну, так і є: доходить шоста. Ще вікна чорніють, а я вже мушу вставати. Не хочу! Чорти б її взяли, навіщо вона тобі? Навіщо, скажи на милість?.. Сон м'яко здушує груди, кладе на лице лапу і тягне назад у ліжко. Сплю. Солодко, міцно, і навіть сон бачу. Раптом зскакую з ліжка і з переляком дивлюсь на годинник: спав дві хвилини.

Ще трохи є часу. Рівно о пів до сьомої панна Анеля пройде через столову у кухню. І ти для того товчешся по ранках, не спиш і робиш всякі комедії? Осел ти — і більше нічого. Дурень останній. Щоб першим в домі стиснути її холодну руку і почути в долоні кістяк... щоб зазирнути в ті очі, що, може, ще бачать образ святого, до якого ось тільки молились...

Дуже потрібно! Комедіант!.. Чого, властиво, ти хочеш?.. Ай, швидше... Той сурдут має постійну звичку за щось зачіплятись. Лишилось тільки десять хвилин. Де шітка? Де шітка, лихий би забрав її разом з... Поставлю свічку на бюрко і вийму з шухляди щоденник... Тепер вже можна одчинити двері в столову. Готово. Ще п'ять хвилин. Беру перо в руки... Гм... гм... Я люблю вставати рано і сидать до роботи, коли голова свіжа... Тоді думки пливуть так вільно і фантазія... ах, дідько б узяв тебе разом з усім осим!.. Скручую в'язи і дивлюся в чорну столову з сірим вікном. Здається, скрипить. Стукає серце. Ціла вічність минає. Ну, от... нарешті.

Одхилились вглибині двері, і панна Анеля в білім капоті, свічка в руках, як євангельська діва, сунеться тихо повз довгий стіл. Я підпускаю її до своїх дверей і лиш тоді голосно кажу:

— День добрий панні Анелі!

Й біжу до неї з пером в руці.

— Пан Віктор уже не спить?

— О! Я люблю вставати рано й сидать до роботи, коли голова...

Ах, чортovinня! В тих очах таки сидить якийсь святий: святий Антоній чи святий Рох... Я його вижену звідти...

Але він втік вже разом з Анелькою в кухню.

Осе і все?

Ні, вона ще буде вертатись через столову. Я почекаю. Згортаю руки на грудях і ходжу по хаті од стінки до стінки, наче на чатах. Ранок сіріє у вікнах, полум'я свічки гнеться од вітру. А я прислухаюсь: чи рипнуть двері?

Коли вона входить, я обпираюсь плечима в одвірок і приковую погляд до її шиї. Вона несе той погляд через столову, похилена трохи, і гострі дужки худих плечей підіймають її капот. Не озирнулась ні разу. Ах ти, осел перистий... До чого гра?

Підходжу до свого щоденника, що вишкіряє до мене білі сторінки, і — бац! бац! ним об стіл.

Гайда в шухляду!..

Надовго? Чи не до завтра?

* * *

Зимою ми небагато мали розривок. Часом, в неділю, до пана Адама з'їздилися гості. В залі світили світло, здіймали з меблів покривці, і хоч велика кімната тоді менше ставала подібна до шпихліра, холод стояв у ній такий, що при розмові йшла з рота пара.

Мене прохали до товариства, але я йшов неохоче; хіба надія, що панна Анеля часом заскочить до зали і що мені вдасться раз зайвий скаламутить її холодний спокій своїм упертим зором, мирила мене з мало цікавим для мене товариством. Там засідали сусідні дідичі, гречкосії, що світили білими лобами при смаглих обличчях, з яких не встигла зійти ще літня смага, кругленький, рожевий і лисий директор сахарні, фабричний лікар і затабачений ксьондз. Всі вони мали велику шанобу до пана Адама за його рівний характер, солідність і гуманізм.

— Наш пан Адам — апостол!..

І «апостол» розбирав сварки та суперечки, мирив сусідів, давав усякі ради.

Вся компанія почувала себе чудесно, ксьондз сипав «віци» і чхав од табаки, знов чхав, лякливо озирався, чи не входить панна Анеля, і шептав такі анекдоти, що білі лоби червоніли од сміху і навіть солідний директор трусив своїм животом. Але пан директор не мирився з успіхом отця каноніка. Він часто їздив в столицю, знався із самим «графом Тишкевичем» і морозив публіку такою тонкою політикою, що всім аж очі лізли на лоб.

Я нишком хукав на пальці і од зануди водив очима по стінах, по великій гравюрі з Яном Собеським під Віднем, по портрету Костюшка. Відтак роздивлявся альбоми або заглиблювся в «Мохорта» Вінцента Поля з малюнками Андриоллі, з якого фантазія ілюстратора перла, як тельбухи з розпоротого живота.

Ні, на половині «мами Костусі» мені далеко краще! Особливо ранніми вечорами, коли зимове сонце вже сіло, а по хатах не світять ще світла. Пані Констанція має свої фантазії — в неї топлять соломою.

Долі лежить околот, слизький, морозний і з житнім духом. В грубі повно вогню, аж гуготить, а Стасик тримає в руках довгу солому, немов натягає золоті віжки і здержує ними огненних коней, що мчаться осліп і б'ють в нестямі сірими крилами диму. Світло од груби золотить протилежну стіну, і круг Стасикової голови сіяє німб. Пані Констанція в задумі сперлась на руку, в тихій задумі завмер в кімнатах присмерк, і гасне в вікнах вечірнє світло.

Коли ж нарешті вносять в кімнати лампи, за вікнами буденний світ стає одразу таким прозоро-синім, глибоким і нереальним, наче приснився.

* * *

Мої відносини до панни Анелі тривожать мене. Уже всі помічають, що за обідом я не спускаю з неї очей. Я знаю, що в моїх очах закоханий вираз, я хочу, щоб той вираз розуміла панна Анеля, а тим часом я її ненавиджу. Мені противний той пісний вид, і довгий ніс, і вся її пласка фігура з гострими дужками плеч. А нарешті, той клерикальний дух. І разом з тим я буваю щасливий, коли вона звертає на мене увагу, дозволить зробити їй дрібну послугу, скаже прихильне слово. Варто було тільки поглянуть на мене в той вечір, як панна Анеля запрохала мене кататися! Я садовлю її в сани, наче пакую дороге скло, кутаю ноги, оті противні ноги в високих теплих калошах, у домашніх панчохах, мошу під плечі, а від того, чи надіне вона на вуха хустинку, — залежить доля цілого мого життя. Ах, панно Анельо, ну про-ошу! блага-аю! Чи тепер добре? Чи не завіє?

Щастя переповнює так мене всього, що витискає з мене навіть слова. Я сиджу мовчки коло панни Анелі, чую ззаду високу спинку саней, а в грудях запертий віддих. Вона так

само мовчить. Коні мечуть копитами сніг, сани пірнають в вибоях. Стає незручно. Треба почати. З чого почати? Де мої думки? Мовчу.

— Скажіть же що-небудь. Сьогодні пан Віктор зовсім не цікавий.

Туманію ще більше. Ні сліду думки. І ні словечка... ні півсловечка. Починаю кипіти. Дурень. Нездара. Закипаю нарешті до споду і кричу в собі: ну, що ж із того? Чим дурніше, тим краще! Набираю в груди повітря і випаляю раптом:

— Я викрав вас з дому й везу до вінця.

— Ха-ха! Що ви сказали? Яка дурниця!..

Я теж сміюся і разом з сміхом знаходжу думки і рівновагу.

Тепер навпаки — нема і хвилини антракту.

Я розмовляю, жартую, в мене вселилось наче молоде цапеня. Як гарно було б перекинутись раптом і пірнути лицем в молодий сніг! Вона мені каже: а справді! Але надії нема — дорога рівна. Щоб зробити панні Анелі приємність, готов допомогти їй і викинуть з саней. Побільшено жваво накидаюся на неї, обіймаю за стан і під рукою чую ребро.

Вона налякалась, кричить, в голосі чутно сердиту нотку:

— Пан збожеволів!.. Дайте ж бо спокій!..

Ну, як би там, врешті, не було, відлеглисть між нами стала зразу коротша, і я все чую на кінчиках пальців її ребро.

Вона трохи надута, але то ще нічого.

Додому привозим з катання морозні шоки і гру вогнів в оці. Якийсь фермент. Панна Анеля жвавіше ходить по хаті, розмовляє зо мною і ні з того ні з сього аж двічі цілує пана Адама в чоло. Я був невимовно щасливий і в думці собі говорив: ага! ага!..

Ми знов всі троє сиділи в той вечір перед каміном. Я примостився до панни Анелі найближче, наскільки позволяла пристойність, і стежив, як вона шила. А коли в неї впала з колін робота, підняв шитво, і, подаючи, поклав свою руку на її руку, і так продержав пару секунд.

Панна Анеля уперла в мене здивовані очі з холодним блиском, а я почув одразу на кінчиках пальців її ребро. Фу, як противно!

На другий день панна Анеля не вийшла з своєї кімнати.

Тепер дні потяглися для мене, як синій чад. Зо мною холодні, од мене видимо тікають, а я втрачаю помалу дар слова і всю вимовність слова вкладаю в очі, у вираз обличчя. Я зв'язав свої очі з життям панни Анелі, з її найменшим рухом. Мої очі кричали, пекли, штурмували, щоб у них глянуть, щоб прочитати в них муку, кохання, бажання. Щоб тільки звернути на себе увагу, перестав їсти. Мені було легше, коли панна Анеля за обідом мене прохала. Проте я уперто зрікався, і терпів голод, і терпів муки, коли любимі страви пересувались безнадійно повз мене і зникали у кухні. Мене дратувало, що я маю занадто рожеве обличчя. Я ж жену з тебе всі фарби! Я тебе зроблю жовтим, прозорим! Я зумисне не спав по ночах, щипав собі руки, коли морив мене сон, і бігав по хаті. Вранці на панну Анелю дивились змучені очі, змарніле обличчя. По неділях почав ходити до костьола, слідком за нею. Так, так. Я — до костьола. Між гудінням органів і димом кадильниць я бачив тільки вузькі похилі плечі та кінчик носа, що упирався в побожно складені руки. Зненависть до тої фігури гострила мою уяву. Я смакував її хиби, дефекти тіла, маленьку душу, безсилий розум. Чого ж я чіпляюсь до неї, мов реп'ях до подолку спідниці, і так само, як він, волочусь по землі у поросі й бруді? Чого мені треба? Яка сила пхає мене в безодню і каже: грай ролю — іменно, іменно, я розумію, що се лиш гра! — і дає мені певність, що не покину гри і не обірву ролі, аж поки не доведу їх до самого краю, які б результати не були; що так само, як досі, я буду втискати в душу чужої людини свою істоту, накидати свої бажання, засівать своє «я». З повним завзяттям, всякими способами!

Справді! Я не раз думав над сим. Хіба своє «я» ми не сієм так само уперто, як смітниковий бур'ян насіння? Як всі ті кульбаби, реп'ях, кропива і т[аке] інше, що окриляють насіння і кажуть: лети! що спускають його по талих водах, наче човни, мішають з болотом, аби тільки прилипло до людської підшви. Що гачками, щетиною та колючками влазять в одіжу, в звірячу лапу, в собачий хвіст, аби тільки зайняти більші простори. Чи не те ж саме в сфері нашої психіки? Хіба не так само сліпо й завзято, всякими способами сіємо «я», шпурляєм направо, наліво, де тільки мож-

на, готові до всього вчепити, хоч би навіть в собачий хвіст. Бодай навіть в собачий хвіст...

Але од сього не легше.

Ну, я наваживсь. Як грати, то грати. По цілих годинах сиджу у себе на скрині, біля дверей, і все чигаю на панну Анелю. Вона тепер рідко проходить через столову або робить се нишком. Але раз сталося. Я її переймаю і, вітаючись з нею, раптом цілую руку. Вона з жахом тікає од мене, а я вже сиджу на скрині і нічого перед собою не бачу. Нарешті, нарешті, коли серце своє оддзвонило, я чую противний запах кислого молока од руки панни Анелі і брязк ключів при її боці. Який же я дурень, ах, який дурень!

* * *

Весь час я страшенно напружений, зморений і розстроєний. Коли б не траплялись часом події, що розбивали мій настрій і силоміць забирали увагу, я не знаю, що б було зо мною.

Сим разом героєм був Стасик.

Раз в сірій вечір в столову спішно вносили світло, бо до двору прибув становий. Пана Адама збудили, і він пускав у столовій басові нотки од пообіднього сну. Мені відко було крізь одхилені двері обидві фігури, що сиділи край столу одна проти одної, гамалик станового, його круглі високі плечі, широко розставлені ноги в блискучих чоботях. Під ліктем у нього лежав портфель. Покоївка дзвонила склянками. Я думав меланхолічно, що коли він скоро не скінчить справ, я не побачу сьогодні панни Анелі. А справи таки затягались, в столовій все бубоніли, шелестіли папером, кректали.

Раптом щось сталося. Я аж підскочив. Стріляють. Я бачу, як в станового знялися руки і впали на голову. Він хилиється вбік, одкида ліву ногу і ось-ось впаде. Біжу в столову і бачу круглі налякані очі пана Адама.

Становий вже стоїть.

— Що з вами? — поспішно питає пан Адам.

Становий здійсмає з голови руки і, блідий, з жахом огляда пальці. Ще раз мацає голову, роздивляється руки — ні, крові нема.

Звідки стріляли?

Пан Адам мовчки простяга руку в напрямку внутрішніх хат, де глибоким отвором чорніють двері.

Біжу туди — і на порозі мене опікають дві жаринки Стасевих очей, і дві худенькі ручки притискають до грудей пукалку з бузини.

— Що робиш, Стасик?

— Б'ю москаля.

Я хапаю його за руки і тягну в глиб хати, коли надбігає пан Адам і все розуміє.

— Ах, ти!

Він лютий — і я рятую дитину.

Пан Адам вертає в столову. Мені байдуже, як він залагодить справу.

Як тільки можна, я забираю Стася до себе. Мені радісно чути на грудях біг його серця, на лиці — чисте, гаряче дихання. Він весь — порив, бажання, свіже, пекуче, аж до фізичного болю.

Оця подія збирає всіх нас докупи. Навіть «мама Костуся» покидає свою половину. Ми розбираєм учинок Стася, ведем суперечки, сміємось разом, і се нас мирить — панну Анелю й мене.

За кілька днів — знову історія. Серед ночі мене будить якийсь гармидер, чужі голоси. Що таке? Де? Сідаю на ліжку, прислухаюсь тривожно і бачу, як попід двері, у шпарку, прокрався до мене червоний промінь. Чи не пожежа? Зскакую з ліжка, заглядаю в столову — звідти тягне свіжим морозним повітрям. Двері у передпокій наротіж, в тіснім коридорі повно людей. Економ Сава світить; в одній руці ліхтарня, в другій канчук. Перед паном Адамом — зв'язаний хлоп, сильний, плечистий, голова гордо сидить на плечах. Видко роздертий в боротьбі комір і туго скручені позаду руки; мотузка аж в'їлась у кожущанку.

Лиця пана Адама не бачу, лиш помічаю, що він у венгерці, у високих чоботях і в шапці. Важкі червоні руки висять по боках, на них падає світло.

Пан Адам говорить спокійно, густо й глибоко:

— ...Лайдак, давно стережу... Давно думав на тебе. Скільки раз бачив сліди од воза коло цегельні. Вже тепер знаю, чия то справа. Признавайся, скільки накрив? Мовчиш? Ну, кажи мені сам, що маю з тобою зробити? Посадить у тюрму? Щоб все село знало, що ти єси злодій?

Пауза. Тупо дивиться зв'язаний, тупо сяє ліхтар, і наче застигли люди.

— Згниєш, моє серце, в тюрмі. Пропадеш. Не хазяїн вже будеш, а злодій. Жалко тебе. Хіба да-ать тобі добре, щоб пам'ятав. Як вмиєшся юшкою, не схочеш красти. Ну, кажи зараз: в тюрму волієш чи бити?

Мовчить хлоп, важко сопе і врешті глухо говорить:

— Бийте.

Пан Адам стоїть, наче ще дума.

Та ось тіпнулась в нього права рука, наче вкоротилася трохи, на мить завмерла — і раптом злетіла, як цїп на току!

— Ах!

Пан Адам кричить:

— Ще бити чи досить?

— Бийте.

І знов той рух.

— Розв'язать і пустити... А цеглу... назад у цегельню...

Пан Адам засапавсь. Обернувся назад — і побачив мене. Змішався.

— З тим людом... знаєте... краще...

З мене вилітає хриплий смішок.

— Ха-ха! О, з пана Адама відомий апостол...

І лягнув дверима під самим носом.

Наші відносини з паном Адамом — холодні.

* * *

День особливо тривожний. Приходить весна, але ще сіра, ще каламутна, і б'є об землю крилом, наче великий кажан. Цілий день вітер гуде надворі; надвечір скресає річка й ламає кригу.

Я теж тривожний, хисткий, змінливий, неначе тїнь. Стою на похилості наче і хочу зсунутись вниз, що б там мене не чекало. Я вже більше не можу. Вона! Вона! Моя іржа — а я залізо. Вона мене всього сточила. Не лишила живого місця. Я її чую у всіх кліточках мозку, у грудях, в очах, на кінчиках пальців. Вона обіймає мою істоту, наче туман. Густиий, важкий, липкий. Як одігнати? Анелька, Анелька, Анелька... Мила і ненависна. Замилував би і розтоптав би ногами. Мрія й упир. Ти в мені — вся. Я тільки форма для тебе. Як тебе викинуть з себе? Вниз, вниз, у безодню! Хоч би довелося навіть розбитись.

Вона ж од мене тікає. За обідом мовчить, а потому іде до себе і не виходить до чаю. Чи вона знає, як я кохаю її?

Вітер розбива собі груди і стогне. На річці скрегоче крига, сірий весняний присмерк весь у тривозі.

А в хатах пусто і сумно.

Ось порожня столова, як соснова труна, а білий стіл серед неї — неначе мрець. За нею блакитна вітальня, де ми сиділи зимою біля каміна. Покинута сіра, самотня. В холоднім каміні заводить вітер.

Анелька, Анелька, Анелька...

Ще далі — зала. Вже на порозі я бачу Костюшка в червоній шапці. Ян Собеський і досі під Віднем. Вікна повні сірого неба. Скриплю ногами по холоднім помості — і раптом здригаюсь: панна Анеля сидить в куточку канапи.

Вона теж мене бачить і наче на очах сохне, робиться меншою.

Підходжу і сідаю напроти.

— Панно Анельо!

Властиво, я зваживсь. Хоч весь тремчу. Кров в мені буха, глушить, я сам погано чую свої слова.

— Я дуже радий, панно Анельо, що ви... се дуже щасливо, що я вас... я давно хотів поговорити з вами на самоті... Ви, певно, самі помічаєте, панно Анельо... Скажу відразу: я вас кохаю... кохаю широко, без краю, цілим серцем кохаю... Якби ви знали, панно Анельо, як я довго стра-а-жда-ав...

Мовкну. Не можу. Спазма перещепнула голос. Коло ока б'ють живчики. Я зараз заплачу.

Очі в панни Анелі великі і повні жаху. Вона їх втупила в мене з благанням і не одірве. Вона приймає все се серйозно.

Тоді я раптом холону і кажу до себе:

«Нащо говориш неправду? Ти її зовсім не любиш. Ти зовсім байдужий до неї».

— Панно Анельо, моя дорога ви, моя кохана... Я змутивсь... у мене душа зболіла... Я не зможу жити без вас...

А до себе знов кажу:

«Ти граєш? Граю чи гра мене пхає — хіба я знаю?.. і не можу спинитись...»

Так, так, се правда, без неї жити не зможу. Я молодий. Молодість сили, життя — їй оддам, моїй коханій, моїй єдиній панні Анелі...

Мовкну й тремчу, весь зворушений глибоким чуттям.

Панна Анеля закриває долонями очі і вибігає з кімнати.

Що ж се таке?

За хвилину вертає і тиче щось в руки.

Дві фотографії. Роздивляюся при тьмяному світлі. На одній сильний чорноволосий мужчина, на другій — дитина скрутила голі пухнаті ніжки і витріщає на мене круглі очиці.

Дивлюся на панну Анелю. Біла, зігнулась і винувата. Білі губи насилу рухнулись:

— Ось вам моя відповідь.

Стискає долонями скроні і лишає мене самого.

Хочу кричати: панно Анель! Се нічого не значить. Яке мені діло, що було з вами... Я вас буду ще більше кохати...

Але нема вже до кого кричать.

Повертаюся до себе через морок довгих кімнат і хитаюся, як п'яний.

У себе в хаті кидаюся в крісло і кажу наголос:

— Кінець!

І чую полегкість.

Потому спокійно роздивляюся скручені ніжки, голенькі ручки і кумедно поважні очиці. Трохи подібне до неї. В мужчини неприємні уста і грубий волос. Все се стоїть у мене перед очима, і навіть панна Анеля ось тут стискає долонями голову та повертає до мене гострі дужки плечей.

Вітер стукає в вікна і ходить по залізній покрівлі. В темряві ночі шумить воскресла річка. В столовій дзвенять ложечки у склянках.

До мене приносять лампу і прохають на чай.

Я чаю не буду пити.

Моя вся увага на причинених дверях: чи прийде в столову панна Анеля? Як тільки зачую чийсь ходу, зараз колотиться серце. Але се надаремно: чай пили без панни Анелі.

Вона десь, певно, лежить у себе з компресом на голові, мені ж ні кришки її не жалко; і навіть легше од того, що вона терпить.

Приходить Стасик оддати на добраніч.

Пан навчитель смутний сьогодні? Пан навчитель нещасний?

Так, Стасику, так, пан навчитель дуже нещасний, але від чого — тобі рано ще знати. На добраніч, дитино.

Я чую, що в мене похоронне лице.

Зачинилися двері, в столовій помалу затихає життя. Тоді починаю ходити по хаті. З одного кутка у другий. Наче в темниці... Раз, два, три... чотирнадцять ступнів. Раз, два, три, чотири... назад чотирнадцять... од дубової шафи під умивальник.

Значить — кінець. Лишається вмерти. Жити без неї — ха-ха! Яка дурниця. Ні, ні, не можу, адже мене не кохають. Вона, певно, не уявляє собі, як я її кохаю. Довести силу мого чуття могла б лиш смерть. Мій труп. Та було б запізно, запізно, панно Анельо. Надаремні були б ваші жалі, бо мертвий з гробу не встане. Ти не вмiла оцінити моє серце. А воно тобі вірне і, навіть стiкаючи кров'ю, пам'ятало б про тебе. Ти, може, спиш зараз, тобі байдуже, що я тут мучусь. Тобі байдуже, що перерветься так рано чиесь життя. Що тобі, справді, чуже життя! Але я хочу, щоб ти почула, як я мечусь по хаті, щоб кожний ступiнь мій вiдбивався луною у твоїм серці, не дав спокою...

Раз, два, три... чотирнадцять... раз, два, три, чотири... знов чотирнадцять.

Стукаю каблуками і прислухаюсь, як порожні кімнати розносять кроки по всьому дому.

Вже пізно. Надворі бушує холодна ніч, аж себе роздирає. Що, якби вийти отак настрiчу вiтру, і підставить розхристані груди, і брести по колiна у мокрiм снiгу, в льодовiй водi. Щоб пройняв холод і звалив в лiжку. Тодi б у гарячцi я кликав: Анелько, Анелько! — і простягав би до неї долоні. А вона б клала холодну руку на гаряче чоло і слухала б нiжні слова... Анелько, Анелько!..

Мої кроки жвавiшi і легшi.

Вона ходила б за мною, тремтіла б за кожну хвилю мого життя, і я бачив би в неї заплакані очі. А коли б я одужав, вона водила б мене по хаті, а я б цілував її руки. І нарешті...

Дурниця. Нічого того не буде. Я повинен думати про інше. Се буде просто. Я вийду на поле, туди десь за парк, приставлю рушницю до серця й надушу ногою цингель...

Раптом мою увагу приковує шафа. Спиняюсь. Досі наглухо замкнена, вона одхиляє сьогодні одну половинку дверей, і в чорнім отворі білють полиці, як зуби. Що там всередині?

На верхніх полицках знаходжу в слоїках саго і макарони, сушені груші й халву у круглих дерев'яних коробках: нижче — мішок жовтих волоських оріхів, які міняють від дотику позу і гарчать, як собаки.

Одчиняю коробку з халвою і разом з віком одриваю шматок білого волокна. Кладу його в рот і ходжу далі.

Мене знайдуть на полі і привезуть до двору блідий холодний труп. Як його стріне панна Анеля? Хотів би я бачити. Її замучить сумління. От тільки — кров... Не люблю крові. Потече за сорочку, замаже одержу і запечеться... Найкращий спосіб — отрута. Наприклад, морфій.

Підходжу до шафи і виймаю пару оріхів.

Наприклад, морфій. І не трудно дістати. В сільській аптеці пана Адама напевно знайдеться. Або роздобуду в містечку. Лягти заснути і більше не встати. Кажуть, отруєний морфієм терпить страшні муки — але що значать короткі, хоч би найбільші, страждання! Життя без неї далеко страшніше. Хіба мені жалко такого життя? К чорту!..

Ще два оріхи і трохи халви.

Хоч пережити од морфію муки мусять одбитись в лиці. Будеш страшним. Та коли сього боятись, то довелось би одкинути такий, властиво, найлегший, найбільш приємний спосіб, як мотузок. Заклав шию у зашморг — й готово. От утопитись я, здається, нізащо не зміг би. Кинутись в воду і довго летіти кудись униз, коли холодне й мокре тече за сорочку і у халяви, а смерть поволі вливається в горло, і в очі, і в вуха, — і знати, що там є п'явки, риби, вужі і слизьке баговиння, — ні, я би не зваживсь ніколи на се... Одно з двох: або отрута, або мотузка.

Мені ще трудно зробити вибір, мій мозок працює, розбирає усякі деталі, рівняє, я енергічно ношусь по хаті, лушу горіхи і повен рот маю халви.

Під ранок в мені виріс план самогубства, а на столі — купа лушпиння з горіхів.

Збираю його в хустинку і виношу нишком далеко за тік.

* * *

Верби та дами з містечка наділи зелені вуалі — і ті, і другі роблять весну. Вітер хитає верби й вуалі і робить їх схожими.

Весна вже настала, а я ще живий. Правда, я ходжу як тінь, блідий, похмурий, з глибокою складкою поміж брова-

ми. Я ношу у собі смерть, і так приємно, що її бачить панна Анеля. Вона її бачить щодня — вранці за чаєм, в обід, при кожній стрічі. Хоч я й мовчу, мої очі невідступні від панни Анелі, вони нас невидимо єднають, вони, наче сівач, що ходить по полю і все сіє та й сіє... Вони в'яжуть панну Анелю, її думки, волю і навіть рухи. Я певний, що вона чує їх навіть тоді, коли від мене далеко.

Мені співчувають. Пан Адам часом мовчки обійме мене за стан і сумно покива головою: «Бідний ти, бідний... Отак загине марно життя, не давши пагонів навіть». Я читаю сю думку в його очах. Догадуюсь, що він знає усе. «Мама Костуся» теж кличе мене до себе, ласкаво кладе для мене пасьянси, які завше виходять, і запевняє, що я буду надзвичайно щасливий. Щодо панни Анелі, то я певний, що вона плаче десь по кутках. А мені її ані кришки не жалко. Навпаки. Зненависть до неї зростає в мені, стає така гостра, така яскрава часом, що я не знаю — чи се не кохання? І чи кохання у мене не є тільки зненависть? Чого ж я мучусь? Чому не вмираю? Бо смерть — моя остання ставка у грі. Свідомість сього, як камінь, покритий намулом, лежить десь глибоко в мені, на самому споді. А тим часом гра йде своєю чергою, жорстока, болюча і запальна. До чого? Нашо? Я протестую! Не хочу! Геть з нею!

Та що з протестів, коли якась сила, чужа, незрозуміла навіть, керує грою. Покірний тій силі, я веду роль, невміло, може, як дебютант, мучу себе і других і не можу спинитись. І разом з жахом од своїх вчинків зростає запал, завзяття у грі. Зростає сила. Вперед! В безодню! По саму смерть!

Я таки ходив у грабовий гайок, туди, за поле. Блукав поміж сірі плямисті дерева з м'яким ще листом. Все назирав, чи не побачу похилого стовбура або вигідної гілки. Ставав і думав: «А може, тут?»

Я ще не вибрав.

Панна Анеля так само тікає від мене. Вона так часто пробуває в костьолі, що коли я стрічаю її потому, у мене в вухах гудуть органи. *Kyrie, eléjson...*¹ гу-гу-гу-гу... *Święta panno... Wieżo z kości słońiowej...*² гу-гу-гу-гу... Вона уникає стрічі з моїми очима. Не розумію. Не розумію. Вона негар-

¹ *Kyrie, eléjson...* (Грецьк.) — Господи, помилуй. — *Ред.*

² *Święta panno... Wieżo z kości słońiowej...* (Польськ.) — Матір Божа... башта з кості слонової. Католицька молитва. — *Ред.*

на, худа, нещасна, у неї тепер на виду ластовиння. А я молодий, сильний, вродливий... Не розумію...

Врешті — побачимо.

Вода теж притягала мою увагу, хоч се був би найгірший спосіб. Старий, запущений став зеленів за городом. Коли він весною ламав кайдани — моя доля рішалась. Що ж дивного буде, коли наші долі з'єднаєм востаннє й навіки?

У саму спеку, опівдні, сідаю в човен. Шорсткий холодний комиш як стіна з обох боків. Між ними березка витріщає на мене великі білі баньки. На воді ряска, немов руда кора, по ній стрибають довгоногі павуки, перебираючись через уламки листу та комишу. Човен ледве-ледве пролазить. Скрізь брудно. Я розумію чистьоху-німфу, що підстелила перше широке блискуче листя, як килимок, а тоді вже поклала своє біле воскове тіло. Фіолетовий паслін звисив над нею свої ягідки. Татарське зілля витика поруч з води ясно-зелені гострі мечі. Я спиняюсь, кладу весло і дивлюся. Я хочу познайомитись з тим, що, може, стане скоро моєю довічною оселею. Як тут тихо. Я бачу, як дихає комиш, як дихає вода і ледве здіймає, неначе груди, руду кору ряски. Я бачу, як ту кору пробивають зелені голови жаб, розкривають широкі рожеві роти, а відтак плямкають мокрими губами, немов старі ласуни. Парно. Пурхне очеретянка понад водою, сяде на комишину і гойдається разом із нею. Безхвоста, короткотіла лиска пролетіла над ставом, а он пливе у небі сухий, як кістяк у своїй довгості, чорногуз. І знов те саме тихе дихання води й очерету, і знов, як корали, роти зелених жаб, те саме старече жування слинявих губ, тонкі тремтячі ноги водяних павуків.

Тихо і парно.

Посуваюся далі, на чисту воду. Вода сміється і так невинно одбиває в собі блакитне небо з білими хмарками, що мене злість пориває. Запускаю весло у ту невинність і тягну звідти, наче потвору за коси, важке баговиння, чорне й тремтяче на сонці.

Ні, таки не втоплюся.

* * *

Починаю свій день погано.

Вже з самого ранку я проклинаю, лютую і німим криком кричу до себе:

«Ти! Чи ти скінчиш нарешті, нещасний комедіанте! Коли перестанеш брехати бодай собі самому? Скинь з себе тене-та, в яких заплутавсь. Хоч раз будь щирий. Скажи собі і другим правду. Ну, чуєш, Вікторе, чуєш. Сміливий будь. Не бійся. Інакше згинеш. Побачиш».

Ах, правда, се правда, я чую потребу все те зробити і разом чую в столовій кроки. Біжу в столову і простягаю руки:

— Панно Анельо!

Чую, як мої очі, ось тільки холодні й сердиті, раптом заграли від почуття, голос м'який став і теплий, простягнені руки виявляють благання.

— Панно Анельо!

Вона біжить поперед мене, наче не чує, і має вигляд миші, що хоче шуснути в шпарку. Врешті вскочила в двері і замкнула їх за собою.

А я стою під дверима і простягаю руки.

Комедіант!..

Ну, добре, тепер вже знаю, що маю робити. Біжу в свою хату і починаю складатись. Поспішно, наче від сього багато залежить, скидаю речі у чемодан, одну на другу, жужмом. Одсуваю комоду, виймаю хустя, шпурляю книжки, подушку.

Не кінчаю роботи. Навіщо?

Чемодан лежить серед хати, як розшарпаний звір, а я сідаю за стіл. Треба ж все написати.

Одриваю шматок паперу і старанно, без вагання виводжу: «У моїй смерті ніхто не винен».

Деру. Занадто каліграфічно.

Пишу те саме удруге — ну, тепер добре. Се треба покласти на видному місці. Тепер ще додому і до панни Анелі. Що їй писати? Вона все знає. Доволі і кількох слів. Пишучи «смерть», я зовсім холодний і несвідомий. Се тільки слово, коротеньке, в шість літер, — і більше нічого. Воно навіть гарно гучить.

Тоді я згадую, що не маю мотузки. Прохати у когось не хочу. Міркую трохи — і пробую ремінь од чемодана. Нічого. Можна.

Ремінь в кишені, записка на видному місці, двері в столову одхилені трохи — тепер можна вже йти.

Ліниво минаю подвір'я і виходжу на поле.

От і кінець. За півгодини погасне сонце, згинуть поля, світ весь, панна Анеля... Як то я прийму все те... Як дивно! Моє життя стало зараз таке коротке, що я кроками можу змірять його. Раз, два, три, чотири... Тут вже ніколи не ступить більше моя нога... Я йду, а, може, саме у сю хвилину весь дім вже знає страшну новину — і панна Анеля в істериці б'ється, читаючи лист. «Я вас кохав...»

Запрягать коні!.. розіслать верхових!.. біжіть над став!.. А сама мчитьсь тим часом за браму і за сльозами нічого не бачить... Ага, аж тепер зрозуміла...

Раптом стаю. Ну, а як вона взнає, куди я подався? Мене почнуть шукати по різних місцях, а тим часом я буду висіти в гайку. Ніхто не бачив, куди я йшов.

Стою на дорозі і безпомічно дивлюся.

Коли щось їде.

— Грицько! До двору?

— Плуг обломився.

На хвилину спиняю, одриваю шматочок старої газети, що завалаялась в кишені, й пишу на коліні: «По дорозі у вічність останнє прощай».

— Зараз оддайте панні Анелі.

Рушаю далі — тепер бадьоріше.

Тепер є певність. Я скоро побачу панну Анелю. Вона кохає, вона кохає мене. Я певний. Зараз щось буде. Стовпом зніметься порох... коні будуть рвати з копита... бричка — як п'яна, з боку на бік, а панна Анеля здіймає руки:

— Стійте! На Бога, стійте... Не треба...

Намацую ремінь в кишені і ніжно гладжу. Він мені робить приємність.

Ось вже й гайок.

Спиняюсь і обертаюсь назад.

Бачу, дорога побігла поміж нивами, скотилась в долинку і вже знову плазує під парком, до самих воріт. Ніхто не їде. Скрізь пусто. Дім стоїть тихий, неначе мертвий.

Не розумію.

Виймаю годинник. Минуло двадцять хвилин.

Ну, ще трохи можна заждати.

Стою й чекаю. Дорога як на долоні, рівна й безлюдна.

Щохвилини виймаю годинник, нижу плечима і ховаю назад. Мене бере нетерплячка. Не може бути... Не може того ніколи бути...

Вже півгодини... Така байдужість, така жорстокість... вже тридцять п'ять. Невже нічого не буде?

В голові моїй просто не міститься. Я холодію і говорю наголос:

— Значить — не буде. Ти дурень.

Повертаюсь і, ступаючи важко, іду в гайок.

Як тільки входжу поміж дерева, рябенські пні, що так услужно простягають до мене свої галузки, мов кожна рада мене гоїдати, злість вилітає з мене коротким смішком.

Сміюся з себе і з панни Анелі. Виймаю ремінь і роблю зашморг. Ось так вам, так. Міцно чіпляю до сучка ремінь. Ось так вам, так... Просовую голову в зашморг і сам не тямлю: се справжнє чи тільки гра...

Але чим се скінчиться?

* * *

Сиджу на бігунках; на вибоях мене підкидає. З-за спини пана Адама дивлюсь на кінський зад, мокрий од поту. Дзвоню зубами, бо мені зимно. Куди ми їдемо, я сам не знаю. Згадую тільки, що пан Адам звертався до мене на «ти». «Що робиш, нещасний хлопче! Ти мусиш жить для людей і для себе». Так, так, його рука обіймала мене за стан, а моя голова лежала на його грудях і гудзик душив мене в лоб...

Ось він говорить до мене, і мої груди приємно лоскоче низький його голос. Пил вилітає з-під бігунків, як з котла пара, — і се цікавить мене. Куди ми їдемо — я сам не знаю. Може, пан Адам мені говорив, а може, й ні.

Дедалі мені стає тепліше, я розумію окремі слова і вже помічаю залізну дорогу, будки. Чи не на станцію їдемо? Певно, на станцію. От і вокзал. Пан Адам припоручає комусь коняку, а мене бере за плече.

— Бо тобі, хлопче, не треба вертатись до нас, ятрить своє серце. Поїдемо в город... я хочу тебе розважить...

Підходить до каси і все назад озирається, не спускає з мене очей.

Несе два білети.

Тоді я приходжу до себе і протестую.

Нізащо! Я їду сам. Ніколи не згоджусь, щоб він турбувався для мене. Пан Адам уперся навіть, але я бачу, що він зовсім не має охоти їхати зо мною.

На пероні дзвінок, зараз підходить поїзд. Пан Адам починає потроху здаватись.

Коли б він був іще певний, що нічого такого більше не буде... Ніяких думок і таке інше... Але краще поїхати. З буланам, мабуть, нічого не станеться...

Я запевняю.

— Но?! Слово?

— Слово!

— А може, краще поїхати?

— Ні.

Цілуємось тричі, і я сідаю в вагон.

— Прощай же, хлопче! — кричить пан Адам в вікно. — Речі пришлю тобі завтра...

Кідаюсь на лавку і довго сиджу у куточку напівпритомний, втомлений дуже. Нічого не чую.

Нарешті глибоко зітхаю. Неначе легше мені тепер.

Миготять в вікнах вершечки дерев, синій дим з тютюну снує у вагоні основу, з правого боку б'є в вікна сонце. Роздивляюсь навколо — пасажирів багато. Гвалт неможливий. З-за синього диму, в сусіднім oddілі, блищить на сонці злотисте жіноче волосся. Мусить бути гарна блондинка.

Приємно простягти ноги, вони в мене чогось болять. Входить кондуктор, штемпелює білети, я даю свій.

У неї сірі, а не блакитні очі.

Я, певно, неможливо десь виглядаю після дороги. Виймаю хустку і обтираю лице. Таки трохи є пилу.

Сідаю так, щоб було видніше, і дивлюся на неї. Погляне чи ні?

Сусід мій, грубий, короткошій купець, одщібає комірчик, бо йому душно, і починає ходити по вагоні. Я серджусь на нього, коли він заступає мені блондинку. Зате коли очі наші стрічаються знову і знову, я в них читаю лукаву цікавість.

На станції сходимо разом. Я поспішаю за нею, наче не можу ще вийти із її сфери. Вона наймає фіакра, а я нотую високу ногу і лінію тіла.

На прощання я дістаю од неї в дар сірі очі, а їй даю чорні — і ми розстаємся.

* * *

Вже третій день я п'ю життя на повне горло. Де треба переступити — я там стрибаю, голосніше сказати — я вже кричу. Я навчився співати: «Тра-ля-ля... тра-ля-ля...». Се мені вулиця подарувала. Купаюсь в людському морі, в гар-

мидері, в сонці. Придивляюсь до всього, і все таке добре, ласкаве і гарне. Ні, таки справді, коли придивитись добре навіть до пилу, як він клубочиться м'яко на сонці, то й в ньому помітиш багато зичливості.

В мене нема тут знайомих. Але нащо вони? Я бачу людей, всіх однаково знаю і збираю з кожного щось, як бджола з квітки. Вони теплі, живі — і я теплий, живий. Сміються — і я сміюся; ходять, говорять, співають — я теж. Я крапля у річці й блищу на сонці так само, як ціла хвиля.

Цілий день вулиця, люди, фіакри... Я гладжу дітей по головці і ляскаю пальцями до кожного пса: «Цю-цю!..»

А коли пан директор, пан директор сахарні, здійма циліндр і сміється до мене, як стиглий кавун, я підходжу до нього і щасливий стиснуть його руку.

— Ну, як ся маєте? Як там пан Адам? Панна Анеля?..

Я механічно говорю:

— Спасибі, спасибі... добре, аякже... — А тим часом в голові в мене неясно. Панна Анеля... панна Анеля... Ага! Се та... наче тінь біла кудись од мене тікає, наче туман, а я хочу зловити, вернуть — і не можу... Що було? І коли було? Давно? Панна Анеля... панна Анеля... Нема нічого. Навіть тінь шезла... Пусто.

Пан директор сміється, сміється сонце, сміюсь і я...

Лютий 1909 р.

СОН

ОПОВІДАННЯ

Щодня було те саме. Ноги, немов непотрібні, самі знали звиклі дороги, і очі, теж наче зайві, байдужно приймали все до нудоти знайоме. Пливли перед ними і безслідно зникали маломістечкові доми і все ті ж самі люди, наче потерті меблі у хаті, між якими роками можна ходити, не помічаючи навіть. Бульвар серед міста з рядом голих тополь, що білили на осінньому небі, як хребти риб, алея, по якій щодня ходив він, так добре знайома кожним вибоєм або ріжком цеглини, на якому не раз спіткнувся. І та фігура, що йшла назустріч, — чиновник із казначейства. Похитала чорним пальтом, защібнута глухо од голови до ніг, мигнула розчосом фарбованих баків і ліниво підняла над безбарвним обличчям бриля.

Перш розмовляла при стрічі, а тепер перестала. Та й нащо? Антін наперед знав, що міг би почувти. Матовий голос клеkotів би в защібнутих грудях та пропускав крізь густо фарбовані бакі історію клубового шлема або об'яви катарального стану кишок.

Фігура давно за плечима, а Антін помічає, що він так само розхитує тулуб, як і чиновник із казначейства.

Тепер знов пусто в алеї. Деревця, недавно посаджені, були поламані вщерть і простягали до неба свої цурпалки, тверді, колючі, обдерті, з клаптями шкіри — кори. З лавок, де хтось насипав купами землю, текли на стежку брудні патьоки. Між деревами, в наметах рудого листу, щось пахло непевно, осіннє небо нудьгувало понад бульваром, і все те — сіре, слизьке, убоге — ворони вкрили сіткою крил, засіяли грубим, скрипучим криком.

Антін дійшов до краю бульвару і повернувся назад. Перед очима знов встала пустка, якою тільки пройшов. І тут він помітив, що уперто рішає настирне питання і не може рішити: що значить сон, який приснився сьогодні жінці?..

Жінка спустила з постелі ноги, голі і білі, наче застигле сало, і смачно, трохи хрипло зі сну, оповідала, що їй снилось, ніби вона доїть корову. Одтяга дійки, а що сикне в дійницю, то насподі не молоко, а чиста вода. Що воно значить? Чиста вода...

Він не знав вранці, не думав про се удень, а тепер ось рішає се непотрібне, зайве питання уперто, завзято, наче хоче смолу од підошви оддерти. Що значить чиста вода?

Се питання держить його серед дерев бульвару, білих на сірому небі, як ряд кісток з риби, в брудному кориті алеї. І здається, що коли б він вирвався звідти, воно, може б, лишилось позаду нього, засипане криком ворон...

Антін покидає бульвар і виходить на міську площу, де в самому центрі — калюжа. Йому не треба дивитись на місто. Він може глянуть в калюжу і побачити город: важкий білий собор в шапці зеленої бані, цегляний будинок управи і жовті стіни суду. Все се змістилось в одній калюжі.

На тротуарі теля. Три фігури, що мають наче одно обличчя, в синіх штанах «під студента», заганяють в калюжу теля. Теля не хоче, підійма хвіст, лупить налякані очі, а коли їм нарешті вдається і чотири тоненькі ніжки розбивають на бризки собор, управу і суд та грузнуть в болоті, дурний ображаючий сміх наче твердне у сірій мряці і важко спадає в стоячі води калюжі.

Потому вони ще плювали: хто переплюне калюжу.

Антін не чекав.

Щось каламутне осідало на серці. Воно починалося вдома, а кінчалося тут, в безбарвній міській нудоті, як довгий іржавий ланцюг. Вдома був спокій, день біг за днем. Як в калюжі весь город, так в окремому дні він бачив ціле своє життя. Вранці, ще лежачи в ліжку, він слухав жінчині сни, прозаїчні, скучні, як дійсність, пив чай нашвидку за столом, заслідженим кришками, денцями мокрих склянок та посудю, що лишилась після вечері, і біг в школу на службу. Потому обідав, все в тій самій годині, з вічно захопленим: «А в нас сьогодні зелений борщ!» — і чув нарікання на куховарку. По обіді жінка дрімала, а він йшов в город в надії чогось нового, що кожний раз заводила марно, і знову ніс на вечірній вогник додому ту ж саму зануду, з якою виходив.

Вечорами збирались часом до жінки сусідки і грали невинно в карти, для апетиту більше. Він в карти не грав і

йшов до себе, чужий тому всьому, курив і в клубах диму писав щось, чого ніколи не повинно побачить стороннє око, тільки для себе, аби задовольнити потребу.

Часом траплялось нове щось — привозили дрова, і треба було приймати, або заслабла дитина. Але все мало кінець — і життя знов плило спокійно в старім кориті...

Антін безцільно блукав по тихих, малолюдних вулицях міста. Липка і темна муть все осідала на серце, але з-під неї уперто, як се часто траплялось, щось добувалось та проростало. Молоде щось, свіже, не затоптане ще, жадоба нового, якоїсь краси.

По дорозі стрічались дівчата, провінціальні кози, з блиском вогкого ока, з свіжим овалом обличчя, еластичними рухами тіла. Щось лишалось од них в повітрі, як після весняного грому, будило і освіжало. Хотілось щось пережити, сильне і гарне, мов морська буря, подих весни, нову казку життя. Виспівать недоспівану пісню, що лежала у грудях, згорнувши крила. Він знайшов би нові слова, не ті, що листям осіннім шелестіли попід ногами, а повні, багаті й дзвінкі.

Але в осінній мряці усе зникало, і він йшов далі попід мокрі паркани, за якими скучно дрімали голі галузки.

Смеркалось. Антін в'яло минав квартал за кварталом. Дивився, як поволі дерева пірнали в сизий туман та рисувались на небі, як темні жилки на перламутрі. В переривах кварталів — молочна мла, за якою чулось далеке і безконечне. З неба сів дрібненький дощик і ніжним холодком осідав йому на обличчя. Світили вже світло. Тротуари блищали, ловлячи в себе вечірні тіні дерев. Капало з стріх. Все частіше краплі стікали з дахів, з ринв, з стін. Вони грали, співали, дзвеніли, міняли темп, силу і голос. Незабаром вулиця обернулась в симфонію крапель. Непомітно впливали з туману ліхтарники, розносячи світло. Тихими вулицями в вечірній мряці по всіх усюдах розтеклися з легким гойданням червоні вогні. Чорніли тільки в ліхтарника ноги, а над ними гоїдався вогник. Оживлялась музика крапель, сумних і веселих, лінивих і жвавих, глухих та дзвінких. Вдалині м'яко блимнули вікна, і чиясь невидима рука тихо зводила половинки віконниць, наче очі до сну стуляли повіки.

Потреба краси, що жила в душі Антона, викликала у нього потребу скрізь шукати її, але дійсність давала мало.

Правда, колись він бачив далекі краї, де сонце і море навперейми намагались розгорнути перед ним всі свої дива, але то було давно, і буденне життя ущерть занесло попелом згадки. Часом, у сні тільки, оживала на мить, викликаючи потім пекучу тривогу. Він любив сні. Легаючи спати, наче пускаєшся плисти по морю ночі, невідомому, чорному. Які пригоди там стрінеш, що там побачиш, переживеш, поки темні хвилі ночі не викинуть тебе на ясні береги дня?..

Час був вертатись додому. Антін уже бачив картину, яку застане: усі кімнати спочивають у п'їтмї, тільки в столовій ясно. Кипить самовар, діти п'ють чай з молоком, а жінка плете щось гачечком. На нього вїйнуло, як з гнилого болота улїтку, тим знайомим теплом їдальнї, молока з чаєм, розпареним жїнчиним тїлом й котом, що вїчно валявся на канапї. Леговищем людини, ситим спокоем, який до впадоби був жїнцї і дратував Антона.

І справдї він все те побачив...

— Добре, що ти вже прийшов...

Марта стрїла його спокїйно і діловито. Її було душно од вїчних турбот. Вона розпустила легеньку блузу, що дозволила бачить широку шию та голї руки.

— Приходив тут скляр, пора вїкна склити, а я не знаю...

Вона наляля Антоновї чаю і присувала булку.

Ах! Скїльки було турбот!

Дїжку конче треба купити на огїрки... А може, краще замовить... Вона хотїла порадитись з ним. Хоч буде дорожче, зате надовше стане.

Він обговорював з нею докладно, що нову дїжку треба вимочить добре, щоб огїрки не пахли, що капусти сей рїк треба наквасить менше, бо щось не їсться, що в теплї ковдри добре б додати вати...

Марта розчервонїлась, розїмліла уся і пашїла теплом через одкритий комїр та широкї рукави.

Вона пїшла за ним навїть в його кїмнату, і коли він нагинався та збирав їз стїльцїв її спїдницї, що ще ховали в собї повнї жїнчинї форми і тепло тїла, вона механїчно кидала вїчне «ах, вибачай» та спокїйно приймала з рук чоловіка одєжу.

Вона ще не скїнчила. Її хотїлось порадитись добре про матерїал і фасони дїтячих курток, про запас буракїв, про тисячї всяких дрїбниць в хазайствї. Він неуважно слухав, дивлячися, як м'яко драглїло за кожним словом пїдборїддя

у жінки, і думав: «Чи сподівалися ми, що за дванадцять літ по шлюбі не знайдемо інших тем до розмови, що між нас будуть падать слова, наче грузи руїни на зелену траву?»

Навкруги було тихо, лампа рівно горіла, і в молочному світлі плавав дим папіроски.

А жінка все говорила, більше для себе, аніж для нього, бо була певна, що чоловік непорадний і непрактичний, що він мало навіть до чого здатний.

А врешті все було тихо й спокійно, як завжди. Мертвий спокій калюжі не могла скаламутить сильніша хвиля, і се так дратувало Антона, що йому хтілося крикнути, чимсь пожбурнути або вибити шибку, щоб з тріском і дзвоном випустити в хату свіже повітря.

Одного ранку Антін прокинувся якийсь інакший, весь заслуханий в собі. В той день він не міг би сказати, чи оповідала жінка свій сон, чи білили, як завжди, її литки, поки нога ліниво шукала капців; все се не дійшло нині до нього. В рухах, в його ході було молоде щось, тривожне й нове.

Не допив чаю, смоктав папіроску, давно погаслу, і дививсь оком на все невидючим. Неспокійно бігав по хаті.

До обіду спізнився, але ввійшов кроком легким і бистрим, з молодою лінією плечей, і був як неприсутній.

Марта помітила зміну.

— Ти сьогодні якийсь чудний.

Вигляд Антона занепокоїв Марту.

— Що сталось?

Вона мусила повторити своє питання, але він сквапно закрився словом «нічого!», якому трудно було поняти віри. Зелений борщ не зробив на нього враження, він мало їв і на питання давав не до речі відповідь.

— Що ти говориш? Де ти? Прокинься...

Тоді він зробив над собою зусилля, старався бути занадто уважним, обдумував слово, перше ніж мав сказати, й порожнім оком, зверненим вглиб, зраджував скрите, затаєне в собі.

Цікавість Марти зросла, коли Антін, по прохідці, пройшов не в їдальню, а просто до себе. Вона чула розмірені кроки, що одбивались наче такт думки, часте чиркання сірника об коробку, а зачинені двері вабили більше, ніж вільний вхід. Нарешті вона одхилила двері в його кімнату.

— Можна до тебе?

Він кивнув головою.

— Що з тобою, Антоне?

Антін, очевидно, вагався. Йому не хотілось сказати і разом боляче хтілось, щоб жінка питала, щоб вирвала з нього признання, яке прохалось на волю з переповнених грудей.

— Нічого.

Але те слово, кинуте їм, було якесь легке, крихке, по-рожне. Марта чула, що їй нетрудно його зламати.

— Говори вже, що там таке?

Антін спинився, глянув на жінку, і по хвилині вагання в його зірвалось:

— Я бачив сон.

Марта легко зітхнула.

— Ах, тільки сон!

Вона була розчарована навіть. Однак вигідніше розсілась у кріслі і зробила гримасу ласої кітки, яка колись так була їй до лиця.

— Цікавий сон? Ну, то розкажуй.

Вона любила сні.

Але він зразу замовк. Знеохота опанувала його. Чи вона зрозуміє? Для нього не було різниці між дійсністю і сном. Яка різниця, коли у сні так само бачиш, смієшся, страждаєш, переживаєш? Хіба дійсність не щезає так само безслідно, як сон? Хіба життя не бистроплинний сон, а сон не життя?

Антін ходив по хаті і чув, як хлюпає в ньому і готове розлитись все пережите за ніч.

Врешті спинився і таємничо сказав:

— Я знов був там... в далекім, теплім краю...

Жінка зробила круглі й порожні очі, а він мусив їй нагадати про край, що колись промайнув, як казка, в його житті.

— Розумієш, я стояв ранком на острові серед моря. Високому, прекрасному, гордому. За морем, у синім тумані, потопала стара земля. Мені здавалось, що в молодій гордості острів одірвавсь од землі і поплив в світ творити самостійне життя, власну красу. Море було таке гладеньке і синє, наче туго натягнений екран, на якому показували небо. Скільки було блакиті! Ціле море у небі і ціле небо у морі. Од блакитних просторів на душі в мене було блакитно, тепло, просторо. Я був наче п'яний од духу дикого

полину, що залляв скелі і напоїв повітря своїм диханням. Срібна сивина його ніжно світилась, немов вдень, навіть осяяна місячним світлом. Він навис над урвищем скель і тряс бородою над самим морем, неначе фавн дико скуйовдженою вовною.

Тихим морем послались біласті дороги. Я дивився і думав: «Для кого вони? Хто ними поїде? Вони списали сине полотно моря, як давні ієрогліфи, а хто прочитає те таємне письмо?» Я весь був як пісня, як акорд суму, що злився з піснею моря, сонця і скель.

Раптом ззаду я почув голос, чистий і гармонійний, наче родився з тепла блакиті:

— Не могли б ви сказати, що значить те дивне письмо?
Я озирнувся.

На скелях стояла жінка з блідим обличчям в золотій рамі волосся. Вона простягла руку на море, а полин гаптував на її чорній одежі срібні малюнки. В другій руці палали маки.

В обох нас ворухилось одно і те саме питання, і я одповів:

— То записи щастя.

Вона подивилась на мене.

— Можливо. Дихне легкий вітрець і раніше зітре записи щастя, ніж встигнеш їх прочитати.

І понесла до мене вінок золотого волосся, важке срібло полинів на одежі, маки і ще щось: очі — два озерця морської води.

— Ого! — засміялася Марта.

— Не заважай. Ми сіли, як давні знайомі, на теплу кам'яну лавку. Я не дивився на неї, а бачив, як в легкім диханні повітря тремтіли над чолом тонкі волосинки у неї, немов язички вогняні, а в озері ока переливалась тепла блакить.

Мовчки дивились на море. Тепер на море налітали білі вітрила, як рій метелів. Бог знає звідки з'являвся на морі човен, перебирав лапками весел, наче мурашка по скатертині, і враз розцвітався білим вітрилом, як з пуп'янка квітка. Лягав боком і тремтів на блакитному полі.

В лице нам тепло дихнуло повітря. Раз, другий. То вітер будився, і дороги поволі щезали. Під берегами море починало горіти.

— Вам не здається, — обізвалась сусідка, — що тепер море як синій птах щастя: занурило голову в блакитний

туман і розпустило павиний хвіст під самі скелі, де кожне очко горить синьо-зеленим вогнем. Ось подивіться!

Ми нахилили наші обличчя над урвищем вниз, і коли очі наші добігли, минаючи хаос поламаних скель та диких рослин, до берега моря, ми уздріли, як воно тріпалось тихо в сітці яскравих бліків, наче зловлене в невід з синіх, зелених і рожевих мотузок, а крізь ту сітку на нас дивилась мозаїка дна: фіолетові плями густих водоростей, блакитні очі підводних пісків, стара бронза і темно-синя емаль, що зливались в один вогняний сплав.

— А ви не помічаєте, — обізвався я, глянувши в море та показавши їй рухом руки на білі вілли, залиті сонцем, — вам не помітно, що ми пливемо? Острів, як спрут, занурив у море шершаві лаби, приссався до нього, наче хоче спинитись. Але не може. Пливе. Вічно пливе, куди — не знає, в теплі і сонці, у блакитнім тумані. Розтулив пащу широким отвором півкола і вишкіряє здорові зуби, наче сміється рядами білих доків.

Антін потер чоло і говорив тихіше:

— Не знаю, чи ми розмовляли наголос, чи мовчки, але ми плили в широкому просторі рядом, плече з плечем, і вся маса морського повітря, весь запах солі, полинів, сонця — проходив крізь нас. Ми були чисті, міцні, як корабельні канати, і, певно, світилися.

— До моря! На берег! Швидше!

Вона скрикнула так, наче мала владу наді мною, і плеснула в долоні, аж червоні платочки дикого маку облетіли їй на спідницю. Один холодком доторкнувся моєї руки.

Ми спускалися вниз.

Тепер скелі росли перед нами, теплі, навіть гарячі, так наче в їх кам'яних жилах текла жива кров. Серед мозаїки зморщок й заломів сяло часом золото дроку, блищав срібний полин або п'ялися мирти в своїм весільнім убранні. То знову з-під ніг стрімко здіймала скеля міцні і голі груди, на якій око скучно спочивало од фарб. Зате як радісно було, коли ми там одкривали милу блакитну квітку, що приліпилась до скелі, наче сіла на хвилину спочити. Чим вона жила? Певно, пила щоранку блакитні тумани моря. Я не знав, як її звати, — і від того вона двічі мені миліша.

— Правда, вона виглядає, як гніздо аметистів на сірій скелі?

Правда, вона виглядала, як гніздо аметистів.

З правого боку збігала вниз з нами течійка кривавих маків, а зліва, на кожному закруті стежки, осміхалося море. Далекі скелі, всі у заламах, м'яко убрались в зелень і виглядали, наче старий, потертий місцями оксамит.

Ставало душніше. Горіли скелі, дорога, пил під ногами, палали повітря і море. Ми теж пашили жаром.

Ящірки раз у раз перетинали нашу дорогу. Розпечені скелі двигтіли, здавалось, од їх безупинних хвилястих рухів. Мигне тільки рябенька спинка або гострий шпичастий хвостик — і зникне. І знову звідкись вона з'являлась, приплюсена жаром, на кривих ніжках. Спилилась, підняла гадючу головку і сторожко водить круглим, підкресленим оком. Видко, як під тоненькою шкуркою збоку калатає серце. Але тільки тінь впала або шеберхнуло щось — вже вона зникла у непомітній шпарці, наче влізла просто у камінь.

Не знаю, хто з нас назвав ящірку душею каміння, живчиком, що вічно б'ється в важкій і нерухомій масі.

Нарешті дихнуло море. І ми дихнули. Здається, починався сироко.

— Берег! — легко зітхнула моя сусідка, побачивши сірі піски. І коли вона бігла до нього, я любувався, як на тлі моря світився німб золотого волосся.

Море несло на собі хвилю і, докотивши, коротким навиклим рухом скидало її на берег, неначе карти здавало.

На *Riscola Marina* саме купались. Ми проминули той сонячний сміх, виплески тіла, зелений фосфор його в воді і примостились в безлюднім куточку. Море сліпило. Воно все розцвіталося срібними квітками. І хоч вік їх був коротенький, усього мент, але в той самий мент замість зів'ялої квітки розпускалася сотня нових. Блисне сліпуче, як срібна зірка, і згине. А на блакиті нові.

Ми бачили звідси острів од моря аж до вершків. Хвилі бились і розбивались об стрімкі скелі Монте-Соляро, об фаральони. Острів шипів, як розпечений камінь, кинутий в воду, і круг нього кипіла вода.

Ми мовчки сиділи, розпушені наче в блакиті, і слухали моря.

Врешті я поспитав:

— Про що ви думали зараз?

Вона обняла мене очима — а в них я побачив все море і ціле небо — і одповіла тихо:

— Дивлюсь на південь, на безконечне море. Сироко приносить до мене з Африки спеку і аромати Єгипту, а я мрію про край білих пісків і чорних людей, про кактуси, пальми і піраміди. Котиться з Африки хвиля і, як далекий братерський привіт, цілує скелі. І може, та хвиля, що мила ноги араба, набігає тепер на мої ноги як символ єднання...

— Як гарно!

Се скрикнула Марта і перервала оповідання.

Антін спинився, наче вперше побачивши жінку.

Вона була тут!

Світло од лампи, здивовані жінчині очі, немов вони бачили щось незвичайне, розщібнутий гудзик на її грудях, пасмо тютюнного диму поперек шафи з книжками і чорні холодні шибки, на яких дощ пальцями тарабанив свої нудні мотиви...

Антін нетерпляче струснув плечима і тим рухом наче щось скинув із себе. Забігав по хаті і знов говорив:

— Ну, ми розстались. Я не знав навіть — на час чи назавжди.

Була обідня пора. Коли я входив в столову свого готелю, перше гудіння гонга густо пливло над рядами білосніжних столів, в той час ще порожніх. Я зайняв своє місце. Між стовпи колони, яку повернуто було в їдальню, перлося море, немов величезні марини, вправлені в рами білих колон. На виднокрузі розпускалась вітрилами яхта, як дерево цвітом. Сонце лягло на Кастельоне, що дрімав з правого боку, й закучерявило гору рядами маслин, оповило її кілька раз в чорний турецький пояс. Виноград горів між ними зеленим вогнем, як вставлене в пояс дорогоцінне каміння. Ще нікого не було в столовій, але я бачив добре знайому, застиглу в оці картину: чорний смокінг у білих штанах мовчки і методично ріже криваве м'ясо, а біля нього дама у білім уся впірнула між дві половинки червоного Бедекера. Гудуть голоси, дзвенить посуда, сиплеться сміх, булька вино, грає радісно море, а чорний смокінг в білих штанах, як машина, старанно ріже криваве м'ясо і біла британка так само тоне в червоній оправі книжки.

Перші з'явилися в столову німці. Простукали каблуками подовж столів. Дами й мужчини, рядком, як гуси. Зайняли окремих стіл і зараз забряжчали склянками. Вони обгородили стіл муром широких спин, облямували скатерть колом

здорових рум'янців, змішали з дзвоном посуду свій грубий сміх і свою мову.

— Ja-ja... Ja-ja...¹ — трішало понад столом, а під столом стукали ноги, грубі литки у панчохах з грубої вовни та в запорошених капцях. Їх дами, негарні, у ластовинні, здіймали кості плечей в погано пригнаних блузках і механічно викидали із себе, як ті ляльки, що їм треба притиснути у відповідному місці:

— Ach!.. Wunderschön!²

— Ja-ja... Ja-ja... — рубали чоловіки.

— Kolossa-al!..³ — співали дами, кладучи собі на тарілку величезні порції страви.

За окремим столом похмуро обідав руський і боязко позирив навкруги, як загнаний вовк.

Тихо пересувались лакеї у чорних фраках, замкнувши в обличчя повагу, блищало срібло посуду, п'явсь виноград по колонах, за нами шуміли пальми, а перед нами море.

— Ach! Wunderschön!

— Kolossa-al!..

І ось раптом на тлі синього моря пропливає корона золотого волосся. Морські очі встромлені в мене, і біле обличчя привітно киває. Вона трохи спізнилась...

— Як! Знову вона? — скрикнула Марта.

Однак їй зараз стало досадно за вигук.

— Вибачай, вибачай... я вже мовчу...

Марта почервоніла. Непевний вогник блиснув їй в очі. Вона механічно схопила шитво, нахилилась над ним і нервово затикала голкою.

Але се не спиноло Антона. Він був не тут.

— Дивно, що ми говорили навіть тоді, коли мовчали...

Що наші думки згучали в відповідь, як інші струни, коли зачепиш одну. Що коли я дивився на хмари над морем, вона бачила зараз, як їх тіні купались в синій воді. Або на хмаринку на скелі — я знав відповідь: «Се поцілунок неба». А що дивніше, коли так розмовляли, панувала велика тиша, немов крім нас нікого не було на світі. І тут я вперше побачив, що в неї червоні губи...

Марта поклала шитво.

¹ Ja-ja... Ja-ja... (Нім.) — Так-так... — Ред.

² Ach! Wunderschön! (Нім.) — Ах, чудово! — Ред.

³ Kolossa-al!.. (Нім.) — Велико! — Ред.

Вона сиділа рівна, наче виросла зразу, з очима, міцно вставленими в оправу повік.

— Було б тобі одружитись з блондинкою...

— Ти думаєш так? — неуважно кинув Антін, випускаючи з легких новий клуб диму.

Він вже не міг спинитись. Оповідав, як в спеку, коли скелі аж біліли од неї, а груди пили гаряче повітря, мов лаву вулкана, вони блукали по безлюдних вулицях міста, серед диких садів маслин, сірих, з зігнутими колінами, з жилавими руками-галузками, як раби, що каменіли на скривавленій маком землі. Гаряче повітря танцювало тарантелу по скелях, а в сірих маслинах цикади грали на кастаньетах. Ішли межі стін, грубо зложених з сірого каменю, вишитих блідими перами папороті. Над нею стирчала друга стіна, з опунцій, де круглі листя так само грубо складались один над другим, як і каміння. Се було щось дике, оті опунції, незрозуміле, безладне, налякана юрма колючого листя. Вони лізли одні на других — сі краби рослинного царства, — і їжились на них колючки, наче волосся од смертельного жаху. Кричав десь осел. Крик ослиюка бився поміж опунцій, такий же колючий, як і вони... Часом спинялись, щоб дати дорогу жінкам, які підіймались з водою по сходах. В казанах, наче прикипілих до голови, важко гойдала своє тіло вода та хлюпала в побіленій чаші. Вони пропускали повз себе ряд нерухомих, застиглих облич, жили на шиї — як дротяні; короткий віддих — як віддих собаки на ловах, і ноги, спечені на суху фігу, що липнули чіпко до кам'яних східців. І знов йшли далі по камінцях, що розсипались з-під підшов, серед килимів дроку, золотого і запашного, над яким чорне ріжкове дерево пускало зелені сльози стручків. Раптом ставали, осліплені морем. Воно виринало несподівано, зразу, і зворушало душу своїм радісним світлом, синьою млою, серед якої плавав на морі Везувій, наче велика блакитна медуза. А далі знов був сивий полин, акуліні паші агав, камінь і дрок, мов дротяна шітка, якою чесалось сонце, полишивши на ній пасма свого золотого волосся.

Антін бачив перед очима те, про що говорив. Красою слова, блиском уяви він оглушив Марту, скорив, водив за собою. Вона йшла з ними покірною, непотрібною, та третя, як тінь, і дивувалась силі, яка не давала їй змоги опертись. Як в чарівному сні, вона ходила за ними по вузьких провулках з застоєм теплом, що порізали скрізь садки виногра-

ду й цитрин, то білі на сонці, то сірі у холодках. Здавалось, з гір потекла колись бистра вода і лишила по собі висхлі кам'яні ложа, на дні яких безгучно блискав хвилястий рух ящірки, сірої, немов душа каміння. А ось перешкода. Од стіни до стіни заповнила вуличку в'язка колючого сіна на голові жінки. Мигнуло на мить підборіддя, кінчик рівного носа або вогонь чорного ока — і знову так само пусто і мертво в ложі вмерлої річки. Тиха поступ селянки пропала у спертім теплі — і тільки знову безгучно мелькає, немов гадючка, гострий хвіст ящірки по мозаїці стін. А з-за мурів огорожі дихає виноград холодками і висять жовті великі цитрини, наче жіночі з пипками груди...

— Ми входили в гори, поміж дикі уламки скель, в закаменілу трагедію велетнів. Щось, певно, страшне колись сталося, коли земля була молодша і гарячіша. Одвічна непорушність двигтіла, скреготали кам'яні маси, ламався світ — і скелі в гніву одривали од матернього лона непокірних дітей. З того часу стоять одірвані скелі з застиглим виразом надлюдського жаху, дивлячись все на громади порожнім застиглим оком, кричачи вічно широко відкритим ротом німим криком мертвої маски...

Ми злазили вище, на самі вершки. Ах, що там було! Там вітер віє в міжгір'ях, напоєний дроком і полинами, там молодіють кущі, як свіжі дівчата, там сонце бродить поміж камінням, міняючи бистро сум тіней на радість блиску, там бачиш, як море грає вогнями і розмовляє десь в глибині, а далі стелить шовкові поли своєї одежі до самого неба.

Я сідав на траву, вона лягала на теплий камінь, сама гаряча, наче вбирала у себе все тепло скель, що служили їй за підставу. І поки вітер грав золотом її волосся, а я в її очах дивився на небо й на море разом, ся жінка оповідала своє життя.

Вона була, здається, з Кавказу. Принаймні я зрозумів, що під час революції вона билась там з військом. Залягала у горах, робила трудні переходи, невтомима, як найкращий юнак, байдужна до смерті. Вночі перепливала бистру Куру на бордюках, щоб достарчить своїм набої. Вона мала навіть рану од козака. Розщібнула рукав і показала шрам, а я став перед ним на коліна і уклонився.

Ми були самі серед сього простору, під чистим високим небом, і острів плив з нами на морі, як хмара на синьому небі. Я був чистий і свіжий, ти розумієш, я був молодий,

не чув своїх літ і свого тіла, того лепу брудного життя, я міг би летіти... Ти розумієш, що значить молодим бути і чистим? Ти не забула?..

Голос в Антона міцнішав, ріс, і він не помітив, що вже кричить.

Марта сиділа зів'яла і винувата. Обняла руками коліна, схилила голову вниз, і лице потопало у неї в скорботних тінях волосся.

Йому нарешті упала в око жінчина постать і знизила тон. Він став спокійнішим.

Не був навіть певний, чи все те бачив у сні, про що говорив; чув тільки потребу творити, жадібно пити з джерела, що сам, як Мойсей, висік із скелі.

Тихо, з очима, покритими мрійним туманом, він говорив їй про хід вечорів. Ще вершки скель білили на сонці, а вже тіні од них малювали на морі фіолетові силуетки¹, шпичасті, як зубці башти. Вечірнє сонце скувало срібну підставку для одиноких скель в морі, легких й прозорих, наче розтоплених в спеці. А коли вечір накладав врешті на скелі фіолетовий або рожевий плащ, вони — Антін і та жінка — подавались на piazz'u² дивитись на захід сонця. Іскія вже золотилась, як стиглий овоч. Монте-Мікеле одяглася в червоні базальти, а Везувій наче викинув в море двобарвний прапор: блакитний з рожевим. На золотому небі м'яко сіріли перловим тоном Неаполь, Пуцолі, Прочіда і островки. Сонце спускалось все нижче. Іскія чатувала на нього і чорніла в золотому тумані, немов обличчя муринки під жовтим вуалем. Ось протяглася на землю востаннє кривава рука, і зарожевіли дерева цвітом мигдалів, а виноградні кущі грізно підняли високі хвилі в зеленому морі. Криваний круг сонця уже черкався об гору. Тоді Іскія скинула з себе серпанок і чорна, голодна ковтнула сонце, як вона звикла щодня се робити, та вічна жерунка сонця! І був кінець. Земля напнула буденну одежу, сади одцвітали, а Іскія у спокої травила свою вечерю.

Сіро і сумно ставало на острові по заході сонця: всі фарби линяли, як в акварелі, що її підмочили. Здавалось, що тихий присмерк вишив злинялим шовком острів на сталевому морі, що острів простелився на морі, як старий гобелен.

¹ Силуетка (*книжн.*) — силует, контури.

² Piazza (*итал.*) — площа. — *Ред.*

А коли тіні поволі гусли, спокійна затока надівала на шию разок дорогого намиста — неаполітанських вогнів, і в тихі ночі тепло світились в сірих мурах католицькі каплички...

Вже було пізно. Заспана куховарка втретє просунула голову в двері і плаксиво жалілась на холодну вечерю.

Марта піднялась, штучно спокійна, холодна, байдужно кинувши на ходу:

— Ходім вечерять.

Лампа в ідальні прикручена була. На холодних тарілках неясно чорніла печеня. Діти вже спали.

Вони вечеряли мовчки. Механічно Марта присувала до чоловіка печеню і вибирала кращий шматок. Він їв її швидко, хоч неохоче, наче підганяв його дощ, що хльоскав батогами в холодні вікна.

Тихо було і в спальні, коли облягались. Він щось спитав у неї, але так в'яло і непотрібно, що коли вона навіть не одповіла, він не звернув уваги. Марта вдавала, що спить, а він гортав книжку, закривши нею лице, хоч видно було, що не читає.

Марта чула в серці лід. Отся людина, яку вважала найближчою в світі, сьогодні одійшла од неї далеко, і кілька кроків між їх ліжками в спальні розтяглися тепер в холодні, безконечні простори. Їй хотілось подивитись на його обличчя, прочитати там нове, але їй не вдавалось. Палітурки закривали його лице, і пальці, рожеві од свічки, нервово перебирали сторінки.

Причаївшись, Марта лежала. Вона чекала. Може, він гляне на неї, заговорить, розтопить лід. Але надаремне. Почула згодом, що шелестіння сторінок затихло, рука розігнулась і поклала книжку на постіль. Антін заснув, не погасивши світла.

Тоді вона встала і, затаївши дух, підійшла тихо до ліжка. Підняла книжку і поклала на столик. Хотіла загасить свічку, але не гасила. Мало не гола, тільки в сорочці, що як на те сповзла з плечей, вона тремтіла, щоб його не збудити, щоб він не побачив її, і гостра цікавість прикувала погляд її до сього чужого чоловіка. Сон вже наклав на його лице строгі й глибокі тіні. Може, він спить? І що він бачить у сні? Що говорить йому душа, вільна од буденних клопотів? Хіба вона знала! Почувала себе такою чужою, такою самотньою дуже, наче враз одкололась од світу цілого. Одвела очі

од чоловіка і окинула зором все своє тіло, од грудей до пальців ніг. «Хіба я стара?» Але зараз подумала гірко: «Що тіло?» Їй хотілося плакати. Неприкрита нога Антона вибивалась з-під ковдри. Марта обережно старалась її закутати. «І тут я дбаю про тіло», — згїрдно осміхнулась до себе і загасила свічку.

Але думки не давали спокою і в ліжку. Вічна турбота про тіло! Щодня, роками, вона тільки й дбала про його тіло: щоб мав що їсти, щоб мав вигоди, доволі одежі, не застудився. Не жаліла для нього ні часу, ні праці. Се був її обов'язок, такий натуральний, що перестав бути навіть важким. Життя досі складалось тихо, спокійно, в неї не було причини жалітись. Вони не сварились, люди їх поважали, у них не було навіть довгів! Вона була горда, що чоловік не грає в карти, і всім хвалилась.

Аж ось сьогодні він сколотив усе, посіяв тривогу, встав перед нею незрозумілим питанням, яке конче треба було рішити. Досі Антін здавався простим і зрозумілим. Все було в нім ясне, добре відоме, укладалося в рамки, а от... Марта чула жаль до Антона: він її обдурив. Затаїв скарб, цінне щось, на що мала і вона право. Роками вони ділились лиш тілом, отдавали його один одному для грубих втіх, для радощів піклування, дрібних турбот, німуючи духом. Може, в тім була її вина? Може, в тім було прокляття життя?

Слова, які чула сьогодні, краса, яку здатна відчути тільки багата душа, будили в Марті давнє й знайоме. «Ти розумієш, що значить молодим бути і чистим? Ти не забула?» Так, вона пам'ятає, хоч, може... хоч, може, мало і не забула. Коли вони брались — і ще в перші часи по шлюбi, у них були інші слова, але життя їх потроху стирало і розвівало до того, що Антін, котрий якимсь чудом зберіг їх, здавався тепер Марті незрозумілим і загадковим.

Антін ворухився на ліжку. Марта підіймала голову од подушки і прислухалась. Якась гостра цікавість притягала її увагу до тої людини, яка, їй здавалось, навіть диха сьогодні інакше, ніж завжди. Ніч заважала бачить Антона, але се викликало тільки яскравішу уяву. Марті здавалось, що вона все ще бачить, як він біга по хаті з помолоділим зразу обличчям. Вона хотіла, щоб швидше настав уже день, хоч невідомий, але принадний тим невідомим.

Вранці Антін стрів Марту тільки на мить, коли виходив з дому. Щось було зачіпливе й гостро-лукаве в її сухім,

підкресленім оці, яким метнула на нього погляд. Але він зачіпки не підняв.

День був насуплений, сірий. Накрапав дощик. Ліниво, байдужно, без надії спинитись.

Коли в обідню пору Антін повертався додому, стрів несподівано Марту. Ішла назустріч, зятагнена в синій новий костюм, що був їй так до лица. На пері капелюха тремтіли дрібні краплини. Вона була свіжа і легша сьогодні.

— Куди ти? — здивувався Антін.

— Треба було купити дещо в крамниціях.

Краска залляла її обличчя. В руках у неї нічого не було.

Видимо, вона вийшла тільки для того, щоб його стріти, бо повернула і пішла разом.

Спочатку мовчали, але потому вона обережно почала звертати його увагу, що од дощу все потекло. Текли тротуари, вулиці і доми, блискучі залізні дахи, мокрі коні і люди, текли фіакри, дерева і вікна в крамниціях. Наче дощ хотів змити всі фарби й рисунки з землі. Не правда ж?

Проти них бігла білява панна під широким брилем. Ледве встигла проколивати повз них на резинових п'ятах, а вже Мартині шоки залляв густий рум'янець. Вона обізвалась наче до себе:

— Терпіти не можу білявих.

Йшли далі, то мовчки, то розмовляли, але Антін кілька разів помітив, що жінка перейма його погляд, а потому пильно роздивляється на тих, на кого він глянув.

Обід був вже готовий. Стіл у столовій парадно білів, і на ньому, у високій кришталевій підставці, червоніли свіжі троянди. Се несподіванка була — ся свіжа скатерть, а особливо квітки в таку пізню осінню пору! Антін до того не звик.

Він здивовано глянув на жінку, вона наче навмисне спустила очі, уникаючи дати одповідь, і вибігла в кухню.

Настав вечір. Антін ждав Марту до себе й не ждав. Його бажання двоїлись. Хотілось оповідати і хотілось в собі затаїти все пережите, як щось дороге, йому тільки зрозуміле й цінне.

Але Марта ввійшла. Весела, нервова трохи, і очі блищали у неї.

— Ну, ось і я.

Сіла, рівна, неvigідно на кріслі і подивилась на чоловіка.

— Прийшла дослухать твій сон.

Він вагався неначе, тоді вона знов зачепила:

— Ти не сказав мені навіть, як звалась твоя блондинка.

— Моя блондинка?

— Ха-ха! Твоя блондинка.

— Я сам не знаю. Я не питав.

— Ні, не повірю. Ви ж були все вдвох.

— Що ж з того? Я не цікавився йменням. Коли ми стрічались, наші очі однаково пили блиск сонця і моря, — і з нас було сього доволі. Ми разом пили красу з зеленої чаші, де стигне сік винограду, цитрин і помаранчів. Се нас єднало... Що ж тобі ще розказати?..

Замовк на хвилину і знову почав:

— Звичайно ми сходились вранці, брали човен і плили в море. Небо було синіше од моря, море було синіше од неба. Мені здавалось, що вони заздять одне одному. Владині тріпотіли вітрила човнів, як крила голубів в небі. Ми плили здовж сірих скель, оточених рядом кольорових молюсків. Море гоїдалось. І як тільки воно одхилялось од скелі, вона одкривала червоні ясна. Але зараз м'яким любовним рухом, як поцілунком, море знов зтянуло той свіжий, здоровий рот.

Тепер, з моря, ми краще бачили острів. Сонце обертало звичайний камінь у мрамур і змусило його годувати рослину. Він, здавалось, тремтів весь в напруженні творчої сили, і лиш часами, коли блукали по ньому тіні од хмар, стихала оргія сонця, блиску і фарб — і се була коротка хвилинка спочинку.

Звідси нам зрозумілими стали вічні наскоки моря на острів. В якому б настрої воно не було, воно вічно штурхало камінь, вічно гризло його. Підгортало каміння під ноги і покривало водою. Ми пропливали над ними. Як скорені bestії, вони лежали на дні тихі, гладенькі, безсилі, і покірно давали одягти себе рудою вовною водорослів. Згризений в гальку, камінь сірів берегами, а там, де море встигло стерти його в білий пісок, воно грало над ним блакитним вогнем перемоги. Високі скелі, гордо навислі над морем, піддались, нарешті: море вигризло в них високі й глибокі гроти. Навіть не гроти, а цілі храми для культу казки. Ми заїздили туди. Лягали на дно човна і за хвилину опинялись в казковому царстві. Там були дива, яким не вірилось зразу. Та і води горіли шафіром або смарагдом, там була піна,

рожева, наче троянда, склепіння в містичному сяйві, зеленім, блакитнім, там вода крила сріблом човен, весла і наші руки. Переливалась веселка, блищало дорогоцінне каміння, грали брильянти, а різнобарвні молюски своїм тілом цяцкували підводні скелі.

Біля блакитної гроти море здималось і раз у раз вливало в неї срібло своїх хвиль. Наш провідник бравсь за ланцюг, щоб скерувати човен, ми підіймались на хребті хвилі, і море раптом вплювало човен в тісний отвір. Він летів серед бризок і піни, скрегогучучи, б'ючись боками об скелі, і нарешті тихо гойдався, як заспокоєний лебідь. Перше, що я помітив, піднявшись з човна, — се білі зуби моєї сусідки. Їх відкривала радість блакиті. Може, і в мене так само світились зуби. Навіть напевно. Я не годен описати тобі блакитну гроту. Коли б ти могла створити важке склепіння з литого срібла, розпустить в рідину дорогий туркус, щоб він гойдався, і грав вогнями, і голубу кидав оксидировку на стіни, коли б тобі вдалось зібрати з неба і моря усю блакить, щоб наситити нею повітря печери, ти мала б щось слабо подібне до тої гроти. А як світилось тіло у тій воді! Воно горіло синім вогнем. Ми гойдались на човні, наче плавали в небі, зачерпали долонями воду, а висипали з неї дощ самоцвітів. Срібна хвиля безперестанку вплювала в гроту нові човни. А ми дивились, як з них підіймалися люди, і радість блакиті одкривала їм зуби...

Для одміни ми їздили в море ловити рибу. Запускали волосінь в глибину, і коли риба клювала, волосінь билась на пальці, як живчик. Ми їх витягали на сонце, тих яскравих, розмальованих рибок, більше подібних до екзотичних квітів, аніж до риб, трибарвних віоль, червоних чортів і кардиналів, собачих рибок і королівських; ми збирали з дна моря розкішні букети.

Повертались засмалені сонцем, обвіяні вітром, солоні од морської води...

Але траплялось, що сусідка не з'являлася зовсім... Тоді...

Антін урвав. Встав знову з крісла і заходив по хаті важким, виразним кроком, наче втопував в землю затаєні згадки.

— Тоді?.. — підняла Марта кинуте слово.

Їх очі стрілись на мент, як кремій й кресало, у злій боротьбі...

— То-ді... — помалу, цідячи слово по слові, одповів їй Антін, — тоді блукав я сам... Глухий, як скрипка, коли

порвались у неї струни... німий, як людина, що несподівано втратила голос... Я її кликав, ту невідому... кликав, щоб разом читати книгу краси, яка для мене закривалась без неї. Я дививсь і не бачив. Я її кликав, а вона не з'являлась...

Марті здалося, що Антін навіть зітхнув.

— Звели нас знову місячні ночі. Я сидів десь на скелі. Місяць ще не зійшов. Хор цвіркунів м'яко сюрчав в сухій траві, а один з них, покриваючи все, дзвінко тягнув свою ноту, наче між землею і небом, понад застиглим морем снувалась й дзвеніла безконечна срібна струна.

— Вам сумно? — почув я знайомий голос з-за виступу скелі і тоді тільки її помітив.

— Мені теж сумно. Ми належимо з вами до самотніх, здається, як і наш острів.

Вона сіла поруч зо мною і протягла руку над морем.

— Ви подивіться, він все пливе. Вічно самотній в просторах моря, а море хлюпа в його боки. Нема од нього дороги. Хіба місяць вночі збудує золотий міст, з'єднає острів з далеким і невідомим. Але міст той такий легенький, такий тремтячий, хисткий, що тільки мрія зважитись може ступити на нього і легким, нечутним кроком помандрувати у далечінь...

Я почув її голос і перестав бути мертвим деревом скрипки. Вона вже водила смичком своєї уяви по тугих струнах. Голос мій знов обізвався у грудях, і очі видющими стали. Я бачив, як сходив місяць, як море простелило йому під ноги золотий килим, а пальми, замахавши сотнями віял, вітали — «осанна!». Почув одразу, як тепла хвиля повітря, зіткана з сяйва, з запаху моря і диких трав, тихо колихалась поміж маслин і біла в лице нам ароматним прибоєм. Побачив зморшки Монте-Соляро, які ніколи його не старять: все те дике каміння, що розсілось по схилах амфітеатром, як в древнім театрі, задивившись на сцену моря, де місяць творить свою одвічну містерію.

Антін задумався. Видимо, він силкувався щось пригадати, напружував пам'ять і безпомічно мовчав.

— Тут в сні мойому якась перерва, — почав винувати, — якась чорна безодня. Не пам'ятаю, що було. Я наче зник раптом, стертий з землі, і зникли зо мною острів, море й вона. Все впало у прірву.

Не пригадаю, як я опинився в човні. Не я, а ми. Ми були вдвох. Місяць висів над морем. Далекі скелі ближчими

стали. Фіолетові зморшки лягли на їх обличчя, і якась теп-
ла, матерня турбота нахилила скелі над морем. Якась доб-
рість з'єднала берег і море, згода і смуток. І поволі, поки
ріс місяць і блід, росли скелі і блідли. Повитягались гострі
шпилі, одділились окремі каміння, перетворились у білий
мармур, одяглися в різьбу, і встав перед нами острів із мо-
ря — весь як міланський собор. А місяць вимостив злотов
дорогу до нього.

Наші весла тихо плескали в морі. З-під них скакали
вогні. Дрібні, маленькі, зелені, як блищаки у петрівчані
ночі. Ми зумисне направляли човен на тіні, бо там яс-
ніше горіли вогні. Здавалось, що весла вигрібали із моря
скриті в ньому скарби. Вона розщібнула рукав, закасала
аж до плечей і встромила у воду руку, блакитну в місяч-
нім сьайві!

— Дивіться! — гукала і випускала з-під пальців веселі
вогні, що зараз гасли.

— Тепер ми, як боги! — сміялась. — Кричіть: «Хай буде
світ!»

— Хай буде світ! — повторяв я за нею і теж занурював
руку.

Ми нахилились над краєм човна, такі близькі до себе,
що чули на щоках лоскотання волосся та тепло лиць, і ди-
вились, як виринали з таємного глибу і скакали крізь наші
пальці зелені іскри, одна, друга, десята...

Потому я виймав руки, з них стікала вода, а я брався за
весла й плив далі, сиплючи ними дощ іскор.

Часом наш човен натикався на рибацький. Ліхтар на
ньому кидав червоне світло на море, на снасті, канати, бік
барки і добре, обсмалене вітром лице.

— Щасливого лову! — кивала вона головою рибалці.

— Щастя і вам, мадонна! — обзивався глибокий голос,
і чорний бриль поважним рухом розрізував світло.

Ми заїздили в гроти. В них було темно, аж чорно. Але
доволі було зворухнуть тільки той чорний сон, як він бу-
дився цілим пожаром, снопами іскор і перетворював воду
в зоряну ніч.

У Гроті святих обняв нас містичний, таємний страх. Ми
бачили тільки удень той морський склеп, де каміння ски-
далось на сонних людей. Тепер так само тихо дрімали кам'яні люди. Так само спала жінка навznak, покрита рядном,
і по колінах у неї, на покривалі, блукав місячний промінь.

Білий, в глибокій дрімоті, схилився старець, поклав на долоні зажурене чоло. Вгорі, по склепіннях готицького храму, блимало світло невидимих лампад і все блукало по стінах, наче вітер гойдав лампади. Через зелену, прорізану місяцем воду видно нам було, як дрімала на дні голісінька жінка з дитям на колінах, і світло повзло у неї по повних стегнах. З чорних таємних закутків гроти безперестанку, самі собою, спливали наверх зелені зірки і тихо гасли...

Потому ми виплили в море. Далеко в ньому світилися вогні рибацьких човнів. Море гойдало нас злегка, а ми сиділи поплич, і наші тремтіння зливались в одно. І коли я поглянув на неї, то близько перед собою побачив її уста, такі червоні, що навіть ніч...

Марта не дала йому скінчити.

Вона піднялась, уся збіліла й сувора.

— Ти цілував її?

В її питанні була жахлива впевненість.

Дивилась на нього, наче хтіла випити таємну отруту з його очей, і рука її важко лягла на стіл.

Антін теж скочив. Щось гаряче, шалене вдарило в мозок йому. Жорстоке і гостре, як наточений ніж, мигтячий бажанням зранить.

— Так, цілував!.. — крикнув він жінці нестямно. — Цілував, чуєш? Я цілував уста, що промовляли до мого серця, що знали мову моєї душі... Хіба не маю права? Хіба вони не варті? Ти хотіла б, щоб я навік зацілував, неначе камінь, неначе ти... Ні, я ще живий... чуєш, живий!.. Я цілував!

Чув, що її ранить, й жорстока радість од того солодко тріпалась в ньому.

Марта закрила лице руками. З голосним плачем вона упала в крісло, а він дивився на її плечі, що скакали в риданні, і чув полегкість.

Потому, раптом опритомнівши, кинувсь до жінки.

— Що ти? Марточко... Марто! Не треба... Ну, що ж ти... се ж тільки сон...

Але Марта одпихнулась од нього і тупнула злісно ногою.

— Геть! Не смій торкатись до мене.

— Та годі ж бо, Марто... — благав Антін і намагався одняти руки їй од лица... — Зрозумій же, що се лиш снилось, що нічого того не було.

Але Марта тільки голосніше ридала. Вона нічого не хотіла слухать.

— Ти її цілував...

Він стояв на колінах, намагаючись заспокоїти жінку, одняти од лица руки. Йому вже було досадно на себе.

— Не будь же дитиною, Марто. Зрозумій врешті, що ти говориш дурниці, що в снах ніхто не винен...

Вона заспокоїлась наче, витерла хусткою очі і, одіпхнувши Антонові руки, підвелась з крісла.

— Я розумію, що то був сон, — сказала зимно. — Але ти здатний зробити те, що тобі снилось...

І хотіла вийти з кімнати.

Тоді Антін загородив їй дорогу. Ні, він не пустить. Коли вже так сталось, вони мусять поговорити одверто.

Можливо... Можливо, що в сні він був собою, що він здатний на такий вчинок, але винна у тому вона...

Вона? Ха-ха!

Вона. Вона не вміла шанувати життя, оберігати його красу. Щодня закидала його тільки дрібним, непотрібним, тільки грузом життя, аж зробила з нього смітник. Поезія жити не може на смітнику, а без неї життя — злочин.

Марта горіла злістю.

А він? Хіба він не зачинявся од неї, не ховав живу воду душі, як той скупий, що боїться, аби на його скарби не впав чужий погляд? Чого ж винна тільки вона?

Ні, спочатку він був інакший, але не можна ж зростити квітку на безводному ґрунті. Вона зів'яне. Він розуміє, без прози трудно прожити. Нехай буде наверху піна, але під нею мусить в келиху грати чисте вино, і той, хто лле у нього безперестанку воду, позбавить смаку вино.

За вікнами билась осіння негода, а в хаті, душній і димній, що одна тільки жила серед сонного царства дитячих ліжок, йшов біій невдоволених душ.

Вони нагадали один одному найменшу вину, гріхи проти Духа Святого, докоряли за байдужість, свою самотність, здичіння в болоті життя.

— Ти обросла буденним, наче корою! — кричав Антін.

— А ти був вдома тільки столовником!..

Їм було душно. Антін розщібнувся. Розтріпаний весь, він носився по хаті, наче хтів розіпхнути плечима стіни тісної кімнати, і довге волосся гналось за ним у тій біганині.

Марта розчервонілась, упріла, обтирала хустинкою шию і блищала очима.

— Ти... ти, як Цірцея, хотіла б обернути мене в свиню.
— Іди цілуйся з ким хочеш... мені байдуже!
Вони посварились.

* * *

Тепер між ними часто була незгода. Дикі, пристрасні сварки, як злива, розсікали їхнє життя, досі таке спокійне, одноманітне, «щасливе», як ще недавно думала Марта. Але доволі щоб прошуміла буря, її серце, омите сльозами, цвіло й молоділо. Яка вона була щаслива, коли між двома сварками, хоч на хвилину, їй вдавалось знайти спільну з Антоном мову!

Марта ревнувала Антона. Уперто, затаєнно, сильно, до всіх і всього. До стрічних жінок, до природи, до вечорів, коли він замикався у своїй хаті, до його думок і мрій. Їй хотілось мати його тільки для себе, неподільно, цілком. Вона не була певна у ньому. Якась небезпека вічно тримала її в тривозі, робила трохи чужою для чоловіка. Тепер Антін не бачив щоранку голих жінчиних ніг, не чув скучних і прозаїчних снів, не прибирав по всіх хатах спідниць. Щось молоде, давнє, дівоче прокинулось в Марті, якийсь фермент: він нищив спокій, ще недавно такий бажаний. Але у тім, що вона чула потребу знов здобувати давно здобуте на власність, таїлась нова принада, відгук її весни. Вона не знала, чи надовго їй стане сили, чи одшумлять коли бурі, але тепер вже частіше червоніли за їх столом троянди...

Травень 1911, Чернігів

ПОДАРУНОК НА ІМЕННИ

ОПОВІДАННЯ

Карпо Петрович Зайчик, околодочний надзиратель, вернувся нарешті з служби додому. Фу-ти! Ну-ти!.. Він був голоден і злий. Скрипів чобітьми, гримав дверима. Базарні лайки й гармидер участка ще клекотіли у ньому, сердито ворушили губи і квадратове лице, налили кров'ю кулак, ще важчий од грубого персня. Ввійшов у світлицю, ляснув по-офіцерськи лакерованим чоботом в чобіт і з досадою кинув картуз на вікно. Але од того руху підскаочив на лутці жінчин беззубий гребінь, і легкий, збитий жмуток брудного волосся вчепився до рукава.

— Фу-ти! Бардачні звички!..

Сухий, гарячий, весь в поросі день вже гас за вікном. На столі каламутно білили дві порожні тарілки, а перекинута ложка ловила у себе червоний відблиск заходу.

— Сусанна!

— Несу! — обізвався з глибини десь низький, осиплий голос.

Карпо Петрович примостився за столом і розщібнув мундир. Йому було душно. Суконний комір тер шию, а кітель ще й досі перуть!.. Вони пе-е-руть!..

І ледве стримавсь од грубої лайки.

Нетерпляче пощипував хліб і жував, сопучи носом.

Лакеровані чоботи дрібно скрипіли під столом.

У дверях з'явилась Сусанна. Прикриваючи парою страви вид, м'який і білий, як з сирового тіста, вона проплила од порога до столу, мов літня хмара, в своїх муслінах, по яких лізли уростіч якісь безглузді лапаті квітки.

— Мусила гріти... все прохололо...

— А ти б не розкидала своєї куделі по всіх кутках...

Сусанна зробила великі очі.

— Де?

Карпо Петрович одігнув палець, ткнув ним назад себе, в вікно, й застиг у гніву вирячкуватих очей та червоного кулака.

— Бардачні звички!..

— Цс... — цикнула жінка на нього, — там Доря.

Карпо Петрович скося поглянув на щілку в дверях, звідки пробивалося світло, і тепер тільки почув дзвінкий хлоп'ячий голос, який безперестанку співав:

— Сім раз по вісім — п'ятдесят шість... сім раз по вісім — п'ятдесят шість.

Се його заспокоїло зразу. Нахилився над тарілкою і потиху почав сьорбати юшку, обводючи інколи оком світлицю.

В кутку, під образами, блимала мертво лампадка, з етажерки звисало новеньке гімназичне пальто, ловлячи в гудзики гострі червоні блики.

Хіба завтра неділя? Фу-ти, ну-ти! Як він забув? Завтра ж Дорині іменини...

Сусанна, вип'явши зад у великих лапатах квітках, збирала з помосту своє волосся.

Бардачні звички!.. Згадав! Ну, і була в бурдеї, але потому вони законно звінчались. Хіба з неї не вірна жінка? Раз, правда... Так коли б не вона, коли б не пішла на ніч до полицмейстера, кис би й досі в писарчуках... А тепер — надзиратель. Дорю в гімназії учать, і сама казначейша у них буває...

Кров заливала Сусанні шию, і тільки зморшки на шиї біліли, як крейдяні.

Вона сердито вийшла з кімнати.

Карпо Петрович жував і в задумі м'яко тарабанив пучками в стіл.

— Доря!

Доря став на порозі, сірий і незграбний у своїх довгих, аж до підлоги, гімназичних штанах, а батько дивився на його ноги, негнучкі й грубі, як в слоненяти.

— Тебе сьогодні питали?

— З географії п'ять.

— А ти часом не того... не бре-бре?

Доря ображено чмихнув і підняв вгору біласті чубки.

— Йй-богу, сам бачив... А Козерогові пару вліпили.

— Що се за Козеріг?

— Там один в нас... Дорька Сосновський...

— Віце-губернаторський син?

— Ми його добре сьогодні нам'яли. Аж кров носом пішла...

Карпо Петрович почув холодок під мундиром. Такий знайомий і неприємний, з яким завжди стрічав начальство.

— Дорь-ка! — крикнув він строго. — Руш мені тільки ще хоч разок — я тобі дам!..

Фу-ти, ну-ти, Господи Боже... віце-губернаторський син...

Він підняв палець в важкому персні і накивав.

Сусанна унесла лампу і пруснула страву. Чоловік не дивився на неї, ще скований здивуванням й жахом.

Масна пляма виразно зачорніла при світлі на новенькім сукні мундира.

— Їж... прохолоне... — нагадала йому Сусанна.

Він почав їсти хтиво і неохайно, бризкав соусом на ска-терть і жв'якав ротом, а на губах у нього, блискучих й червоних, грала легка усмішка. Він був задоволений врешті. Те, що його хлопець звався так само, як і віце-губернаторський син, що вони разом учились і що Доря зважився бити таке паненя, — сповняло його радісним подивом. От хоч би й він, Карпо Петрович. Він носив білі погони і шашку, як офіцер... Його боялись, бо міг зробити людям багато лиха... А проте мусив витягатися в струнку та кози-ряти тому шмаркачеві через те тільки, що був сином його начальства. Який був він щасливий, коли йому вдалось одного разу підсадити паничика того у фаєтон, а от його Доря... Хе-хе!..

Сусанна тим часом таємничо щось прикривала в кутку на канапі та тривожно поглядала на двері, за якими бубонів Доря уроки.

— Чого ти смієшся?

Він пошепки розказав їй, що чув од Дорі, і обоє довго осміхались до себе очима.

— Хе-хе!

— Xi-xi!

— Завтра наш Доря кінчає десятий рік... — мрійно обі-звалась Сусанна, одкривши зіпсовані зуби, і одігнула ріжок подушки, звідки щось заблищало.

— Покажи, Сузя... що там таке?

Карпо Петрович піднявся з-за столу, похитався на блискучих од лаку чоботях і підійшов до канапи.

— Цс... — писнула слабо Сусанна, колихнувши важкими грудьми, і всім м'яким тілом, як тістом, що вилізло з діжі, навалилася на подушку.

— Потому покажу... А ти що йому подаруєш?

Карпо Петрович ляснув у пальці. Фу-ти, ну-ти! Його низьке чоло, що забігало у заросль волосся, як мілке плесо у лози, покрили зморшки. Він одкрив рота і трохи подумав.

— Я...

Але Сусанна полохливо замахала на нього руками. Ще Доря почує!

Доря їм заважав. Вони хотіли, щоб він швидше йшов спати.

За дверима чулось шелестіння сторінок, ляпання книжкою в стіл і сердите бурчання.

— Чого ти там, Дорик?

Він став на порозі, з чорнилом на лобі й на пальцях, і кисло пхинькнув:

— Задачі не можу рішити.

— Фу-ти, ну-ти! От яке горе... А подай-но сюди задачу, подивимось, що се за звір.

Карпо Петрович потирав руки, як добродушний ведмідь перед уликом меду.

Відставив далеко книжку і читав, наче рапорт:

— Троє купців поділитися мали... Ти уяви собі троє купців, наприклад — наш Сруль, Іцько і Пінька... Здається, не трудно... Другий мав грошей у два рази більше, ніж перший... Розумієш, як перший, а третій стільки, як ті два разом... Значить, Пінька мав стільки, як Сруль та Іцько. Ну, зрозумів? Се ж дуже просто.

Але Карпо Петрович і сам не вірив, що се так просто. Він плував, кричав на Дорю, тицвав грубим пальцем в задачник, наче хтів роздушити всіх трьох купців, і врешті так впрів, що Дорі неприємно було дивитись на рясні крапельки поту на чолі в батька.

— Ідіотська задача! Чого вас там вчать!

Він з злістю одкинув од себе задачник і піднявся сердитий та збентежений вкрай.

— Як вони мучать бідних дітей!.. — обурилась палко Сусанна, теж од напруження мокра під хмарою пишних муслінів.

Але Доря раптом блимнув очима, вдарив себе олівцем в лоб і в дві хвилини задовольнив купців.

— Теж арихметик! — напалась на чоловіка Сусанна. — Не міг розділити кілька рублів...

І обняла щасливим оком сіру фігурку сина, чужу неначе в довгих, аж до підлоги, штанях.

— «Арихметик»!.. Мовчала б, коли сказати не вмієш! — буркнув сердито Карпо Петрович. — У мене свої задачі... Побула б хоч раз на діжурстві.

Він навіть забув у замішанні ляснуть по-офіцерськи чоботом в чобіт.

Вийняв з штанів важкий портсигар, теж офіцерський, зважив його в руці і закував папіроску.

Зелене світло од лампи м'яко зливалось з рожевим, що стікало з-під образу у кутку, нові гудзики на гімназичній шинелі горіли, як самоцвіти, а синій дим папіроски хвилював легко у теплім затишку хати. Доря знову бобонів за дверима.

Карпо Петрович зняв з етажерки шинелю і м'яв у долоні сукно.

— Матеріал добрий, здається... і пошив непогано...

Він любовно погладив шинелю і знову повісив на місце.

— Ах, який Доря смішний! Одягся вранці, наклав картуз і став на порозі у моїй спальні. А я була ще в сорочці, тільки що встала, та як крикну з переполоху, що хтось чужий увійшов... Потому ми довго сміялись...

— Скільки взяв Шмуль за картуз?

— Рубель двадцять оддала... Божився, що втратив тридцять копійок...

— Ах, сучий син... Більше рубля не треба було давати. Де ж той картуз?

Вона подала йому його, знявши обережно з стіни, де висів образ, а він довго любувався новим сріблом листочків — незрозумілим і таємничим для нього символом шкільної мудрості.

Потому їх очі стрілись й засяли, порозумівшись без слів.

— Хе-хе! Як, шельма, скоро рішив задачу!

— Хі-хі... І з географії п'ять.

Їх ще більше тішило те, що віце-губернаторський син дістав лиш пару.

Доря прийшов сказати добраніч.

Вони лишилися самі.

Тоді Карпо Петрович нетерпляче накинувся на жінку:

— Показуй, що ти купила?

Але Сусанна і сама вже виймала з-під подушки дарунок. Опустилась на поміст серед білих хвиль сукні, і під важкими грудьми у неї сухо затріщала пружина.

Він теж з скрипом чобіт присів біля жінки, мало не задихнувшись од солодкого запаху пудри з її лица.

Нарешті бляшаний пароходик вислизнув з рук і поплив по помості, поринаючи носом, немов на хвилях, та сповняючи хату гострим дирчанням металу.

— Як ти думаєш, Карпе, Дорик буде радий?

Карпо Петрович не одповів нічого. Він мовчки стежив за пароходом і, коли той зачепився за ніжку стільця, одчепив та пустив далі.

Потому ще раз накрутив.

— Прийми свій хвіст! — нетерпляче гукав на жінку, коли пароходик ткнувсь носом в її спідницю. — Розсілась!..

Він навіть лазив за ним по помості.

Сусанна сиділа щаслива, одкривши зіпсовані зуби, вся в тінях од широкого кола волосся, на дві третини чужого.

Пароходик дирчав.

Врешті Карпо Петрович звівся на ноги. Перевів очі од цяцьки на жінку і презирливо плямкнув губами.

— Ет, чортзна-що...

— Як чортзна-що? — здивувалась Сусанна.

— Авжеж... Не пристало йому забавлятися цяцьками.

— Багато ти знаєш поза своїм участком. Ти б подивився, як Доря ще й досі одягає свої ляльки. А він — «чорт знає що»!

Сусанна од невдоволення скисла й осіла, як тісто в діжі.

— Цікаво, що ти придумав?

Карпо Петрович раптом засяв. Лице його освітила добра усмішка, і тепло спажнули очі.

— Я йому цяцьки не подарую... Я для нього таке придумав...

Він навіть урочисто підняв палець в важкому персні.

— Я для нього таке придумав, що... Фу-ти, ну-ти! Запам'ятає до смерті. Навіть віце-губернаторський хлопець не зможе того побачить, що я покажу Дорі... Нехай...

— Та не тягни ж бо...

— Нехай має чим згадувать батька. Буде старий — унукам розкаже... От, скаже, був я дитиною ще, а мій покійний батько...

— Карпе! Ну, чому ти не скажеш одразу?

Сусанна аж пхинькнула з нетерплячки.

Тоді Карпо Петрович наблизився до неї, витяг червону шию, нащось понизив голос до шепотіння:

— Я повезу його завтра дивитись, як будуть вішати.

— Ах, ах! — налякалась Сусанна. — Як можна дитину...

— «Дитину, дитину»... — перекривився Карпо Петрович.

Власне, дитину. Хіба йому не цікаво? Дитина ще краще затамить. Треба, щоб вона мала враження, щоб в неї лишились згадки на ціле життя. А вона думає як? Гладити по голові та тримати біля спідниці?

Він вже кричав і своїм криком вганяв в м'яке тіло Сусанни свій план.

— Ви-хо-ву-вать треба!..

— Ах, ах! — Вона зітхала і витріщала очі на чоловіка. — А може, й справді! Нехай би побачив. Ні, таки справді, нехай би... Чи ще доведеться удруге. Скільки є дітей: і в казначейші, і в поліцмейстера... а ніхто не побачить, лиш Доря...

Вона зивкала до думки. Подумати тільки: подивитись, як будуть вішати людину. Вона і сама б хотіла. Ах, Дорька, щасливий...

Забувала про Дорьку і всі думки звернула на себе. Їй було гірко. Прожила на світі до тридцятого року, а ні разу не довелося нічого такого побачити. Хіба Карпо коли подумав про неї? Сиди цілий вік в кухні, бабрайся у помях і ніколи тобі ні приємності, ні розваги...

— А кого вішати будуть? — блиснула вона очима.

Карпо Петрович завагавсь на хвилину і врешті махнув рукою.

— Ну, добре. Ти знаєш, Сузя, мені не вільно про се говорити. Я тобі скажу, а ти — гляди мені — ша! Ані словечка нікому. Вішаєм жінку, що кинула в губернатора бомбу.

— Ах, ах! Ти її бачив? Молода, гарна? От би цікаво... Голубчику, Карпе... я б... я б збоку де-небудь...

Карпо Петрович замахав з ляку руками.

— Фу-ти, ну-ти! Тільки тебе бракує. Мені і з Дорькою трудно...

Сусанна надулась. Завжди отак. Про неї не дбають.

Однак її невдоволення скоро погасло в турботах про Дорьку.

Вони довго радились вдвох з чоловіком, коли будити хлопця, як його одягти, чи пускати до гімназії завтра... Можна б зробити йому свято.

— Само собою! — розвеселився Карпо Петрович. — Нехай погуляє!..

Він був у чудесній настрої. Насвистував вальс, який тепер щодня грали у цирку, і бив чоботом в чобіт, як полковий офіцер.

— За ката, певно, Яким... — кинула наче про себе Сусанна.

— Яким.

— Хто б міг подумати! Виняньчив нашого хлопця... Доря так його любить.

— Розпився, стерво.

Вона все більше переймалася чоловіковим планом. Ну і придумав!

Зелена лампа тепло світилась у хаті, як добре серце у грудях, пароходик дрімив на помості, уткнувшись в канапу. Карпо Петрович зі скрипом дригав ногою в такт своїм думкам, а Сусанна в тихій мирності хати снувала мрії про кращі часи, коли Карпа нарешті оцінять.

І, сповнена радісним почуттям, підійшла стиха до чоловіка та поцілувала в мокре чоло.

— Пора вже спати... завтра треба вставати зарання... Ах, Дорик, щасливий!

* * *

— Одчепись, мамо!

Доря не хотів вставати. Витріщав очі, налякані світлом, і падав знов на подушку. Але коли мати почала душити його в своїх обіймах і з помосту затріщав пароходик, згадав одразу, що се його день. Тоді він раптом вискочив з ліжка, теплий, золотистий, довгий, на худих стегнах, і присів серед хати над пароходом.

Раптом великі, холодні од умивання руки лягли йому на груди та ребра і підняли кудись угору, в змішаний запах тютюну і помади, в лоскотання шорсткого волосся, теплих батьківських губ. Злегка обдряпаний твердим холодом гудзиків і погонів, Доря припав з довір'ям до батька, а коли

п'яти його знову діткнулись помосту, густий голос прогудів м'яко над ним:

— Одягайся швидше. Зараз поїдем.

Доря підняв на батька очі.

Поїдуть? Куди?

На рибу, може? Тиха річка і босі ноги, якими можна бродить по пісочку... Вудлище — луком і сріблясте мигтіння рибки на волосіні. «Бовть!» — сказала вода, ковтнувши камінчик...

А може, поїдуть кудись далеко-далеко... у невідомий гурод. Будуть їхати, їхати, їхать... Дерева будуть кружитись і тікати назад... Ниви самі підстеляться коням під ноги. Мухи обсядуть блискучі кінські зади, а над головою пищатиме пташка...

Хотів запитати у батька, але його вже не було.

І раптом ранець, повний книжками, все зіпсував. А гімназія? А уроки?

— До гімназії нині не підеш, Дорик, — зрозуміла його Сусанна.

Він обкрутився на одній ніжці, лягнув себе по стегнах з радісним писком пташати і знову присів над своїм парохом.

Але його звідти нагнали.

Одягався поспішно, з почуттям свята і існування, з дрижанням кожної жилки од холоду сорочки й тепла маминих рук, жадний на весь світ, наче горобчик, що все розкриває пашу в гнізді.

Незацібнутий, з поясом у руці, оббігав весь дім. Коло ганку куняли звощик і кінь, в кухні пищали котята, в столовій батько допивав чай.

Доря хтів пригорнутись до нього, але не смів. Тільки вдячно обняв очима широку спину і парадні погони.

«Оселедець!» — згадав своє прозвище в класі, і до сліз боляче стало за батька, бо то через нього так докучали.

Ранок стояв тихий і теплий, але Дорі звеліли надівати ватну шинелю. Грубий комір підпірав йому шию, а мати, вся ще у білім, схилилась над ним припухлим од сну лицем і лоскотала збитим волоссям, насилу запихаючи гудзики у нові петлі.

— Ну, пора їхать.

Вулиці були безлюдні. І так чудно було, що ще спали доми, дерева й баркани, а вони їдуть кудись, невідомо для

чого, і тато мовчить. Батькові руки, в білих нитяних рукавицях, важко лежали на держалні шашки, а візникова спина сонно хиталась часами з боку на бік. Минали гімназичний будинок, застиглий в повазі важких колон і чорних холодних вікон. Шкода, що ще так рано і ніхто не побачить, як Доря їде у невідомі краї в теплій новенькій шинелі. Прощайте, прощайте! Не вернусь ніколи!.. І позаду лишилися би тільки задрі погляди хлопців, розкриті од сміху роти, повні білих зубів.

З міста спустились в долину, де колеса раптом затихли, як в воду впали, запахло хлівом, і маленькі доми дрімали, як по оборах корови.

— Тобі добре сидіти? — поспитав батько, і Доря зловив його погляд на свому гербі, на блискучих од гудзиків грудях.

Починало вже дніти. Густий запах пізніх гречок і сухої стерні повівав з поля. Воно вже стелило по обидва боки дороги перисті крила, як в метеля, а в зеленому небі родилися голоси.

Земля будилась. Гречка поплила білим пінистим шумом, до ріллі припадали теплими грудьми пташки, а вітер гойдав дивину і волошки. Повні, рожеві, як діти, збуджені зі сну, плили по небі хмаринки, в стерні, певно, вже починали свою роботу жуки, а польові мухи чухали десь лапками живіт та розправляли злежані крила. Чулось невловиме дихання життя, рух земних соків, і одвітно обзивалась в Доринім тілі гаряча кров. Куди ще їхать? От злізти б тут, побігати по широкому полю або полежать в траві.

Зійшло б гаряче сонце, і простяглося би по полю, як струни, бабине літо.

Карпо Петрович тривожно поглядав наперед. Він боявся спізнитись. Його кортіло сказати Дорі, куди вони їдуть. Говорити чи ні? На квадратівім чолі поклались рядками одна на другу дрібненькі зморшки, а руки втратили важку непорушність. Ні, не треба казати, нехай се несподіванка буде. Він любовно обняв Дорю за стан і пригорнув до себе.

Біла візникова кобила помітно кульгала. Підіймала задне копито і старалася бігти на трьох. «Ах, стерво, мучить бідну коняку... Фу-ти, ну-ти, не підкував, скотина...» І тут тільки в нім ворухнулось: чи добре робить, що взяв з собою Дорю?

Але набігла згадка — і він заспокоївсь. Ще в дитинстві його возили дивитись на розстріл трьох москалів, і ся картина лишилась у нього на ціле життя, тоді як другі подібні, які він часто бачив тепер, вже не робили такого враження. Хіба що треба було роздобути дозвіл од директора Дорі.

— Доря! Ти боїшся директора свого?

— Корови?

— Якої корови? — здивувався Карпо Петрович.

— У нас так директора дражнять.

Доря надувся, всунув голову в плечі і важно процідив в ніс:

— Пано-ве гімназисти — повинні вести себе у мене пристойно, ходити до церкви, поважати...

— Ха-ха! — не вдержавсь Карпо Петрович. — Як, як?

Перед ним встав, наче живий, важкий директор з грубим, застиглим обличчям, налитий тупою пихою по сам картуз і нерухливий, як тільна корова.

— Ах ти, капшук! Як ти смієш дражнитись з свого начальства?

Але Доря не вірив у нещирий гнів батька. Він надувся, аж червонів, ставив ноги, наче поліна, і, важно розчепірюючи пальці, гугнявив:

— Тих, що будуть займатися соціалізмом або ходити по шостій до міста...

— Ха-ха! — реготався Карпо Петрович, забувши всяку повагу. — Чисто комедіант!.. Стій! — раптом штовхнув він візника в спину. — Не бачиш, приїхав...

Збоку од шляху дві дикі груші тремтіли дрібненьким листом у ранішнім холодку.

— Звертай під груші...

Ще червоний і тремтячий од сміху, Карпо Петрович виліз з дροжки, взяв Дорю за руку і підвів до дерев.

Тоді Доря побачив, що він стоїть над яром, жовта глина зсувається в нього з-під ніг, на дні ями чорніють люди, а в густих передранішніх тінях виразно біліють стовпи.

— Що се таке?

Йому видалось зразу, що сьогодні народне свято, що ось-ось раптом загра катеринка і загойдаються на гойдалці люди.

Він був розчарований трохи.

Батько міцно стиснув йому руку і глухо, з свистом переднього зуба, сказав:

— Дивися й не пропускай нічого. Старайся, щоб тебе ніхто не помітив. Найкраще сховайся за грушу...

Потому почав спускатися в яр, мигтячи сріблом погонів і обсипаючи шашкою глину, а його руки, затягнені в рукавички, плавали у повітрі, як голуби.

Ранок яснішав. На крайнебі, за яром, легкі хмаринки займались, як од вогню солома, а важкі червоно тліли, наче дубовий вугіль.

На поміст, під соснові стовпи, хтось виліз і потягнув мотузку, наче хотів дізнатися, чи міцна.

— Яким! — зрадів йому Доря. Йому здалося, що він бачить водянисті, блукаючі очі Якими, в які так часто дивився, коли ще той носив його на руках.

— А де ж музика?

Однак замість музики він побачив мундири й холодний полиск рушниць. Батько витягся в струнку, отдавав комусь честь, а його біла у рукавичці рука з зігнутим ліктем немов тремтіла. Виразно жовтіли наплічники в когось з обох боків безвусого виду, і два рядки гудзиків зливались в жовті доріжки. Осторонь стояв піп, мотав лисою головою, наче комарів одганяв, і все стелив срібний шовк бороди на сукно чорної яси, все гладив фіолетові вилоги широких рукавів.

«Молебень?» — подумав Доря.

Йому зробилося скучно, і він почув над головою дрібне, метушливе шептання груші.

Озирнувся на візника. Зігнувшись, звощик копирсав щось в колесі пальцем. Його довга синя сукмана, руда на фалдах, вкривала ноги аж до землі, наче спідниця. Біла коняка дрімала на трьох ногах, зігнувши четверту.

Над головою коротким уриваним писком обзивалася пташка.

Доря знов глянув в долину. Тепер він помітив жінку серед купки мужчин. Косинка, зв'язана вузликом під бородою, зливалась з її лицем в одну білясту пляму, а на темній одежі світилися руки, прозорі й молочні, як поночі порохно.

— Приїхав дивитись, паничу?

Візник підійшов ззаду і став недалеко.

— Або що? — обернувся до нього Доря.

— А нічого — дивись. Виростеш — здасться.

В його круглому оці — друге візник зажмурился, — в горло, в кутиках уст було зачіпливе щось, образливе.

— Молебень будуть править, Семене?

— Кха! — кахнув Семен. — Молебень, таку його маму...

Вони їй справлять молебень...

— Ні, справді, Семене, — прохав його Доря.

Семен мовчав. Глузливий вираз, скрививши йому обличчя, застиг в тверде щось, жорстоке.

Мовчки закотив він полу сукмани під самі пахви, вийняв тютюн і заходився крутити цигарку. Кобила почала мочитись. Семен посвистав їй тихенько, а тим часом потеруха висипалась з цигарки на землю. Скінчивши крутити, він старанно заклеїв цигарку і неймовірно глянув на Дорю.

— Папенька не казали?

— Їй-богу, ні, — закликався Доря. — Сьогодні, бач, мої іменини, і він...

— Так... на іменини, значить... Ловко придумав.

Семен затиснув в грубі і чорні пальці цигарку, а праву руку підняв, обвів нею круг шиї, сіпнув догори, храпнув і засміявся.

— Капут!

— Капут? — витріщив Доря на нього великі й невинні очі.

Тоді візник пояснив:

— Повісять баришню зараз... Молебень, таку їх маму... Доря почув холодок в тілі.

— Неправда... ти все жартуєш... — почервонів він одразу.

— Авжеж, жартую...

І знов храпнув, зробивши над головою той самий рух.

Щось підкотилось в Дорі під серцем і так недобре розлилось по руках і ногах.

— Як, зовсім повісять?

Голос перервався у нього, і жаль скривив губи.

— Не зовсім, а тільки доти, поки ноги не перестануть дригати... — Жбурнув окурок, сплюнув й додав: — Яким справиться скоро... не першинка!

Сонце запалило криваві вогні на цератовім брилі Семена, а Доря дививсь на Семена з таким холодним жахом, немов не Яким, а візник має зараз вішати жінку з блідим обличчям.

В голові його раптом пронеслися розмови, які чув вдома... Окремі слова, такі перше звичайні, далекі і неймовірні, як в казці... а тепер все наблизилось і ожило.

Тепер він інакше глянув в долину, на непорушні ряди москалів, блискучі форми начальства, бліду жінку в білій косинці й соснові стовпи. Все воно злилось в одним словом: «Повісять» — нестерпуче жахливим і диким.

Тим часом Яким перестав поправляти мотузку — вона злегка гоїдалась, — зліз з риштовання і підійшов до жінки. Жінка одвела його рухом худої руки, блакитної наче, зробила нерівний крок, а далі твердо пішла до стовпів.

«Ось зараз!.. Ось зараз!..» — щось крикнуло в Дорі і опекло, а його ноги самі зігнулись і шугнули в провалля, обсипаючи глину...

Карпо Петрович все поглядав на гору, під груші. Йому часом здавалось, що він бачить там Дорю, мигтіння гудзиків на гімназичнім пальті. Знав, що зробив незаконно, взявши з собою хлопця, і потерпав. Ану ж хто побачить? Однак все йшло як слід: москалі тупо стояли, як німий частокіл, товариш прокурора все затискав уста та заковчував очі, як жертва вечірня, піп поправляв наперсний хрест та гладив свої шовкові вилоги. Яким щось вовтузився довго, неспокійно розсипаючи погляд водянистих очей. Поліцмейстер стриманим басом робив якісь непотрібні накази, аби говорити. Карпо Петрович неухважно їх слухав, намагаючись стримати руку, що тремтіла од ліктя до кінчиків пальців і тарабанила дрібно в висок. Коли б вже швидше кінець... Коли б вже проплило тих кілька хвилин...

Жінка нащось розв'язала косинку, спустила її на плечі і, струснувши чорним волоссям, рушила з місця. Карпо Петрович чує, що він холоне в напруженій тиші, що в голові у нього, як важка хвиля, колихнулася думка: «Чи Доря все бачить?» — і проплив образ Сусанни, як вона слухає оповідання сина.

Вже жінка стояла на риштованні, колихнулася ряса, і знявся в повітрі хрест. Яким поклав руку на зашморг і забігав навколо очима, брязнули глухо важкі рушниці, наче залізо зітхнуло, а скісний промінь вмачав кінці піднятих шабель у кров.

І ось тут саме сталось щось дивне, незрозуміле. Наче камінь зірвався з гори і покотився під ноги. На бігу, круглий і грубий в своїй ватній шинелі, Доря промчався до ришто-

вання, замітаючи полами глину, гублячи синій картуз і розкриваючи широко руки.

Наскочив на жінку і з криком обняв їй коліна.

— Не треба!..

Од несподіванки й крику, що впав, як стріл, поміж ними, люди здригнулись в тривозі і метнули очима угору, на високі стіни яруги, наче звідти йшла на них небезпека.

А Доря все тісніше туливсь до колін, ховаючи стрижену голову в чорній спідниці, і видко було, як здригалися плечі у нього від дитячого плачу.

— Не треба!.. Не руште!..

Жінка стояла хвилинку — висока, але якась одразу зів'яла й нещасна. Потому нагнулась і поклала прозору руку на дитячу головку.

І так усе застигло в німому чеканні: жінка, дитина, москалі і начальство.

Першим опам'ятавсь поліцмейстер.

— Чия дитина? Забрать!..

Він не пізнав голосу свого, але од того грубого крику всі почули себе вільніше, і кожний намагавсь показати, що він не злякався...

Карпо Петрович кинувсь сповняти наказ, однак почув, що не може. Коліна згинались у нього і мерзли. Він себе переміг і побіг підтюпцем до дитини, і шашка йому завжала, біла та плутала ноги, чужі і без того.

Однак Дорю одірвати було нелегко. Він одбивався всім тілом і наче в нестямі все повторяв з плачем, ще глибше ховаючи голову в теплі коліна:

— Не дам!.. Не хочу!..

Нарешті жінка хитнулась, одділена од дитини. Карпо Петрович поволік сина. По дорозі підняв Дорин картуз, обтер старанно, хоч несвідомо, рукавом глину і поніс так в лівій руці.

— Татку, не треба... татку, не дозволяй... — упиравсь Доря, але чуючи, що не вблагає батька, підняв кулак вгору й кричав назад себе:

— Якиме! Не смій! Я тебе, стерво...

— Цить! — шипів батько й тяг його далі.

Аж на горі вдалося Дорі вирватись із рук. Він глянув в долину й побачив: в повітрі, осяяна сонцем, гоїдалася довга чорна фігура. Покрутилась в один бік — і стала... Потому у другий — і знов спинилась.

Тоді Доря замовк, подивився гостро на батька і хрипло кинув йому в лице:

— Хуліган. Оселедець.

Більше не встиг, бо полетів у траву, збитий кулаком з ніг.

* * *

Вони вертались додому не такі вже парадні. Лаковані чоботи батька покривав пил, рукав мундира був в глині. На новенькій гімназичній шинелі проти коліна зеленіла трав'яна пляма, а один гудзик жалібно висів на чорній нитці. Біла коняка, ще біліша тепер, на сонці, трюхала сумно на трьох ногах. Карпо Петрович не дивився на неї. Сидів, одвернувшись од Дорі, і тупо думав. Він бажав Дорі добра, а замість того дістав невдячність. Синова лайка горіла у ньому, наче він на живому випік її. «Хуліган... оселедець...» І хто? Кістка од його кості і кров од крові.

Карпо Петрович намагався думати про інше. Хотів себе запевнити, що у нього були важніші справи, над якими треба подумати. Тепер губернатор напевне вижене з служби, а директор виключить Дорю. З холодком в серці він чіплявся за ті неприємні думки, уявляв губернаторський гнів, свої благання, гугнявий директорів голос: «Нам протестантів не треба...» — і чув одночасно, як щось йому заважає, немов камінчик, що попав в чобіт. Отут, під боком, сиділа його власна дитина, замкнувши ворожнечу у серці, з якимсь правом на батька, на його вчинки, і судила, наче чуже, а їй треба було давати відповідь. Фу-ти, ну-ти!.. Се його дратувало. Не міг же він, батько і поліцейський чиновник, якого боялись навіть дорослі, скорятись та каятись перед якимсь шмаркачем. І він знову уперто чіплявся за всякі дрібниці, за розмови з начальством, за немінучі сльози Сусанни і навіть за скалічену ногу коняки — «Не підкував, стерво...» — аби лиш засипати і заглушити те пекуче і непокірне, що мулило всередині, наче гострий камінчик...

А Доря, опустившись та впірнувши в тяжку шинелю, тихо схлипував внутрішнім плачем. Перед його очима все ще гойдалась чорна фігура. Раз в один бік, раз в другий... «Чекай, — думав він гірко про батька, — будеш ти знати, як я тобі повішусь... Заберусь на горище, здіму свій пояс, і ніхто не побачить...» Йому стало жалко себе. А може б, краще забити Якіма? Прийде Яким до них на кухню і, як

звичайно, засне на лаві. Тоді Доря візьме тихенько ножа, наточить... або ні, краще сокиру, — і одрубає Якимові голову по самі плечі.

Маленька пташка уперто літала над головою в Дорі. То підіймалась, то опускалася з писком і з дрібним тріпотінням коротких крил. Він зацікавився нею і довго стежив за її летом. Але раптом згадав свої іменини і легку руку, що так ніжно гладила його по головці, — і знову тихо заплакав.

«Будеш ти знати... ах, будеш ти знати, як я тобі повішусь...»

Крізь теплі сльози, важкі і великі, в яких все розпливалось, невиразно мелькали верби і телеграфні стовпи. Вони одривалися од землі, підіймалися вгору і тихо гойдалися... Раз в один бік, раз в другий...

Січень 1912, Канрі

КОНИ НЕ ВИННІ

ОПОВІДАННЯ

— Савка! Де мій одеколон?

Аркадій Петрович Малина вихилився у вікно і сердито кричав у спину своєму лакею, що помагав випрягати з фаєтона спітнілі коні.

Стояв упрілий, в одній сорочці, розщібнутій на грудях, і нетерпляче стежив, як біг Савка через подвір'я в своїй синій з галунами лівреї.

Одеколон був тут, на туалетнім столі, але Аркадій Петрович його не помітив.

— Вічно кудись засунеш!..

Він кисло буркнув, прийняв з рук Савки пляшку, скинув сорочку і почав обтирати одеколоном біле, жовтаве од старості тіло.

— Ху-у!.. Як приємно се освіжає! — Потер долонею груди, де густо сріблились тонкі волосинки, освіжив під пахвами і облив холодком лисину й руки, тонкі, старече мляві, з сухими пальцями на кінці. Потому вийняв з шафи свіжу сорочку.

Властиво, він був у чудеснім настрої, як завжди по розмові з мужиками свого села. Йому було приємно, що він, старий генерал, якого сусіди вважали «червоним» і небезпечним, завжди лишався вірним собі. Як завжди, він і тепер, у сі тривожні часи, обстоював погляд, що земля має належати до тих, хто її обробляє. «Пора нам розстатися вже з пануванням», — подумав Аркадій Петрович, защібаючи лівий манжет, і, прийнявшись за правий, згадав одразу, як гула радісно сходка, коли він пояснював їй права народу на землю.

Се завжди його хвилювало, і по розмові почував він бадьорість і апетит.

Заправляв саме сорочку в штани, коли рипнули двері і на нього кинулась Мишка — любий песик, расовий фокс-тер'єр.

— Де ти, шельмо, була? — нагнувся до неї Аркадій Петрович. — Кажи, де ти, шельмо, була? — Він любовно лоскотав їй шию і вуха, а вона морщила носик, крутила обрубком хвоста і намагалась лизнути йому лице. — Де ти віялась, негодяща?

У вікна било полудневе проміння, і видко було, як цілим морем плили кудись ще зелені ниви, дев'яtsel десятин панського поля, що спускалося часом у балку, а потім здійсалося знову, як хвиля.

Аркадій Петрович поклав гребенем борозни на рідкому волоссі, розчесав вуси, на кінчиках жовті, і довго любувався сухим високим чолом та благородним панським обличчям, що одбивалось в синявих водах туалетного дзеркала.

Сірі очі, трохи холодні і вже пригаслі, плавали на білках серед червоних жилок, і се його турбувало: «Треба знову класти примочку!» Збоку на носі він вгледів прищик, дістав з несесера кольдкрему, помазав й припудрив.

— Їсти!

Йому хотілося їсти, як молодому двадцятилітньому хлопцю, і се його радісно хвилювало. Як все заворушиться у домі, коли почують, що він голоден! Як захає жінка, його стара дбайлива Соня, заметушиться Савка, і всі будуть дивитись йому у рот. Він так рідко апетит має...

Але Савка не йшов з докладом.

Аркадій Петрович одсунув шухляду комоди і вийняв звідти акуратно зложену блузу, вовняну, сіру, а Іа Толстой.

Приємно тремтячи освіженим тілом, просуваючи руки в рукави, він почував себе демократом, другом народу, який не має чого боятись. За той час, як він покинув своє міністерство та осівсь на селі, мужики його полюбили. Аякже! Він хрестив і вінчав, дарував спаш, уділяв ради, його кликали «татком»! Він з приємністю думав про се і разом думав, що на обід будуть сьогодні молоді печериці, які Палажка несла уранці в приполі з горбоду.

І саме тоді Савка виставив в двері дві білих у рукавичках руки і ознаймив покірно, що подали обідать.

Аркадій Петрович, широкий у своїй блузі, як дзвін, вступив у столову.

Зараз загриміли кріселка, і схилились над ним, цілуючи руки, — з одного боку Антоша, його лисіючий син, а з другого — дочка, білява Ліда, двадцятип'ятилітня вдовиця.

Вони ще не бачились нині: Антоша недавно приїхав з фільварку, а Ліда до полудня спала.

Софія Петрівна — Соня — в свіжій літній капоті, уже тримала в руці срібний ополоник. Перед нею парував борщ. Стіл був накритий на дев'ять персон.

Аркадій Петрович опустився в широке крісло на чолі столу і похляпав рукою по сусіднім кріселці:

— Мишка! Сюди!..

Фокстер'єр подивився на нього капровим оком, скочив на крісло і сів на свій обрубаний хвостик.

— Де ж Жан? Покличте Жана... — звернувся до всіх і ні до кого зокрема Аркадій Петрович.

Але якраз одхилилися двері, і сліпий Жан, брат жінчин, адмірал у відставці, вийшов під руку з своїм «міноносцем», як він кликав лакея.

Високий, міцний, неначе грот-мачта, погано поголений, Жан щупав грубою палкою поміст і ледве згинав коліна, застиглий і негнучкий в своїй сліпоті.

Його довго і з шумом садовили на місце, а «міноносець» став ззаду за кріслом.

— Добридень, Жане! — привітався з свого почесного місця Аркадій Петрович. — Що снилось?

Всі усміхнулись на той щоденний жарт, а Жан охоче, наче нічого не сталось, почав оповідати, встроливши біль-ма кудись в стіну, через стіл.

— Приснився город. Не ті неестетичні коробки, що звете домами. Се була не купа бруду і сміття, не леговище нужди людської... словом, мені приснилось не те, що ви називаєте містом.

Він навіть поморщивсь.

— Я бачив прекрасний, невиданий город. Все, що люди створили в архітектурі, шедеври давні, сучасні й прийдешні, краса і вигода, храм, достойний людини... Тільки ваші нащадки...

— Жане, твій борщ прохолоне...

— Ах, вибачай, Соня... Ну, мій «міноносець № 17», за-в'язуй серветку...

— Єсть! — стрепенувсь «міноносець № 17» (по порядку лакеїв, яких Жан часто міняв). Він вже давно тримав напоготові серветку.

— Я думаю, що-о... — прихильно обізвалася Ліда, схиливши набік біляву головку мадонни.

— Почали сіно возити, Антоша? — зацікавивсь Аркадій Петрович.

Антоша не чув. Він накладав саме своєму лягавому псу Нептуну, що сидів на стільці поруч, кістки на тарілку, і всім виднілась тільки його макушка із рідким волоссям.

Софії Петрівні неприємно було дивитись, як Жан їсть неохайно, лишаючи в вусах шматки буряків, і вона повернулася до сина:

— Антоша, тебе батько питає про сіно...

— Ах, вибачай... — підняв той засмалений вид і засюсюкав: — Замість дванадцяти возять тільки десять возів. Артем обернув щось два рази та й кинув: каже, що його Ксенька напоролась ногою на залізні граблі і треба фершала кликати, — бреше, звичайно... А Бондаришин ще зимою взяв гроші, а тепер крутить...

Антоша став мокрий й червоний од борщу та хазяйських турбот. На його білому лобі густо осіла роса, а очі посоловіли.

Він знав усе, що робиться на селі. Мав не менше десятка дітей од сільських дівчат і не раз мірявся силою з найміцнішими парубками, незважаючи на офіцерські чини.

— Усі вони такі! — сердито зітхнула Софія Петрівна і погладила таксу, що сиділа коло неї на кріслі, важно вип'явши свої руді груди, мов в камізьельці.

— Ви чіпляєтесь, діти мої, — благодушно обізвався Аркадій Петрович, кінчаючи борщ. — Мужик має так само свої потреби й турботи, як і ми, грішні...

Він був у чудеснім настрої по сьогоднішній сходці.

— Безумовно, мені здається, що батько...

Ліда знову прихильно нагнула головку мадонни і розтягла кисло свої широкі, бліді уста.

Але Антошу се розгнівило. Вічно та Ліда! Її наспівали ліберальні студенти, як грамофонний кружок, а вона повторяє дурниці...

— Мужик мужиком, що б там не казали... Ти його медом, а він...

Одставний адмірал («броненосець», як він себе називав) почув небезпеку од такої розмови.

І поки Савка, зручно просуваючи руки в нитяних рукавичках, збирав тарілки од панів і собак, він почав оповідати другий свій сон.

Він був ніби на концерті. Се була музика нових поколінь, нечувані комбінації звуків, щось таке, перед чим Бах, Гайдн і Бетховен — пігмеї...

Антоші зробилось скучно. Він вже чув дядькові сни і вважав кращим зайнятися своїм Нептуном. Одрізвав скибочку хліба і поклав псові на ніс.

— Тубо!

Нептун сидів поважно і мружив невдоволено очі.

На хвилину зробилось тихо в столовій.

— Піль!..

Тільки Ліда витягала довгу одкриту шию і прихильно схилялась в бік дядька.

Але її Мільтончик, обстрижений пудель в боа на шиї, як дама, і з голим задом, дряпнув її лапою по руці, домагаючись їсти.

Вона обернулась до нього, поправила бант на собаці, такий же блакитний, як її сукня, і дала Мільтону тартинку з маслом.

Хазяйка чекала, щоб подали печеню.

— Тепер дійсність дивніша за сни! — стиснула вона плечима і подивилась кудись на стелю.

А Антоша і підхопив:

— Що правда, то правда. Таке діється навкруги, що не знаєш, чим і скінчиться. Вчора, кажуть, землі барона Клейнберга мужики заорали. Вийшли з плугами на поле цілим селом і прогнали баронових орачів.

— Як! Вже забрали?

— Ф'ю-у! — свиснув Антоша. — Нема вже в барона макетку, та й сам утік... Страх що діється всюди, а тут ще ви, татку, з своїм лібералізмом.

— Ах, ах! — зітхнула хазяйка дому.

— Ну, нам не доведеться тікати, — засміявся Аркадій Петрович. — Нас не зачеплять. Правда, Мишко, нам нічого з тобою не буде? Правда, собако? — Він лоскотав їй морду, а вона розкривала рожеву пащу, брала злегка його палець у зуби і крутила обрубком хвоста. — Я своїх думок не маю потреби таїти... — Він вийняв палець і тримав на одшибі. — Ну, от. Мужики мають право на землю. Не ми обробляєм землю, а вони. Ну, от. Я і кажу се оддавна...

— Аркадій!.. *Laissez donc... le domestique écoute!..*¹

¹ *Laissez donc... le domestique écoute!..* (Франц.) — Облиш, прислуга слухає. — *Ред.*

Софія Петрівна з жаху заговорила басом.

Однак се нітрохи не допомогло.

— Бо ти б, серце, вічно панувати хотіла. Доволі. Попанувала — і годі. Треба ж і другим. Не бійсь, всеї землі не одберуть, лишать трохи і нам... так, десятин з п'ять... Я на старість за баштанника буду. Надіну широкий бриль, запущу бороду аж по пояс. Я буду садити, ти вибирати, а Антоша возити у місто... Ха-ха!..

— Він ще жартує!

Софія Петрівна сердито обвела оком цілу родину і чотирьох собак, що сиділи за столом, але співчував їй тільки Антоша.

На знак протесту він налив собі чарку горілки, вихилив зразу і, одкинувшись в кріслі, заклав руки в кишені своїх офіцерських штанів. Жан спокійно жував печеню під захистом «міноносця», Савка робив таку міну, наче його в хаті не було, а Ліда розтягнула уста і перегнулася до батька.

— Я була певна, що-о...

Але Антоша не дав їй скінчити:

— Жартувать добре в родині, а нащо ж тато проповідує се мужикам. Вони настроєні так, що щохвилини чогось чекаєш...

— Я не жартую. Пора одкинути забобони. Як хочеш їсти — працюй, моє серце. Ну, от.

Він був веселий, розвивав далі свій план і з побільшеним апетитом накладав на тарілку цілу купу салати, не помічаючи навіть, що бідна забута Мишка, не спускаючи з нього очей, безперестанку облизує морду та крутить хвостом.

— Ліда в своїй чудесній сукенці, що так їй до лица, щоранку буде виганяти корову, а вечорами доїти, підкасавши подолок... Ха-ха!

— Щодо мене, то я...

— От і прекрасно...

Подавали солодке. Савка гримів ложечками і протягав білі у рукавичках руки між лікті панів й собачі морди. Жан посадив пляму з сметани на адміральську тужурку, і «міноносець» старанно зчищав серветкою мокре. Такса Софії Петрівни лизала тарілку, а Мільтончик, забувши пристойності, скавчав потиху, щоб звернути на себе увагу.

— Аркадій! Тобі покласти ще крему?

— Клади, клади, та chérie¹, я сьогодні голоден.

Ні, таки справді він чув бадьорість по сьогоднішній сходці, де рішуче стояв за те, що народ має право на землю.

— Блажен, іже і скоти милуєть... — одповів текстом на свої думки мовчазний Жан і освітив більмами щетинасте обличчя. — Міноносце! Дай папіроску...

— Єсть!

— Браво, Жан, браво!.. — розсміявся Аркадій Петрович. — То ж скоти, а то люди...

Ну, починались тексти з Святого письма. Антоша терпіти не міг їх. Він кинув в куток кімнати зібгану хустку, а Нептун скочив й приніс. Забавно було дивитись, як Нептун на бігу хляпав обвислим вухом і тріпав білу поноску під чорним холодним носом.

— Нептун! Ісі!..

Він обережно вийняв з рота собаці мокру од слини хустку.

Але Нептун раптом застиг. Підняв голову вгору і грубо два рази гавкнув. Занепокоїлись інші собаки, а Мишка кинулась до дверей і, підгорнувши під себе куценький хвостик, заллялась дзвіночком.

— Хто там? Подивись, Савка.

Савка вернувся і ознаймив, що прийшли мужики.

— А! Мужики... Клич їх сюди.

— Аркадій, може б, ти перше скінчив обідать. Вони почекають.

Аркадій Петрович нізащо не хтів... Він вже скінчив.

Мужики увійшли і купою стали біля порога. Був меж ними і Бондаришин, що гроші узяв, а не виїхав нині на панове сіно.

— А що скажете, люди?

Люди мовчки тупались на однім місці, білі, як вівці, в своїх полотнянках, і дивились на блискучий посудом стіл, за яким засідали пани і собаки.

— За яким ділом прийшли?

Рудий Панас кліпнув оком на сивого Марка, а той штовхнув ліктем Івана. Іван же думав, що найкраще скаже кум Бондаришин, і всі у згоді заморгали на нього. Бондаришин не смів вийти з тісної купи і звідти вклонився ласкавому пану.

¹ Ma chérie (франц.). — Моя любя. — Ред.

— Прийшли до пана погомоніти за землю.

— Я дуже радий. За яку землю?

Бондаришин замовк і озирнувся на кума. Тоді Іван поміг:

— За панську, прошу ласкавого пана...

— Що тепер, значить, такі часи настали... — додав Марко...

— Та й пан самі нам казали... — не втерпів Панас. А Бондаришин вже закінчив:

— От громада і присудила... Будемо одбирати землю од пана...

— Що?

Аркадій Петрович несподівано крикнув.

Він встав з-за столу і наблизився до них з серветкою у руці.

Але люди були такі спокійні, наче прийшли порадитись тільки у звичайних хазяйських справах.

Сивий Марко теж уклонився низенько і зашамкав покірно:

— Ми не хочемо кривдити пана... щоб усе мирно, побожому було...

— Цитьте, нехай говорить кум Бондаришин, — одвів діда рукою рудий Панас.

Тепер вже ціла родина — Софія Петрівна, Антоша і Ліда — покидали свої місця і встали за плечима хазяїна дому.

Лиш сліпий Жан лишився сидіти, світячи більмами на собак, що лизали тарілки.

А Бондаришин провадив так само покірно і наче байдужно:

— Борони Боже... лишимо й панові трохи земельки... на яку грядку, на цибулю, значить, чи що, щоб закришка була... та на крокет...

— Ах, ах! — зробилось млосно Софії Петрівні, і поки Ліда подавала їй воду, Антоша заклав руки в офіцерські штани і процідив крізь зуби:

— Вот негодяи!..

— Ми вже так через те, що пан були добрі до нас, спасибі ласкавому пану, — кланявся Бондаришин.

— Аякже... Гріх що казати... всі люди пана «татком» визнають... — гуділи за ним.

— Ну, добре, — стримав образу Аркадій Петрович. — Не одрікаюсь од своїх слів... Коли так присудила громада...

В його голосі чувся вже лід.

— Аркадій! Що ти говориш!... Як смієте ви!.. — хвилювалася Софія Петрівна.

Антоша поривався щось говорити, і сині жили наляпались в нього на білому лобі.

— Так отак, пане... за два дні маємо свято, тоді громада й поділить землю. А тим часом нехай пан собі поміркують, де їм лишить на грядки... чи коло дому, чи в полі.

— Звісно, що коло дому... ловкий погній... і наручно буде... — вирвався з радіою рудий Панас.

— За два дні вже пан самі обміркують... Ми не хочемо зразу... бо ви в нас добрі, спасибі ласкавому пану і вашій пані... Вони нас ніколи не забували...

— Авжеж... чи порошок там, чи мазі якої... звісно, наші пани... Оставайтесь здорові...

І поки виходили люди, усі стояли немов залякні, тільки Аркадій Петрович теребив в руці серветку.

Але Софія Петрівна отямилась скоро:

— Аркадій! Ти збожеволів! Ти не смієш оддавати землю. Ти маєш діти!..

— Это нельзя оставить! Тут нужны меры... — гарячився Антоша і так штовхнув Нептуна, що собака заскавучала під ногами у нього.

Тільки Ліда все ще прихильно витягала до батька свою відкриту шию і розтягала в усмішку, правда, бліду, широкий рот.

— Ах, дайте ви мені спокій! — роздратовано скрикнув Аркадій Петрович. — Зрозумійте, нарешті, що я інакше не можу...

Зібгав серветку, кинув на стіл і вибіг з хати.

Серед гвалту і метушні, що знялись потім, Жан пробасив раптом:

— Ну, «міноносце», розводи пару. Пора нам рушати в далеку плавбу...

— Єсть! — стрепенувсь «міноносець».

Але плавба не вийшла.

Усі рішили, що зараз треба порадитись вкупі, і запросили Жана.

А щоб прислуга не чула, взяли його під руки і вийшли з їдальні разом зо всіма псами.

Тільки Мишка десь щезла.

Мишка знайшла хазяїна свого аж в кабінеті. Стояв під скляними дверима, що вели на терасу, і стежив, як з докучним дзижчанням билась об шибку муха. Мишка ткнулася носом об його чобіт, але він її не помітив. Тоді вона заскакала на двері, щоб дістать муху, але не зловила, утомилась і лягла у кутку на подушку.

Крізь шибку виднілись білі колони тераси, а за ними — квітник. На клумбах горіли маки, а ранні левкої тільки що розпускались. Аркадій Петрович щодня дививсь на квітник, але тільки сьогодні він його зацікавив. Одхилив двері і підставив лисину сонцю. Потім важко зійшов по сходах і присів над квітками.

Але вони вже перестали його займати. Чув щось важке у собі і не хотів признатись, що то образа. Натурально, вони мають право на землю, він завжди тримався такої думки і завжди її висловляв, але щоб у нього... От тобі й добрі «сусідські» стосунки! Згадав всі поради свої і поміч, кумовання і сільські весілля, на яких він грав роль весільного батька. В того самого Бондаришина він, здається, хрестив... А тепер все се забулось!

— Грядка цибулі і на крокет... Ха-ха!..

Сонце напекло йому лисину. Воно непереможно і безупинно лилось на квітник і на поля, що кудись бігли з горбка на горбок, аж до крайнеба.

Вернувся додому, надів картуз і, замість того щоб лягти на кушетку, як звик по обіді, подався на подвір'я. Широкий двір зеленів моріжком. Хурман порався з фаетоном, а Савка крутивсь біля нього. Певно, вже обмовляють новини! Аркадій Петрович хотів звеліти осідлати коня, але не зваживсь якомсь, наче опинився на чужому хазяйстві. Мовчки перейшов він повз них у браму і опинився на полі. Жито вже красувалось. Жовті палички цвіту тихо гойдались на волосинках вздовж колосків, і непомітний пилок золотився на сонці. Дитячі очі-волошки виглядали із гущини. Мишка раптом зашелестіла в житі і побігла стежкою наперед. Ниви то поволі котились в долину, то підіймались на похилі горби, наче земля в солодкій млості вигинала хребет, а Аркадій Петрович, оддавшись на волю зеленим хвилям, старався нічого не думать і тільки вдивлявся в таємничу глибін густих зарослів жита, тільки чув під ногами ніжну м'якість

межі. Правда, од поля вставали якісь голоси, щось промовляли, але він того слухать не хотів. Хотів спокою і самоти. Але чим далі заглиблявся він в поле, тим виразніше підіймався од землі голос, м'який, зрадливий, і сперечався. І тут він вперше почув всім тілом, що се обзивалась до нього його земля, що він з нею так зрісся, як з жінкою, з сином, з дочкою. Що тут, де він ступає, ходили ноги батька і діда, і над полями лунав їх голос, голос цілого роду Малин. Що все, чим він пишається й цінить у собі, його розум, смак і культура, навіть його ідеї, — все згодували, усе зростили отсі лани.

Але Аркадій Петрович вже сміявся над собою:

— Ха-ха! Заговорила дворянська кров...

Зусиллям волі він змахнув усі думки і далі брів.

Зліва, при мокрій долинці, кінчались жита і починалась лука. Тут паслись корови й лошата. Пастушок Федько, вгледівши пана, зняв рваний картуз і так стояв, босий, з торбинками через плече.

— Надінь картуз! — гукнув Аркадій Петрович.

Пастух недочув і біг до нього.

— Картуз... картуз надінь!

Корови розбрелися по луці, гладкі, сочисті, як і трава. Лошата підняли голови до хазяїна свого й чекали, напруживши жили на міцних шиях, готові плигнути і помчатись по луці на тоненьких тугих ногах.

Підійшов до любимого Васьки і почав чухати шию, а Васька поклав на плече йому морду, мрійно зм'якшивши вираз полохливих очей. І так вони довго стояли в якійсь звирячій приязні, і обом було приємно — одному чухать, а другому чуханим бути.

«І се заберуть...» — гірко подумав Аркадій Петрович, рушаючи далі.

Він йшов по свіжій траві, вогкій од мочара, а сонце запалило зеленим вогнем кінський щавель і стовбури будяків.

Щось було сьогодні принадне, особливе в його землі, мов на обличчі небіжки, з якою жив ціле життя, а тепер мусить прощатись навіки. Якісь квітки і зела, невидані перше, тиха ласкавість контурів, запахи трав і землі, теплі, рідні простори.

Високі верби шуміли над ровом, і небо між ними синіло, наче емаль. Перескочив окіп, скупавшись у материнці і по-

линях, і знов опинився на стежці. По однім боці хвилювалося жито, по другім — жовтіла глиняна круча, з чубком червоних маків. Як гарно! Йому здавалось, що він тут вперше. Чи не чуже часом? Ні, він ішов по своєму. Дивно, як він мало знає маєток. Мухи бриніли в квітках. Мишка порпалась в глині і нюхала ямку. Стежка лагідно здіймалася вгору і пропадала місцями в густих лопухах. Тепер поле все ширше розкривало свої рамена, все далі розстеляло свою одежу, і, коли він зійшов на горбок, перед ним встали в повній красі всі ниви, зелена пляма низької луки, далека смужечка лісу. І тут, стоячи в осередку своєї землі, він більше почув, ніж подумав, що нікому її не оддасть.

— Буду стріляти, коли прийдуть...

Се так несподівано вирвалось вголос, що він не повірив і озирнувся.

Хіба се він?

Але навколо тільки ниви котились з горбка на горбок.

Йому зробилося стидно. Фу, яке свинство!.. Скинув картуз і витер піт з лоба. Невже він дійшов би до того? Очевидячки — ні. Хіба він може піти проти себе, проти усього, у що він вірив, з чим не таївся ні перед ким. Таких, як він, горстка, і що вони значать у великім процесі життя? Кілька засохлих листочків на зеленому святі весни. Натурально, з грядки цибулі вижить не можна, доведеться на старість служити. Дві маленькі кімнатки на передмісті. Стара сама готує їсти. Він ходить з кошичком на базар. Став самовар, Аркадій!.. Справді, чи він вмів би наставити? Треба навчитись. Антоша та Ліда зароблять на хліб, вони молоді. А тобі, Мишко, доведеться забути про креми та смачні кісточки...

Дурна Мишка наче зраділа такій перспективі. Скакала йому на ногу і умастила землею штани. Але що там штани! Йому навіть приємно було уявляти себе убогим, забутим, стертим великим процесом. Він мученик і добровільно несе свій хрест... Чув, що його тіло приємно парує, дихання чисте і легке, а жаль до себе збуджує апетит. Такий молодий апетит і здоровий, що просто чудо! Чи догадаються тільки насмажити на вечерю молодих печеричок, так, як він любить: ціленькі облити сметаною добре і оживити зеленим пером цибульки... Треба було сказати Мотрі... Чорт побери! Завжди історії всякі збувають йому кров, змушують грати... Але, властиво, чи було що навіть? Якись похвалки фантастичні, дурні погрози. Вони розвіються зараз, коли побала-

коть з селом. Все буде, як було досі, тихо і мирно, бо щоб у нього хто зваживсь одібрати землю... У нього? Ха-ха!..

— Мишко, avanti!..

Однак вдома і не думали подавати вечерю.

Софія Петрівна чекала на нього на ганку, і не встиг він навіть скинути картуз, як вона напустилась на нього:

— Аркадій, ти маєш діти!

Під очима в неї чорніли круги.

— Ну, маю, серце.

— Тут не до жартів. Ти повинен до губернатора їхати...

Аркадій Петрович знизав плечима і одвернувся.

— Треба прохати, щоб він зараз прислав козаків.

— Вибачай, Соню, ти говориш дурниці.

— А що ж, чекати, щоб мужики землю забрали?

— Ну й заберуть. Земля до них належить.

— Ти помішався на ліберальних ідеях. Коли ти вже за-
твся, я їх сама покличу.

— Я не потерплю козаків в себе.

— Без них не обійдешся.

— А я зроблю скандал... Я не знаю, що зроблю... Піду
в тюрму... На Сибір піду...

— Аркадій, голубчик...

— ...На каторгу піду, а не попушу...

— Зрозумій же, Аркадій...

Але він не хотів розуміти. Розшумівся, як самовар, що ось-ось має збігати. Кричав, весь червоний і мокрий, тупав ногами і так махав руками, наче перед ним була не жінка, а навісні козаки.

Так з розмови нічого й не вийшло, тільки вечерю йому зіпсували. Тим більше, що забули засмажити печерички.

— А де ж Антоша?

Його при вечері не було.

І з того, як змішалась Софія Петрівна, пояснюючи щось нісенітне, як затиснула Ліда уста, він догадався, що од нього щось криють.

Але нічого не одповів.

Другого дня Аркадій Петрович прокинувся в поганім настрої. Вже в тому, як Савка вніс воду і з грюком поставив на умивальник, а виходячи, ляснув дверима, він почув не-
повагу до себе.

«Знає, шельма, що мужики завтра одберуть землю, а з го-
лодранцем нічого церемонії гнути...»

З'їв без апетиту сніданок і пішов по хазяйству. Обійшов сад, шпихліри, тепер замкнені, під якими підкасана Мотря годувала гусей, порожні удень хліви, звідки з глибоких чорних отворів йшов їдкий запах.

Хурман на подвір'ї мив фаетон.

Потому заглянув до стайні. Там тупали коні та жували обрік, а при дверях лежала велика купа старого гною. Біля неї, поклавшись голоблями на траву, дрімала мокра бочка з водою.

— Ферапонте, зараз мені перекидати гній поза стайню! Наметав купи перед дверима, як на парад...

Хурман розігнув спину й стояв, тримаючи віхоть в червоних руках.

— Слухаю пана.

«Властиво, се ні до чого, — подумав Аркадій Петрович, — але — сказав».

Повз двірську браму чвалав Бондаришин і, побачивши пана, вклонився.

«Ач, привітався, ледве підняв бриля, — скипів Аркадій Петрович. — Що я їм тепер! Я вже їм не потрібний...»

— Хам! — кинув крізь зуби, дивлячись Бондаришину вслід.

Спустившись з ганку, вирушав у щоденну плавбу сліпий адмірал під руку з своїм «міноносцем». Вони пройшли повз нього, не помітивши навіть.

«І той виступає сьогодні інакше, — подумав Аркадій Петрович про «міноносця». — Радіє, бестія, певно, що більше не буде панів...»

Аркадій Петрович подався у поле, якось так, без мети. Набігла хмара. «А сіно возять!» — згадав з тривогою він. Великі краплі впали вже на картуз, на руки і на лице. Жито запахло. Думав, що треба вертатись, — і не вертався. І раптом теплі небесні води густо злетіли на ниви в тінях сизої хмари, але сонце зараз десь близько засвітило веселку, і дощ перестав. Важкі краплини загойдалися на колоссях, легенька пара знялася над нивами. Аркадій Петрович теж почав парувати. Але він не зрадів: йому більше вже хотілося хмар і дощу, ніж сонця. Чорт бери сіно, нехай пропадає!..

Так само без думки — для чого — вернувся знов на подвір'я. Хурман все ще порався з фаетоном. Купа гною все ще тулилась до стайні, тепер чорна і паруюча після дощу.

Аркадій Петрович аж затрусився од люті.

— Ферапонте! Що я казав?.. Десять раз повторяти? Марш мені зараз до гною!

Він навіть підняв ціпок і, трясучи ним, тицяв в напрямку стайні, поки здивований хурман ліниво брався за вила.

«Се він навмисне... — думав Аркадій Петрович. — Що буде завтра — побачимо ще, а сьогодні я ще господар».

В кабінеті він заспокоївся трохи. Скинув з себе верхню одежу і в сорочці ліг на кушетку.

«Дурниці. Чи варто так хвилюватись? Хіба не однаково, де лежатиме гній?»

Йому трохи соромно стало за Ферапонта.

Мовчки полежав, заплющивши очі.

«А тепер що?»

Одкрив очі і подивився на стелю.

Одповіді не було.

В венеціанське вікно лилося сонце широким потоком, в сизій муті його крутились пилинки, в ідальні гриміла посуда. Накривали до столу. Аркадій Петрович прислухавсь мимоволі, як стукали там чийсь каблуки, пересувались стільці, тонко дзвеніла склянка. Все було як завжди, життя йшло буденним, звичайним темпом, і чудно думати було, що станеться якась переміна. Однак вона мусила статись. Се вливало двоїстість у його настрої. Знову збирав всякі тривожні дрібниці — нахабний вираз у Савки, Ферапонтову впертість, неухагу до нього стрічних селян, — і йому хотілось, щоб невідоме «завтра» прийшло нарешті й поставило гру, гостру й небезпечну. Як він буде завтра триматись? Буде стріляти і боронитись чи спокійно оддасть мужикам землю? Не знав. І в тому, що він досі сього не знав, помимо всяких теорій, таїлась цікавість неминучого завтра.

Вийняв годинник і подивився.

— За десять дванадцята буде, — сказав наголос. «Значить, — подумав, — лишилось менше доби».

Завтра... Уявив собі раптом завтрашній ранок... Насуне з галасом на подвір'я ціла громада, верещатиме тонко жінота, здійсмаючи сварку за землю... діти почнуть заглядати у вікна та лазить по ганку, мов на своєму...

Ще раз вийняв годинник.

Минуло чотири хвилини.

— Ху-ху!..

Піднявся з кушетки на розбитих старечих ногах і підійшов до вікна.

Далеко, аж до самого небосхилу, хвилювали ниви на вітрі, байдужі до того, хто володітиме ними, зроду звиклі до мужичих лиш рук.

За обідом Антоші не було.

І знов кабінет. Знов озивалась «дворянська кров», говорив розум, промовляло сумління, по-своєму кожне, а під всім тим тліла гостра цікавість, що буде і як воно буде. Заснував хату димок сигари, замережив поміст петлями кроків, наситив повітря думками, а все ж завтрашній день твердів у ньому, як куля, яку, не розрізавши тіла, не можна дістати.

Через подвір'я промчався Антоша, покритий пилом, на мокрім коні, і чутно було, як прийшов просто у хату Софії Петрівни, а в столовій тим часом лагодять їсти для нього.

«Вже небагато лишилось... ніч і кілька годин», — позирав на годинник Аркадій Петрович.

Тіні росли. Сонце збиралося сідати за стайню. Пастух пригнав з поля худобу. Корови поважно несли в обори своє голе рожеве вим'я та круті роги. Лошата стрибали на зеленім дворі.

«Невже завтра і се не моїм стане?» — з сумом подумав Аркадій Петрович і раптом почув, що Ліда говорить:

— Ти не тривожся, тату, але...

— Що таке? — обернувся він швидко до дочки.

Вона стояла у дверях з блідим обличчям мадонни і скорботно розтягала уста.

— Не треба тривожитись дуже... прийшли козаки...

— Як... козаки?

— Губернатор прислав... Стоять на дорозі...

Аркадій Петрович аж одхитнувся. Кров раптом залляла йому обличчя, навіть лисину запалила, а серед того пожару білили жовтаві вуси і сердито плавали очі, сиві, злинялі, як замерзлі озерця.

— Що ж се таке? Я не просив... А, розумію, се проти мене змова... Чорт... я не попушу... Покликать Антошу...

Він навіть руку підняв, суху, панську і білу руку, якою наче збирався побити Антошу.

— Я думаю, що... — розгубилась налякана Ліда.

Вона щось хотіла казати, щоб заспокоїти батька, але він бігав, як роздратований півень, що б'є себе крильми і витяга шию перед завзятим боєм:

— Подать Антошу!

Запорошений й впрілий, на розбитих сідлом ногах став в дверях Антоша. За ним ховалась стривожена мати.

— Ти навів козаків?

— Я чи не я, се, тату, не важно, — засюсюкав Антоша, розкарячивши ноги в офіцерських штанах.

— Ага! Не важно... Ну, добре. Так я ж вам покажу... Я прожену їх швидко... Пустіть! — кричав він на всіх, хоч його ніхто не тримав, і бігав по хаті, наче зовсім утратив розум.

— Аркадій... заспокойся, Аркадій... — благала Софія Петрівна, розставляючи руки у дверях. — Ти ж бачиш: ніч, люди йшли стільки, стомились, голодні, мужики їх не приймають в село... як же так можна...

— А! Що мені люди... хороші люди!.. У мене — і козаки... Пустіть мене зараз...

— Але ж, тату, мені здається, що... — вмішалася Ліда.

— Прогнати не трудно, — перебив Ліду Антоша, — тільки що вийде з сього... Паші в селі тепер не дістанеш, та й мужики добровільно не дадуть... хіба грабувати будуть... Коли ти сього хочеш, то проганяй...

— Ах, бідні коні, — зітхнула Ліда, — що ж вони винні...

— Що ти сказала? — спинився проти неї Аркадій Петрович, піднявши брови.

— Я кажу, тату, що коні не винні...

— Їх би можна поставити на ніч під намет коло стайні, — обізвався Антоша.

— І дати оброку... не збідніли б од того... — додала Софія Петрівна.

— Залишіть, прошу, свої ради при собі! Мені їх не треба... — носився по хаті Аркадій Петрович, хапаючи голову в руки. — Я і сам знаю, що коні не винні, — спинився він коло дочки. — Се ти правду сказала. Коні тут ні при чім... ну, і що ж з того?

Але він був уже непевний, вже наче зів'яв. Кров одступила на місце, вуси зіллялись з лицем, очі втратили твердість холодного льоду, там вже світилось щось покірне і вивувате, коли підняв їх на сина.

Завагався хвилину і несподівано запитав:

— А стане ж у нас оброку?

— Я розстараюся вже... І сіно маємо свіже.

Не чекаючи далі, Антоша зник в сінях.

— Навести козаків!.. — знизав плечима Аркадій Петрович, знов заходивши по хаті. — Я... й козаки!.. Хто б сьому повірив?..

В його рухах вже не було таких гострих, як перше, ліній.

Гнів зірвався, мов морська хвиля, що встала зразу в зеленій люті, а далі слизнула і з легким шипінням поповзла піною по пісочку.

Крізь одчинені двері доносилося іржання голодних коней, що вступали у двір, і бряжчало оружжя на козаках.

* * *

«Страшний день» починався зовсім не страшно. Під вікнами бились і цвірінкали горобці, сонце встало таке веселе, що сміялись вікна, стіни і навіть постіль, де спав Аркадій Петрович. Ще не одягшись, він підбіг до вікна. Тепле повітря м'яко штовхнуло його у груди, а очі зразу спочили на довгим ряді кінських блискучих задів. Кремезні козаки, в одних кольорових сорочках, чистили коней, і сонце грало на їх голих по лікоть руках, на засмалених шиях, на розлитій навколо воді.

Він дивився на сонце, на свої ниви, на масу ніг, кінських й козацьких, що однаково сильно тупали в землю, вбирав у себе гамір пташок, фиркання коней, грубі лайки войовників і раптом почув, що він голоден.

— Савка! — гукнув він на цілу хату. — Принеси каву!.. — І шуснув назад у постіль, щоб ще хоч трохи поніжить старече тіло.

А коли Савка приніс, він любовно поглянув на пахучий напій, понюхав теплий ще хліб і вилаяв Савку, що кожушок на сметанці занадто тонкий.

Мишка солодко спала, звернувшись клубочком, в ногах на постелі.

Березень 1912, Канрі

ХВАЛА ЖИТТЮ

НАРИС

Минуло трохи більш року, як землетрус обернув пишну Мессіну в грудю каміння. Була весна, море було спокійне і синє, небо — так само, сонце обливало помаранчеві сади по горбах, і, дивлячись з парохода на сірий труп міста, я не міг уявити собі тої страшної ночі, коли земля у грізнім гніві так легко струснула з себе величний город, як пес струшує воду, вилізши з річки.

Ступивши на землю, я сподівався стрінати тишу і холод великого кладовища і був здивований дуже, коли побачив осла з повними кошиками на спині, що переступав обережно через каміння розмитого бруку, тримаючись холодку од зруйнованих стін прибережних будинків.

За ним біг хлопець і з сицилійським жаром кричав:
— Cipolla! Cipolla!.. (Цибуля! Цибуля!).

До кого гукав він? Кому хотів продавати? Чи не камінням отим, що були спаяні перше в суцільну стіну, а тепер знову почали жити окремим життям?

Однак надходили люди. Несподівано з вулиць, з безладної грудю каміння випливали чорні постаті і нечутно ступали по гарячій землі. Купками й поодиночі. Йшли якісь дами в довгих чорних вуалях, з мертвим, застиглим обличчям, похмурі робітники, і їх суворість наче замикали чорні костюми аж до краваток з крепу. Тонкий залізний стовп ліхтаря неприродно нахилився над ними, немов придивлявся зверху скляними очима. З одного боку м'яко хлюпало море, з другого висіли потріскані стіни палаців, без вікон й дахів, з дверима, що до половини завалені грузом. І знову сунулись чорні мужчини й тихі жінки, наче черниці, немов гості похоронні ішли комусь віддавати останній привіт. Чим далі я посувався, тим частіше стрічав сей люд в жалобі, тим виразніше я почував, що щось мене мулить.

Я мусив обминати цілі гори різнородного грузу, балок, вапна і каміння, що навалені тут серед вулиць, перескакувати щілини на землі, наче розкриті жадібно роти, перелазити через мармурові колони і зазирати у вікна, звідки дивилась на мене пустка. І знову з-за вугла тихо випливала чорна фігура і стрічалась зо мною мовчазними очима. Тоді я зрозумів врешті, що мене мулить. Очі! Ті страшні, чорні, жакливі очі, які замкнули в собі все пекло різдвяної ночі¹ і вже більше нічого не можуть бачить. Може світити сонце, голубіти море і небо, сміятися радість, а ті очі, поширені й мертво блискучі у великих орбітах, звертали погляд в глиб себе і божевільно вдивлялись у розхитані стіни, вогонь і трупи найближчих. Мені здавалось, що коли б сфотографувати їх, на пластинці вийшли б не людські очі, а картина руїни.

Бічні вулиці вже були розчищені трохи. Зате з обох боків завалені стіни фасадів творили грубий шар спресованих балок, матраців, книжок, вапна, залізних ліжок і людських тіл. Там, де ще стіни стояли, вони ледве тримались, і крізь широкі шпари синіло небо. Часом у вибитих дверях виднілись самотні сходи, що вели бог зна куди, сходи, по яких вже ніхто не ступить. Десь високо під небом, в п'ятиповерховім будинку, завалилась тільки передня стіна, і середина хати стояла одкрита, немов на сцені. Веселенькі шпалери, залізне ліжко, через поренчата якого звисає рушник, фотографія на стіні, образ мадонни в головах ліжка. І ся інтимність чужої хати, де ще заховалося наче тепло людської руки, робила сильніше враження на мене, ніж зовсім мертві сірі руїни.

Я знав, що город — се кладовище, що з-під розвалин не одкопано ще щось коло 40 000 трупів, що в сій спресованій масі, яка обступає мене, лежать у різних позах задушені діти, жінки й чоловіки.

Ішли розкопки. Гурток робочих то нахилився, то розгинався над купою грузу, і мірно здіймались кирки й ломи. Поліцейський в своїй пелерині сидів, зігнувшись, високо десь на стіні, а його кепі блищало на сонці. Раптом він встав, приклав руку до кепі й застиг так в поазі. Я підійшов. Робітники витягли з-під балок жіночу сорочку, потім вийняли ноги і поклали в мідницю. За ногами йшли тулуб,

¹ Мессіна зруйнована на Різдво.

живіт і груди — і знову се склалось в мідницю. Я одійшов. Мені захотілось глянуть на небо. Але тут я раптом побачив скрізь по руїнах, вище і нижче, подібні групи робітників, і шохвилини вставав поліцейський і прикладав руку до кепі.

На площі перед собором було так тісно, що ніде було і повернутись. Вона вся завалена була старим мармуром церкви, уламками пілястрів, орнаментами амбразур. Мозаїчні боги без голов або з половинками лиць валялись тут-таки, в поросі під ногами. Стародавній фонтан постраждав мало, але він з тої ночі засох, наче виплакав сльози над чужим горем. Сухі роти тритонів умирали од спраги.

— Синьйор оглядає наші руїни?

Я озирнувся. Коло мене стояв якийсь чорний панок з блідим обличчям, ще недавно, видимо, гладкий. Жовті мішки під очима й на щоках звисали так само вільно і непотрібно, як і його одежа, широка, потерта, немов чужа. В лівій руці він затискав соромливо пучок цибулі. Я стрівся з його очима. Ах, знову ті очі!

— Так, так, *signore*, ось що лишилось од нашого прекрасного міста. Хто не чув — уявити собі не може тої пекельної ночі. Така пальба була, така канонада, наче всі сили небесні, земні і морські палили разом з своїх гармат. Я й досі маю шум в вухах... Я був багатий і щасливий, *signore*, мав жінку, четверо дітей і банкірську контору. Тепер родина й ціле багатство лежать під грузом, а я ось чим годуватися мушу!..

І з афектованим рухом щирого сицилійця він підняв руку й потряс цибулею так, що гичка її перетяла сірі руїни й зазеленіла на блакитному небі.

— Мої будинки недалеко звідси стояли. Може, синьйор бажає оглянуть?

Навколо уст в його лягла гірка складка.

Я подякував, рушаючи далі.

В вузьких вуличках, як в коридорі, було безлюдно і сумно. Справа і зліва безконечно тяглися спресовані маси дерева, цегли, паперу, одежі, ламп, меблів і людських тіл. Здавалось, всі злидні, які жили в людських закамарках, накидали барикади, щоб не пустити поміч. Над головою їжились зрушені стіни, готові шохвилини упасти. Долі, в тіні руїни, сиділа жінка в жалобі, з чорним непокритим волоссям, а на колінах в неї гралась дитина. Її сумне обличчя

й погаслі очі змусили мою руку полізти в калитку, але на мій рух жінка не одповіла одвітним рухом. Вона лиш похитала заперечливо головою. Тоді я зрозумів, що се одна з тих, які звикли давати, але не навчилися ще брати.

Зрідка проходив якийсь робітник, заклавши руки в кишені, замкнувши в обличчі з тонкими губами презирство до тої землі, що шанувати не вмiла людської праці... Крізь вибиті вікна дивилась на мене пуста, забуті гардини у павутинні, висяча лампа на тріснутій стелі. Я посувався далі.

Мою увагу займала тепер застигла неначе постать дідка, що самотньо чорніла високо на звалищах хат. Я бачив зігнуту спину, старий пом'ятий циліндр і руки, зложені на колінах. Тільки кінчик білої бороди світивсь із-під циліндра на чорних грудях, на всі гудзики щільно защібнутих. І коли я так придивлявся до тої непорушної плями суму й одчаю, під ногами у мене раптом глухо загарчала земля і захиталась, наче спина корови, що хоче звестись. Землетрус! Я зрозумів одразу. Я стояв і дивився, стерплий увесь, як зрушились стіни, немов живі, як вони загойдались над головою; і поки чекав я, що ось-ось вони впадуть на мене, все життя моє вмиль перебігло перед очима, і — дивна річ — я не спускав ока зі сумної постаті діда. За хвилину земля затихла, стіни знову стверділи, скинувши з себе лиш камінці, а зігнутий дід не підняв голови навіть: так само схилився циліндр, криючи бороду до половини, гнулася спина, і руки непорушно лежали на чорних колінах.

Не тямлю, як опинивсь я на вулиці S. Martino. Тут були люди, було якесь життя. Вони вже встигли поставити тісні дерев'яні крамниці, наче коробки з-під макаронів, і торгували картками для форест'єрів¹, хлібом і фруктами. Часом неприємно вражала вітрина, де новий чорний оксамит покривали годинники, брошки, шпильки і персні. Все воно було витерте і старе, з слідами рук хазяїв, тепер вже мертвих, і той померхлий метал ховав у собі багато історій.

В одному місці зібралась юрба, переважно жінки. Вони збилися круг візка, як чорний бджоляний рій. Якийсь ставний добродій висунувсь над ними, стоячи на візку. Я здалеку бачив його білу манишку, фрак і руді баки на обличчі міністра. Він щось говорив до юрби. Здіймав руки до неба,

¹ Так називають в Італії чужосторонців.

простягав до людей, і його голос гудів з переконанням і з натхненням. Я рішив, що то проповідник, що він говорить про марність всього живого перед жорстоким лицем природи, перед невблаганністю смерті. І я підійшов до юрби.

Але як же я здивувався, коли побачив, що весь перед візка заставлений був гарними скляночками в золотих етикетках і що пишний добродій простягав над юрбою до неба ті самі блискучі склянки.

— Синьйори і синьйорини!.. — випускав він глибоко з грудей і од самого серця. — Синьйори і синьйорини! Ви бачите тут одно з дійсних чудес сучасної косметики. Ося помада є найпевніше средство захвати молодість і красу. Легким шаром ви втираєте на ніч її в лице і рано встаєте свіжі, як од роси троянда... Кожна склянка — чотири сольдо...¹

Він тицяв їх в руки жінкам, брав нову склянку і підносило її над головами юрби, в блиск південного сонця.

— Синьйори і синьйорини! Молодість і краса — тільки чотири сольдо!..

А чорні жінки, вкриті крепом жалоби, тіснилися круг візка, і ті жахливі, мертво блискучі очі, що не вмщались в орбітах, що замкнули у собі розхитані стіни, вогонь, трупи найближчих і могли б дати фотографію катастрофи, стежили пильно за кожним рухом рудоволосого шарлатана й ловили вухом, ще повним грому пекельної ночі та криком смерті, його натхненну промову.

— Синьйори і синьйорини!.. Ви бачите одно з дійсних чудес... Тільки чотири сольдо за молодість і красу...

Я перевів погляд в долину. Десь оддалік, з гуркотом і хмарами пилу, валили найбільш небезпечні стіни домів; то тут, то там, серед сірого грузу й руїни, вставав поліцейський і прикладав руку до кепі, оддаючи мертвому честь. Але се мене вже не вражало. Я раптом побачив далекі зелені гори, залиті радісним сонцем, помаранчеві сади, безконечний шовковий простір блакитного моря, і душа моя проспівала над сим кладовищем хвалу життю...

Травень 1912, Чернігів

¹ Сольдо — дрібна монета, коло 2 коп.

НА ОСТРОВІ

НАРИС

Як тільки заплющую очі — кімната (вона тільки що стала моєю) раптом щезає: її витісняє фіолетова рогата пляма і пливе на зеленастих хвилях, як велетенська тінь корабля.

Так мені уявляється острів, на який нині ступив я й де маю жити.

А зараз по тім чую дрібне цокання підшов в камінь, тих дерев'яних дзвінких підшов, що одкидають од себе круглі жіночі п'яти. Наче хтось сипле на бляху волоські горіхи.

— Трах... тах-тах-тах...

На тлі вечірнього неба пропливають чотири жінки з кошиками на голові, наче античні вази. Права рука зігнута в ушко між кошиком і плечима, а ліва вільно одкинулась вниз і то виставляє, то ховає долоню.

— Трах-тах-тах-тах... — цокає в камінь дерево підшов. Сіра стіна.

Розчепірівши негнучкі ноги, стоїть під нею віслюк. Йому так скучно, як англійському лорду, що бачив весь світ. Очі в білих мохнатих каблучках, як в окулярах, і зану-да довго од них спливає аж до біластого носа. А може, ти хорий, ослику бідний? Вата стирчить у твоїх вухах, а хвіст так покірно затуляє обрубаний зад.

На ріazz'ї ще білють колони, і, нахилившись над морем, чорні силуетки перерізують лінію неаполітанських вогнів.

— Трах-тах-тах-тах...

На башті дзвонить годинник: два рази скромно, і шість налічив я поважних і повнозгучних.

З вулиць розходяться люди, крамниці гаснуть, заплющують очі — двері і вікна, — і острів сліпне.

А море знизу шумить.

І знову ослик, певно, останній. Його вуха ще здалеку мають, як пальми на вітрі.

Заповнив вуличку громом величезних коліс і мчить повз мене, а я стрічаю, як вже добре знайоме, його окуляри, зануду і ніс, мишачий білий живіт й невдатно обтесаний зад з притиснутим міцно хвостом.

Тепер я йду, самотній, поміж домами, немов коридором. Дві стіни, як почесна сторожа, мовчки пропускають мене вперед, над головою часом блимне ліхтар. Ні, я не сам. Моя тінь, як невідьник, послалась під ноги й показує шлях. Потому вона раптом забігає назад і, вчепившись за мене, покірно повзе по каміннях між двома німіючими стінами...

— Трах-тах-тах-тах... — сиплять волоські горіхи свій дзвінкий голос на твердий камінь, але де — спереду, ззаду чи наді мною — не знаю...

* * *

Прокидаюся в незрозумілій тривозі і сідаю на ліжку. Знаю, що тепер ніч, але що ж сталося? Телефон дзвонить сильно й уперто. Може, яке нещастя, потоп, землетрус? Дзвінки не дають спам'ятатись. Дрібно, пискливо, як істеричний сміх, ллються безперестанку і наповняють тривогою дім. Встати і запитати, хто дзвонить? Крикнуть телефоніві в горло, заткнути сердитим: хто дзвонить? Але я не встаю. Чую у моїй хаті якісь тривожні шуми, щось ходить по ній, затаївши стогнання, шелестить в пітьмі папером, штовхає стіни і деренчить шибками. А телефон б'ється в нападі істеричним, прискорює сміх, як божевільний, і вже зливає його в текучий струмінь плачу.

Тоді я догадуюсь: буря.

Се вона так розхитує море і скелі: зрушила острів, понесла по хвилях, а сама скаженіє і кричить в телефон.

Мені здається, що хитнулося ліжко, хитнулися стіни — і я пливу. Ну, що ж, плисти, то й плисти. Засуваю голову під подушку і сплю.

Встаю вже пізно, біжу неодагнений до вікна і одчиняю обі половинки. Еге-ге-ге! Хоч сонце спіпить, але я бачу, що ми таки пливемо. Море запінилось і кипить, а вітер надув сосни на вершках скель і мчить острів на тих чорних вітрилах, як корабель.

Море поблискує злою блакиттю, водяний пил б'є його білим крилом.

Вигнулось, знялось крило угору і, пронизане сонцем, упало. А за ним летить друге і третє.

Здається, що незнайомі блакитні птахи налетіли раптом на море і б'ються завзято грудьми, піднявши вгору білі широкі крила.

Одягаюсь. Виходжу. Де там! Нема чим дихать. Вітер заганяє дихання назад у груди. Взяв дерева за чуба і гне до землі. Сам стогне, і стогнуть дерева. Виють од люті вузькі проходи, виноградники і доми. Гойдається земля під ногами, як палуба корабля, і щоб не впасти, хапаюсь за стіни. Зігнутий вдвоє, надутий вітром, наче вітрило, бачу крізь прижмурені очі рачкуючих «пасажирів».

— Buon giorno!¹ — кричу.

Не чують. Вітер зірвав моє привітання і кинув у море. Ось несеться воно у збитій крилами піні і сяє на сонці.

А може, й мене привітали, тільки вітер так само стер усмішку з їх уст і жбурнув в море?

Все зігнулось на острові-кораблі, що несеться по морю на чорних вітрилах: пасажири, скелі, будинки, і тільки сонце — як капітан: веселе, бадьоре, певне в собі.

Весь день ми так кудись плили, й цілісіньку ніч вило море, як пес.

* * *

А на другий день наче ніколи нічого не було.

Море так невинно голубіє під стінами скель, і сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється.

Земля помолоділа одразу. Підмуровки терас скалять до сонця зуби, а тіні од виноградних лоз заткали густим візерунком золоті ризи садків.

— Buon giorno!

Схилений виноградар копається в ситій землі.

Ось він піднявся, і червоний берет квіткою загорівся на синяві моря. З-поміж покручених лоз, капусти й фініків сяють до мене очі.

— Buon giorno, signore!..

Ми стрічаємось вперше, але яке се має значення? Він витяг важку кирку з землі і, не встигши розігнути ще спи-

¹ Buon giorno! (Итал.) — Добридень! — *Ред.*

ну, обтерти чоло, ділить зо мною своє вдоволення й радість. Він мені каже, що погода чудова, що подиха сирого і можна сподіватись дощу. Я додаю од себе, що сьогодні серед зими пахне весною — і наші очі, як чотири давніх знайомих, у повній згоді й приязні.

Передо мною — стежка, зелений оксамит замшілих мурів.

За мною — знов грузне кирка у землю, і червоний берет то вклоняється чорній землі, то палає на морі.

Сонце бродить серед інкрустації тіней.

А я дивлюся на небо. Воно сьогодні тихе, синє, глибоке і так щедро спливає униз, що маю певність: се воно наливає море блакиттю.

Звідки йде тиша — з мене чи входить у мене? Не знаю. Дрімають скелі, і чорні сідала піній застигли у тиші. Здається, ми всі розпустилися в ній. Тягне опуститися на каміння і пити так само сонце, як і вони, так само купати зір свій у небі. Хіба не добре було б дрімати, подібно терасам, кам'яним кошикам виноградних садів? Стати подібним до живавих лоз, що наче вшрубувались глибоко в землю, щоб витягти звідти злотистий сік, яким колись мають налляти грона?

Сонце бродить серед інкрустації тіней — чорне по золотому, а я чую тихе шемрання голого винограду, одвітні зітхання землі і бачу жилаві руки, подібні до лоз, бронзові обличчя, що вихиляються раз у раз, аби кинуть мені щире золото привітання:

— День добрий... день добрий...

Перехиляюся за стіну і сміюсь до дитини. Воно кучеряве, з нечистим носом, золотить сонцем голі коліна і, ссучи помаранчу, сміється до мене.

Ах, як добре збирати усмішки і отдавать їх другим!..

* * *

Я люблю свою кімнату. Білу, наче снігурка, з букетом ірисів на столі і з Боттічеллі на стінах. Але найбільшу радість справляє мені вікно. Цілий день в нього дивиться море. Од сходу до заходу сонця голубіють в моїй хаті шибки, як морське око.

Тепер не те.

Як вони гірко плачуть сьогодні, біласто-каламутні, осліплі, що звикли бачити досі красу синього моря! Померх-

ли мої стіни і меблі, розпливсь Боттічеллі, а по більмах вікна безупинно стікають сльози.

Чую неспокій. Хто знає — чого. Безперестанку встаю, ходжу по хаті і знову важко сідаю. Мені тісно в моїй одежі, незручно у хаті. Глуха тривога стукає в серце, наче хоче туди увійти. Перекладаю все на столі, без потреби пересуваю книжки і дратуюсь, що пропав олівець. Де олівець? Обмацав стіл, збурих папери, перемішав книжки. Хто взяв олівець? Знаю, що він мені не потрібний, — той недогризок куций, і знаю, що від того, чи знайду олівець, залежить мій спокій.

Шибки так само ридають.

Все, до чого не доторкаються руки, — вогке, мляве або липке. Все наситив своїм диханням сироко. Обважніла одяга, змокрів тютюн, і сторінки книжок наче вилізли з лазні. Де ж олівець?.. Ага! Ось він, нікчемний... і жбурнув так, що він зламався.

Що там робиться за вікном? Тривога таки достукалась. Товчуся по хаті, як джміль у вікно, і чую потребу переставити меблі, пересунути шафи і стіл, і стільці — все по-новому, усе інакше; розіпхать стіни або і зовсім їх завалити...

Що там робиться за вікном? Не встиг одчинити, як теплий сироко кладе мокру лабу мені на лице і заповняє вогким диханням цілу кімнату. Чи й в мене більма, чи справді нічого не видно? Сірі води густо спливають з сірого неба на посірілу землю. Вони вже змили всі фарби, злиняло море, скелі і дерева. Monte Solaro плаває тінню в каламутних просторах, а Castelione — як привид: показався і зник. І все поволі зникає: море, скелі, земля. Тільки з безвісті густо ринуть у безвість сірі води небесні, й важко диха сироко.

Зачиняю вікно і з одчаєм сідаю за стіл.

Стіни погасли, розпливсь Боттічеллі, по більмах шибок стікають сльози, а я маю бажання й собі розплитись у тінь.

* * *

Чи не піти до міста? Ще здалеку радо стрічаю рожеві плити міської площі, жовті стіни funicolare і башту. Не відомий нікому, сідаю на лавку, слухаю і дивлюся. Крізь білі колони синіє море, по Monte Solaro повзе туман. Під мною з підземним гудінням вирушає на берег вагон.

На башті дзвонить: три рази тонко і десять густо.

Проходять люди, туди і сюди. Якісь чорні фігури, матові лица і червоний гвоздик в петельці. Збилися в купу, а далі сперлися низкою на бар'єр, наче ряд галок на телеграфному дроті.

Гладкий портъє, незграбний, як слон, і паралітик, наче вріс в жовту стіну. Його руки крота лежать на колінах. Ось він важко піднявся і переставив стільці, що винаймає охочим. Кінці плетіння стирчать в них під сподом. Мій парикмахер зсунув на потилицю котелок і скучно, як щодня, розглядає вітрину приладів електричних. Стоїть довго, уперто, як і щодня, позіхає й одходить.

На башті б'є одинадцять.

Тонкі готельні хлопці з галунами і в новеньких костюмах, поки нема парохода, вистукують каблуками в рожеві плити. «Hôtel Royal» штовхнув «Hôtel Pagano». «Hôtel Faraglioni» закурив папіроску.

Зігнувшись і налігши на грубу палку, портъє човга ногами, щоб подати комусь стілець.

Убогий франт підпер плечима білу колону. Подерті штани, зруділий піджак — усе безбарвне. Наче він довго валявся в вапняній ямі. Креп на рукаві і з бокової кишені — кінчик рожевої хустки.

Знов вічність одбиває п'ятнадцять хвилин.

Взад і вперед снуються чорні фігури.

Море шумить.

Жовті спинки фіакрів, поставлених в ряд, блищать на сонці.

По Monte Solaro повзе сивий туман.

Парикмахера знову притягає вітрина. Котелок з'їхав на шию, а він уперто роздивляється на прилади електричні, як і щоденно.

Блакитні факіно (носії) в широких блузах ходять з місця на місце, заклавши руки в кишені: ще нема парохода.

Старий портъє позіха істерично, наче віслюк. Короткі руки крота лежать на колінах.

Проходять американки. Бридкі, худі, широкороті, всі в білих в'язаних куртках і в жовтих капцях.

— Shall we have time before breakfast?¹

¹ Shall we have time before breakfast? (Англ.) — Чи маємо ми час перед сніданком? — *Ред.*

— O, yes!..¹

Холодні очі сковзнули по всьому, наче крижинки. Діти гаяють по ріazz'і собаку. Собака скаче і попадає комусь під ноги.

З-за білих колон вплива пароход — дві голі шогли і чорний комин.

Скучаючі люди збилися в купу і перегнулися через бар'єр. Усім цікаво.

Димок з папіроски зміїться в повітрі.

На башті годинник одбиває ще раз.

В морі зринають і зараз щезають пінисті хвилі, наче потопають рибацькі човни, поринаючи в воду білим вітрилом.

Полицейський в чорнім плащі — шоки сині і ніс червоний — сонно маха прутиком у повітрі і, може, в тисячний раз поглядає на ті ж самі доми.

Купа білих, наче лисих, фініків стелять зелену гичку під наметом крамнички.

Портєє вріс, певно, у жовту стіну.

Пройшла пара простоволосих дівчат з високими грудьми, в червоних хустках на плечах.

Осел з грюком величезних коліс привозить на ріazz'у повну хуру капусти, а груба жінка, затріпавшись в вільних, одкритих рухах, які має тільки риба в воді, щось верещить.

Підо мною з підземним гулом вповзає низу вагон і з'являються в дверях пишні жандарі в трикутних шапках, в плюмажах і з густим сріблом на фраках.

Перший звощик примчав пасажирів; готельні хлопці налітають на нього, як горобці.

Жінки-носійки підіймають на голову чемодани з жовтої шкіри.

Вільний факіно співає.

По Monte Solaro повзе сивий туман.

Коні фіакрів б'ють підковами в камінь.

Портєє жує щось, і його повне обличчя ходить на гладкім підборідді, наче плаває в хвилях.

За затокою синій Везувій придушив берег, немов смертельний гріх.

Назад вертають повногруді дівчата.

¹ O, yes!.. (Англ.) — O, так! — Ред.

З башти продзвонило дванадцять.

Люди снуються сюди і туди — хто знає, куди й для чого, а все се разом подібне до театру маріонеток, в якому режисер переплутав порядок п'єси.

Чи не таке життя?

По готелях глухо гудуть вже гонги, скликаючи на сніданок. Piazza поволі пустіє. Лишаються тільки рожеві плити помосту та колони біліють на тлі синього моря.

На Monte Solaro поволі налазить туман...

* * *

Я щодня проходжу повз самотній, закинутий сад. Двітри зелених тераси і група маслин. Більше нічого. Внизу горять трави власним вогнем, над ними поблискують сріблом сиві корони.

Мимо проходять люди, тупа копитом в стежку осел, а садок самотіє, запушений і забутий, і лиш перехожі сковзять очима по нетоптаних травах та сонце ходить довкола, пересуваючи тіні. Ось вони м'яко послались, такі ж химерні і кривобокі, як і маслини, наче одбилися в воді.

Спираюсь на мур і годинами стежу, як безшелесно бродять тіні з місця на місце. Вони перерізують першу терасу і кидають сітку на другі. Трави між ними горять. Або починають міняти форму: там вкоротили галузку, там зіллялись до купи і підігались чорним клубочком під корінь.

Два метелики білих, один за другим, злітають звідкись на тихі трави, як черешневий цвіт; то блимнуть на сонці, то посіріють у тінях. Потріпають крильми, торкнеться самець самички, і далі йде залицання.

Срібні корони подзвонюють листом вгорі.

Рушаю.

На Punta Fragara¹ сідаю і наче впірнаю у море. Його ніжна блакить наливається в мене крізь очі і сповняє ущерть. Сонце розтоплює скелі, а само на крайнебі задивилось в дзеркало моря і підпалило воду.

Од нестерпучого блиску заплющую очі. Тоді чую, що під ногами шумить. Там море дере свою синю одежу об гострі скелі на білі клапти і закидає ними весь берег. Навіть через повіки бачу той білий клекіт, пронизаний сонцем. Достоту

¹ Назва мосту. — *Ред.*

чортова кухня, де вічно кипить і збіга молоко. Надходять люди і тріском мов чужоземних заглушують море.

Тоді вертаюсь назад.

Спираюсь на мур і знову з дивним спокоєм дивлюся на самотній садок. На зелені тераси, на купу маслин. Тіні витягають свої сугуби, лягають на інший бік, і виростає доли другий, лежачий садок.

Сиві корони видзвонюють угорі, під ними цілий день тихо світається трави.

Пташка часом поскаче в галузках, потрусить хвостом. Часом почистить носик...

* * *

Старий Джузеппе вічно співає. Його не обходять сімдесят років ані чорний беззубий рот: він завжди одкритий в нього для пісні.

Сива щетина їжитья дико на щоках, берет на макушці, а заголені руки ніколи не знають спочинку. Ще море спить, а він вже скрипить підошвами по прибережнім піску та грюка залізом на важких дверях рибацького складу. Передранішнє світло одпиха п'тьму назад у кутки складу, — і першим сміється до нього полатаним боком баркас. Потому осміхаються неводи і канати, стара парусина і поплавки, вудлища й весла. Всі вони дихають сіллю та йодом.

Джузеппе втягає в себе той запах, облизує губи, вічно солоні, виносить на берег відерце фарби і зараз починає співати. Він будить море. Правда, в його пісні є трохи з Везувія сірки і трохи осячого крику, але — нічого. Море се любить. Іще біласте, наче вкрите на ніч рядом, воно потягається слабо і в сонній млості ніжно викидає перші хвилі на берег.

А Джузеппе співає. Мішає, зігнутий, фарбу і посилає на море крилаті слова. Яка вона пишна — його країна, коли цвіте виноград! Коли вітер несе над садами золотистий з цвіту пилок, сонце п'янить, наче добре вино, а тобі нема ще й двадцяти років!..

Бокаті барки — білі, зелені, блакитні, — що зассались у прибережну гальку в безконечному ряді, і ті, що ткнулися носом у воду, — єдині слухачі у Джузеппе. Та ще хіба море. Воно вже збудилось, здригнулось, заголубило, дзвінко стука в порожні боки човнів і стелить Джузеппе під ноги шиплячу піну. А він малює спід барки на синє, яким буває море

в полудні, позичає у хвилі зелене на облямівку і білить об-
лавок подібно піні, що море мече йому під ноги.

Сива щетина їжитья дико в нього на щоках, берет па-
лає, як дикий мак, а він верещить на весь берег й на ціле
море.

Що ж було далі? Одцвіли черешні, а тепер ягідки. Що ж
далі? Мила приставляє драбину і рве ягідки. Свіжі ягідки
на черешні, а ще свіжіші в милої литки. Що ж далі? Дра-
бина вломилаь, а мила у нього в руках... Ах, добре, ко-
ли сонце п'янить, як вино, а тобі нема ще й двадцяти
років!..

Джузеппе облизує губи, солоні од моря, а його голі по
лікоть руки кладуть тим часом на човен фарби, що грають
так само, як і морські.

Сонце вже показалось. Чорні тіні од барок густо заси-
пали берег. Кам'яні стіни Магін'и оживають потрохи. На
балкони і між аркади виходять неодягнені люди і розвішу-
ють хустя та постіль по білих од солі стінах. Одчиняються
склади рибацькі, темні і вогкі, наче печери, скрипить під
підшвами галька, і рибалки виносять на барки важкі брон-
зові сіті, наче пишне волосся русалок. Пахне канатами,
рибою, йодом. Море так бадьоро хлюпає у човни, що аж
слухати любо. Біля молу вигружають капусту. Осел аж за-
ходиться од плачу. Крамарі одчиняють винарні і крамниці.
З'являються діти.

— Добридень, діду Джузеппе!

Де там! Не чує. Голі руки у жовтих жилах купає на сон-
ці, а в чорному роті скрипить непідмазана пісня, наче хоче
перекричати осла.

Кладу йому руку на нагріту вже спину. Тоді він на півслові
урива пісню. Хіба він забуде, з чого знову почати?

Розгинає хребет і показує з сміхом скалічений палець.

Що ж таке сталось?

А се він вчора ловив мурени. Закинув між каміння в
море принаду і посвистує стиха. Бестії люблять музику.
От вони і танцюють біля принади та роззявляють роти.
Гляди тільки, аби смикнути волосінь вчас. Блисне гадю-
че тіло на мить у повітрі — і вже готово. Бий тільки об
камінь, що маєш сили, бо вкусить, наче собака. Проте
не встерігся...

Знов показує палець і підхоплює пісню в тому самому
місці, де перервав.

Я виймаю з кишені і ставлю на гальку пляшку вина, сир, помаранчі. Тоді Джузеппе перестає співати. Він охочий до таких речей.

Славний вийшов сніданок у нас на пісочку, між морем, що хлюпа під самі ноги, і боком барки!..

Жінки повз нас таскають на головах камінь. Вони вітаються з дідом. Рибалки зсувають у воду човни, повні брунатних сітей, і кричать щось Джузеппе. А він наливає собі вино, прижмурює око і ловить червоне світло у склянці.

— Щастя і вам мадонна!..

Голений патер у волохатім брилі, наче стрижений пудель, підбирає чорну сутану, блискучу на ситих стегнах, щоб перескочить калюжу. Джузеппе ставить на землю вино і побожно здимає берет. Подихає вітрець. Далекі барки розпускають вітрила. Весла блищать. А море так задиристо хлюпа у берег, так принадно дзвонить в човни!..

Джузеппе сміється. Він уже знає, чого я хочу.

Шурхнула барка по мокрім пісочку і загойдалась.

— Куди?

— Просто на сонце!

Берет горить, обвітрені руки на веслах, а весла — як крила в блакиті. Ми летимо. Я принаймні маю таке враження, може, од синяви, що кругом обгорнула: вона над нами й під нами, спереду, ззаду, з боків. Навіть повітря здається блакитним. Чи я не був уже птахом колись?

Весла несуть нас, як крила, солоний вітер надува легкі, хто знає — в морі чи в небі — ключем вилітають назустріч вітрила барок, вільних, як птахи. Я відчуваю крила за плечима у себе.

Джузеппе співає. Він тут більший хазяїн, ніж на землі. Він, певно, подумає, перше ніж скаже, від кого родився: од жінки чи од морської хвилі. Старий оддав морю сина і внука, зате скільки підняв з його глибини! Хто б те злічив!.. Море било і гризло його, як прибережну скелю, він став шорсткий, як губка, просолився, наче канат, але душа голубіє у нього, як море в годину, і очі ховають проміння сонця. Він знає всі вісім вітрів, як братів рідних, розуміє мову неба і моря і збирає рибу, наче плугатар хліб з поля, наче сам він засіяв нею морську глибіню.

Ми часто впливали удвох на рибу. Вдень і вночі. А скільком штучкам навчив мене Джузеппе! Ми брали горщик, повний каміння й принади, і опускали на мотузці на

дно. Лиш поплавок лишався зверху. Там незабаром загніздитися мала, як вдома, восьминога потвора — спрут, і коли його витягали, він обвивав лапами руку, присисався до неї і жер нас розлюченим оком. Але Джузеппе пеньками зубів перегризав йому шию — і був кінець: на днищі човна ваялась тільки противна, як кисіль, маса. Ми ловили неводом, вудкою, на гачки. Витягали червоних колючих чортів, блакитних морських в'юннів, плескатих півнів і голку-рибу, що блищала на сонці, як гострі наточені коси.

Коли море рябіло, Джузеппе капав у нього оливу. Тоді ми дивились крізь жовту пляму, мов у віконце, до самого дна. Бачили білі піски, таємниче хитання морських водорослів, життя їжаків, ліниве повзання крабів, підводні печери, забави, спочинок і бійки риб. Щохвилини світились веселкою риб'ячі очі, як оправлені самоцвіти, всякими барвами грали хребти і ворушились паші, завжди голодні. Все се була здобич Джузеппе.

Він навіть особливо живився в ті дні, коли рибалив. Кривим ножем, своїм товаришем вірним, одколупував скойки од скель, висисав перламутрову слизь і зажмурював од вдоволення очі. Ковтав живі креветки, дрібненькі рибки, і одкушував ноги у молодого спрута, хоч той не давався та хапав за язик. Все се були його любимі «фрукти». Підохочував і мене. Але я не дійшов ще до того.

Тепер він співає. Червоне вино грає у його жилах, берет палає на сонці, а руки злились з веслами в крила і ріжуть ними блакитні простори. Ми летимо. Під нами синя глибінь, над нами така сама високість. Далекий острів заліг хмарою в небі. Свіжий вітер щипає щоки і надуває легкі. Ми летимо...

* * *

Вона приїхала ранішнім пароходом, перед годиною, може, не більше. Бо інакше я б уже бачив її.

А подумав про се я через те тільки, що ми стрілись очима.

Досі наші очі спочивали на морі, чужі, далекі, як дві лінії рівнобіжні, що пішли в світ без надії зійтися.

Під нами бігли до моря цвітучі цитрини, а помаранчі наче зірками обліпили чорні корони. Солоні дихало море.

Я ще раз озирнувся на неї.

Свіжий матовий профіль повернувся поволі, і знов її очі впірнули в мої.

Француженка чи британка? Ні, певно, американка.

Грубі німецькі бочки, налиті пивом, зі значками туристів і з порохом на ногах, одділили мене від неї. Заходжу з другого боку і стаю ближче. Бачу, як тріпає вітер блакитний кінець вуалі по сірих скелях, помічаю подорожню торбинку й золоті волосинки за вухом.

Гляне чи ні?

Ціла вічність минає. Не ворухнулась.

Що їй, справді, до мене або мені до неї? Повертаюсь спиною і роздивляюсь Monte Solaro, поросле кущами. Треба колись забратись туди. Пішки чи на ослі.

Які очі у неї? Не встиг роздивитись.

Невже не побачу?

Мені здається, що вона ворухнулась, збирається йти.

Кидаюсь в натовп, занадто поспішно, і наступаю комусь на ноги.

— Ах, вибачайте!..

Протискаюсь плечем і стрічаюся з нею.

Наче фіалки після дощу.

Темні, м'які, блискучі. Глянула і закрила.

Тепер — кінець. Іду за нею. Куди вона — там і я буду.

Роблю байдужу міну, роздивляю наче будинки, але бачу тільки блакитний вуаль, золоті волосинки на шиї, дрібні каблучки з-під спідниці.

Озирнеться чи ні?

На повороті стає, розглядає якусь рослину і повертає до мене лице...

Тепер ми знову над морем, і знову наші очі бродять по синій пустелі, але в мене є певність, що вони й там стрітяться можуть.

Бо я хочу глянути в них.

Не піддається. На лівій щоці сходить легенький рум'янець, але очі уперто на морі.

Втрачаю вже терпеливість. Я мушу їх бачить.

І раптом цілою вагою вони лягають в мої з нетерплячим питанням:

— Чого ти хочеш?

— Кохаю... — запевняють мої.

Її очі не знають, що одповісти, і мрійно починають песити скелі, берег, блакить.

Тим часом я розглядаю ніжну лінію шиї, м'який виріз на грудях, залом на руці, такий чистий і свіжий. Знаю, що пальці у рукавичках — як пелюстки троянди. Все воно укладається в мене, вростає, наче роками я його бачив і милував.

І коли ненароком неначе розкриває на мене свої вогкі фіалки, мої очі впевнено кидають в них:

— Ти моя.

Вона ще не знає «чия», вагається трохи.

Але я не вагаюсь і жду лиш, коли ми поглянем на себе.

— Ти моя.

Тоді її очі раптом розкривають свою променисту безодню, готову мене поглинуть, і твердо говорять:

— Твоя.

— Навіки?

— Навіки.

Хіба ж може бути інакше? Стоїмо на тій самій землі — ледве десять кроків між нами, — одно сонце нас в'яже, ті ж краєвиди входять у нас, і навіть тіні наші зливаються разом.

Ми то купаємо очі у морі, то очі в очах...

Нас тільки двоє на світі. Що нам до інших? Але звідкись з'являється третій. Як хмарка, що десь узялась і погасила сонце.

Міряє землю худими ногами в панчохах, схиляє біля неї на поренчата свій англійський костюм і виймає бінокль.

Щось говорить до неї, наче давній знайомий, передає бінокль.

А вона взяла!.. А вона взяла!..

Приклала мої фіалки до того самого місця, де перед хвилиною були очі чужого, наче нічого не сталося.

Ні, я не можу бути спокійним.

— Шановний пане!

Ні, се обурити може. Я вже киплю.

— Шановний пане! Хто вам дав право поводитись так? Чи тямите ви, що се з вашого боку нахабність?..

Він десь розуміє мову моїх очей, бо повертає обличчя до мене і кидає здивований погляд. Потому байдужно одводиться його назад. Ну, чорт із ним!

Але вона? Що недавно присягалась мені: навіки!.. Доволі, щоб з'явилися якісь худі ноги і англійський костюм... Ось вона — вірність жіноча.

Чую, що я ревную. Повертаюсь до неї плечима і даю собі слово, що між нами тепер кінець. Любуйся своїм британцем... Навіть не гляну. Мене більше цікавить краса природи, вічна і незрадлива. Не обернусь нізашо. Хоч би ти плакала, хоч би благала. Нізашо...

Чую погляд на шії. Він мене тягне. А може, то тільки здається... Вони десь так захопились одне одним, що я для них не існую. Хіба обернутися раптом і накрить голубків? А яке мені діло до чужого кохання?..

Проте обертаюсь, цілком холодний, і стрічаюсь з її очима. Такі покірні, благаючі і невинні!

Тоді я од серця все вибачаю і все забуваю.

— Любиш?

— Кохаю.

Тепер знов ходжу за нею. Де вона — там і я невідступно. На британця — ані тіні уваги.

Він не існує для мене. Іду оддалік, за блакитним вуалем, або назустріч, щоб глянути в очі. Вона вибирає картки, я теж купую. Вже повні кишені. Розглядає вітрину — я стою поруч. А все для того, щоб зловить погляд, кинутий потай, лукаво, через голови людські. Так сонце часом просуває своє проміння кризь дощ.

Вже день скінчився, засвітилася ніч, а я ще на ногах. Де вона — там і я. Вона вже втомилась, пора б їй спочити. Востанне, при світлі зірок, заглядаю їй в очі.

— До завтра? — питають мої.

— До завтра... — відповідають фіалки.

— Моя?

— Навіки.

А завтра, ще не розвиднілось добре, біжу на вчорашні стежки. І раптом, не добігши, спиняюсь. Мене затримує запах пароходного диму. Я знаю... я певний, що її вже нема. Вона одїхала ранішнім пароходом. Ось він ледве сіріє на сірому морі, навіть дим вже розвіявся.

Стою на дорозі і втягаю у себе той легкий запах.

Се все, що лишилось од мого роману...

* * *

Завжди хвилююсь, коли бачу агаву: сіру корону твердо-го листу, зубатого по краях і гострого на вершечку, як затесаний кіл. Розсілася по терасах і коронує скриту силу землі.

Або її цвіт — високий, до щогли подібний зелений стовбур з вінцем смерті на чолі.

Бо така таємниця агави: вона цвіте, щоб умерти, і умирає, щоб цвісти.

Ось вона — та, що вічно мене хвилює, що тільки раз розцвітає квіткою смерті. Сиза серединка міцно згорнулася і в муках, зціпивши зуби, одриває од серця листок за листком. Закаменіла на каменистому ґрунті і прислухається з жахом, як росте, стигне і рветься з неї душа.

І так роками.

Там десь, глибоко, під сірим дзвоном коріння, щось вистигає таємно, витягаючи силу з серця землі, а агава з одчаєм стулює листя, немов почуває, що родини принесуть смерть.

І на кожному листку, який з болем одриває од серця, лишається слід од зубів.

Все має пору, для всього приходить свій час.

І для агави. Те, що тайлося в ній, продирає нарешті тісні обійми і виходить на волю, як велет, несучи на могутньому тілі, яке може зрівнятись хіба з сосною, цвіт смерті.

Обвіяна вітром, ближча до неба, агава бачить тепер, чого не бачила перше. Вона бачить море і скелі, перша стрічає схід сонця, остання ловить червоний захід, а вітер шумить коло неї так само, як і в короні дерев.

Сизі листя в'януть тим часом під нею, одхиляються, як недужі, по них стікають дощі, сині зуби мертво блищать на сонці, корона сохне і м'якне, наче ганчірка, а квітка на високому пні вітає сонце і море, скелі та далекі вогкі вітри гордим і безнадійним привітом засуджених передчасно на смерть.

Одчиняючи вранці вікно, я раз у раз бачу ряд цвітучих агав. Стоять, стрункі і високі, з вінцем смерті на чолі, й вітають далеке море.

Ave, mare, morituri te salutant!..¹

¹ Ave, mare, morituri te salutant!.. (Итал.) — Будь здорове, море, ті, що йдуть на смерть, вітають тебе!.. — Ред.

ЗМІСТ

На віру. <i>Повість</i>	3
Ціпов'яз. <i>Оповідання</i>	61
Маленький грішник. <i>Оповідання</i>	94
У грішний світ. <i>Новела</i>	102
Під мінаретами. <i>Оповідання</i>	114
Сміх. <i>Оповідання</i>	156
Persona grata. <i>Оповідання</i>	167
В дорозі. <i>Оповідання</i>	184
Intermezzo. <i>Новела</i>	198
Дебют. <i>Новела</i>	210
Сон. <i>Оповідання</i>	237
Подарунок на іменини. <i>Оповідання</i>	261
Коні не винні. <i>Оповідання</i>	278
Хвала життю. <i>Нарис</i>	296
На острові. <i>Нарис</i>	301